

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

dr dr dr
DOKTORI
MESTERMUNKÁK
dr dr
dr

BÁNYAI VIKTÓRIA

ZSIDÓ OKTATÁSÜGY
MAGYARORSZÁGON
1780–1850

Bányai Viktória 1971-ben született Budapesten. Egyetemi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte történelem és hebraisztika szakokon. 1995-ben felvételt nyert az ELTE BTK történettudományi doktori iskolájának művelődéstörténeti alprogramjára. Disszertációját 2001 októberében védte meg, melynek kiemelkedő tudományos színvonaláért 2002-ben Akadémiai Ifjúsági Díjban részesült.

1995 óta a Magyar Tudományos Akadémia Judaisztikai Kutatócsoportjának munkatársa, kutatási területe a kora újkori és újkori magyarországi zsidó történelem és művelődéstörténet. Tanít az ELTE BTK Hebraisztika szakán.

Jelenleg (2004) OTKA posztdoktori ösztöndíjas, ennek keretében Magyarország és a magyarországi zsidóság történetére vonatkozó 18. századi héber források feltárását, fordítását végzi.

BÁNYAI VIKTÓRIA

ZSIDÓ OKTATÁSÜGY
MAGYARORSZÁGON
1780–1850

GONDOLAT • BUDAPEST, 2005

DOKTORI MESTERMUNKÁK

HUNGARIA JUDAICA

Szerkeszti Komoróczy Géza

17

BÁNYAI VIKTÓRIA

**ZSIDÓ OKTATÁSÜGY
MAGYARORSZÁGON
1780–1850**

A kötet megjelentetését az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért támogatta.

Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara történettudományi doktori iskolájának művelődéstörténeti alprogramjában (Budapest, 2001).

A kutatást támogatta:

Collegium Hungaricum, Bécs (1997)

Soros Alapítvány, Budapest (1998)

Rosenfeld Project on the History of Hungarian Jewry, Dinur Center at the Hebrew University, Jerusalem (1998)

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Bányai Viktória, 2004

A kiadásért felel Bácskai István

Szöveggondozó Rátkay Ildikó

Műszaki szerkesztő Pintér László

Tördelő Unyi Krisztina

A kiadási munkálatokat a Books in Print végezte.

ISBN 963 9567 41 8

ISSN 1419-2306

TARTALOM

Előszó	7
1. A hagyományos zsidó oktatás (1780 előtt)	13
2. A zsidó felvilágosodás eszméi és gyakorlati tevékenysége	31
3. Nyilvános zsidó iskolák II. József korában	40
4. Nyilvános zsidó oktatás 1790–1840	65
5. Az oktatás belső megújulása	97
6. Az 1840-es évek – magyarosodás és szakképzés	130
7. Az ortodox válasz	150
8. Felekezeti kereteken kívüli iskoláztatás	168
A tankönyvek – a modernizáció egyes tartalmi kérdései	179
<i>A. Tankönyvként használt szövegkiadások</i>	198
<i>B. Olvasókönyvek</i>	202
<i>C. Héber nyelvtanítás</i>	203
<i>D. Vallás- és erkölcsstan</i>	207
<i>E. Biblische Geschichte / Toldot Jiszraél – bibliai történet és zsidó történelem</i>	215

<i>Melléklet: Tankönyvek gyűjteménye</i>	221
<i>A tankönyvszerzők fontosabb életrajzi adatai</i>	239
Kitekintés	247
Bibliográfia	251
Függelék: Idegen nyelvű idézetek eredeti nyelven	271
Táblázatok, térképek és képek jegyzéke	282

ELŐSZÓ

A hazai zsidó oktatásügy történetének kutatásában ez idáig a 19. század közepétől a II. világháborúig terjedő időszak kapott elsősorban figyelmet, az ezt megelőző korszak lényegesen elhanyagoltabb.¹ Mindmáig nem született az általam választott korszakra vonatkozó átfogó, összegző munka, és teljességgel feldolgozatlanak mondható a kérdéskör számos részterülete.

Más-más ideológiai alapon a történész utókor az általam vizsgált korszak magyarországi zsidó oktatásügyéből két területet emelt ki, tartott vizsgálatra érdemesnek. Egyfelől ortodox kötődésű szerzők törekedtek a jesivák (elsősorban is R. Moses Schreiber pozsonyi jesivájának) történetét feltárni, a hazai ortodoxia történeti súlyát, intellektuális erejét bemutatni.² Másfelől a neológ zsidó történetírás a

¹ Az 1848 utáni időszakról szóló átfogó munkák: Aron Moskovits: *Jewish Education in Hungary (1848–1948)*. New York, 1964, Bloch; Armin H. Friedman: *Major Aspects of Yeshivah Education in Hungary, 1848–1948*. New York, 1971, Yeshiva University; Felkai László: *Zsidó iskolázás Magyarországon*. Budapest, 1998, OPKM. Ugyancsak ez a korszak áll Karády Viktor kutatásainak központjában: Karády V.: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest, 1997, Replika kör.

² Összefoglaló jellegű munkákból lásd Abraham Fuchs: *Jesivot Hungaria*. Jerusalem, 1979; Samuel Vinegarten: *Ha-jesivot be-Hungaria divré jeméhem u-baajotéhem*. Jerusalem, 1976; Cvi Moskovits: *Jesivák Magyarországon*. Budapest, 1999, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

nyilvános, állami felügyeletű iskolázás kezdeteit mint a zsidóság társadalmi integrációjának korai bizonyítékait igyekezett bemutatni.³ A neológ zsidó történetírásnak ezt az irányát vette át az általános oktatástörténet is. Így, míg a protestáns felekezeteknél az összefoglaló oktatástörténeti munkák elismerik, figyelembe veszik (a jogilag is garantált) iskolai autonómiát, addig a zsidóságnál csak az állami – időnként egyenesen katolikus egyházi – felügyelet alatt álló iskolákat tekintik elfogadhatónak, minden egyebet az elmaradottság jelének tartva. A „zugiskola”-besorolásnak valóban van jogi (történeti) alapja, de ezt a kategorizálást oktatástörténeti szempontból kritikátlanul értékítéletté tenni, valójában a zsidóságot sújtó jogi diszkrimináció kiterjesztése, mondhatjuk úgy is: éltetése.

Teljes hiány mutatkozik a szakirodalomban a tanulólétszám túlnyomó többségét alapfokú oktatással ellátó iskoláztatási formák (héder, talmud-tóra, házitanító) szórványos adatokon túlmutató történeti feldolgozása tekintetében. Pedig a vizsgált korszak egészében – egészen az 1850-es években a Habsburg neoabszolútizmus által kikényszerített váltásig – domináltak ezek a formák a nyilvános oktatással szemben. Sőt, a kelet-magyarországi ortodox népességnél még a század második felében is a hagyományos intézmények voltak túlsúlyban. Munkám egyik legfontosabb újdonságának épp ezt tekintem, hogy néhány feltárt forrás alapján sikerült némileg árnyalni a nem nyilvános formák bemutatását.

A 19–20. század fordulója és a 20. század kezdete neves zsidó tudósainak – Büchler Sándor, Mandl Bernát, Venetianer Lajos, Groszmann Zsigmond stb. – 80–100 éves munkái ma is megkerülhetetlen szakirodalomnak számítanak. Szűkebben vett oktatástörténeti vonatkozásban Mandl alapvető tanulmányaira épít, abból merít *minden* oktatástörténeti, magyar zsidó történeti, illetve zsidó oktatástörténeti munka azóta is. Anélkül, hogy munkásságának meghatározó jellegét kétségbe vonnám – hisz magam is kiindulási alapként használtam írásait –, le kell szögeznünk, hogy bizonyos megállapításai helyesbítésre szorulnak. Például a tőle minduntalan idézett, a II. Jó-

³ Ennek az irányzatnak a legjellegzetesebb terméke a Barna Jónás és Csukási Fülöp szerkesztette kétkötetes monográfia (*A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. I–II. Budapest, 1896), de hasonló szellemiséget képviselnek Mandl Bernát csodálatosan adatgazdag tanulmányai és a 19. század végén és a 20. század elején publikált hitközségtörténetek oktatási részei is.

zsef-kori nyilvános zsidó iskolákra vonatkozó számadatot (22 iskola) maga Mandl is korrigálta későbbi munkáiban, de ezt már nem szokás tekintetbe venni.⁴

A holokauszt óta Magyarországon alapfokú zsidó oktatással jobbra csak judaisztikai háttér nélküli történészek, oktatástörténészek vagy helytörténetírók foglalkoztak, érthetően szűk és némileg egyszerűsítő oktatástörténeti megközelítéssel.⁵ Sajnos, az újabb hitközségtörténeteket író neológ rabbik sem vizsgálták alapasabban. Végezetül a nemzetközi szakirodalomban, amely nem szűkölködik az oktatásügy terén sem új utakon járó tanulmányokban, sem alapos összefoglalásokban: a magyarországi zsidóság története, helyzete marginális a nagy központokhoz, Németországhoz vagy a kelet-európai térséghez (Lengyelország, Litvánia, Oroszország) képest. Ezek a munkák tehát – elsősorban izraeli kutatók publikációi – módszertani bázisként, illetve összehasonlítás alapjául szolgálhatnak, de magyarországi adatot csak ritkán tartalmaznak.

Bőségesen áll ellenben rendelkezésünkre az elmúlt másfél-két évtizedben megjelent, könnyen hozzáférhető irodalom mind a zsidó felvilágosodás eszmetörténeti hátteréhez, mind a magyarországi zsidóság történeti (jogi, társadalom- és gazdaságtörténeti) elhelyezéséhez.⁶ Ez tette lehetővé számomra, hogy a munka kereteit már szétfeszí-

⁴ Ennek részleteiről lásd a 3. fejezetet.

⁵ Lásd például az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum által kiadott tanulmányköteteket Balogh László szerkesztésében: *A zsidó iskolaügy története Magyarországon*. Budapest, 1994 és *Iskolatörténet – Iskolakultúra – Neveléstörténeti kutatások*. Budapest, 1996.

⁶ A magyarországi zsidóság újkori történetének áttekintésére, összefoglalására vállalkozó monográfiákban a rendszerváltás óta eltelt időszak nem szűkölködik: Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég, Béri-Lichtner János: *Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében, 1790–1918*. Budapest, 1995, Argumentum, Patai, Raphael: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*. Detroit, 1996, Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, 1999, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Budapest, 2000, História – MTA Történettudományi Intézete.

Hosszú sora van a tanulmányköteteknek, egyes részkérdéseket feldolgozó munkáknak is. Külön is megemlítem: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. Szerk. Lendvai L. F. – Sohár A. – Horváth P. Budapest, 1990, MTA Filozófiai Intézet.

tő háttérismereteket elhagyjam, csupán a mondandó szempontjából legfontosabb mozzanatokra utaljak, minden egyéb kérdésben a – részben a jegyzetapparátusban is hivatkozott – szakirodalomhoz irányítsam az olvasót.

A vizsgálat kezdőpontja: 1780, vagyis II. József időszakának kezdete. Elvben az az időpillanat, amikor a történetírás a hagyományosnak nevezett és általában mozdulatlanoknak bemutatott zsidó oktatási rendszert a maga „érintetlenségében” utoljára megfigyelheti. A kutatás másik végpontja a reformkor vége, illetve a gyökeresen új helyzetet teremtő neoabszolutizmus kezdete: 1850. Ez az időpont azonban nem jelöli a modernizációs folyamat végét. Még a későbbi neológ zsidóságon belül is majd csak ezután teljesedett ki az állami felügyeletű iskolahálózat, jöttek létre a modern oktatási szisztéma olyan alappillérei, mint az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet (1857), illetve a középfokú oktatás egyéb intézményei.

Munkám földrajzi keretét a történelmi Magyarország adja a korabeli igazgatási rendnek megfelelően Erdély nélkül, valamint Horvátország és Szlavónia is csak a tankerületi beosztást követve a Zágrábi Tankerület szórványos adatainál bukkan elő. Országos szinten csupán az oktatási intézmények számbavételénél törekedhettem teljességre, az egyes intézménytípusok bemutatásánál, az általánosítás veszélyét is vállalva, csupán néhány iskolát emeltem ki példa gyanánt, illetve viszonyítási pontként. Elsődlegesen a későbbi főváros területének zsidó népességére, intézményeire összpontosítottam: így II. József időszakánál az óbudai normaiskolát, a nyilvános iskolák későbbi fejlődésénél a pesti községi iskolát mutattam be részletesen. De hasonlóan főként pesti, budai, óbudai statisztikák, források szemléltetik a felekezeti kereteken kívüli iskoláztatást, vagy a megjelenő új intézménytípusokat. Egyetlen kivételként az ortodoxminta felvázolásához Pozsony iskoláit választottam.

Dolgozatomban az *alapfokú* zsidó iskoláztatás bemutatását tűztem ki célul. Nem foglalkoztam tehát a közép- és felső szinthez sorolandó iskolatípusokkal, ami a korszakban csak a vallási intézményeket jelenti (jesivák), mivel a nyilvános zsidó iskolarendszer ekkor még nem hozott még létre önálló középfokú intézményeket. Bár a jesivák a hagyományos oktatási rendszer talán legismertebb elemei, elhagyásuk mellett döntöttem, mivel érdemi feldolgozásuk a forrásanyag és a szakirodalom tekintetében, valamint módszertanilag is egészen új területet jelentett volna, szétfeszítve a munka jelenlegi felépítését. Célom volt az intézménytörténeten túlmutatóan, a korszak hazai zsi-

dó oktatásügyéről, annak részleges modernizációjáról a társadalomtörténetbe ágyazott általános kép vázolása, illetve egyes részterületek – elsősorban az oktatás tartalmi kérdéseinek, illetve a zsidó társadalom ezzel kapcsolatos megosztottságának – mélyebb, problémacentrikus feldolgozása.

Források tekintetében a hagyományos oktatástörténeti és a jellegzetesen judaisztikai forrásokat egyaránt be kívántam vonni a vizsgálatba. Kiemelten fontosnak tartottam a témával kapcsolatos héber nyelvű, illetve héber betűs (jiddis vagy német) források feltárását, mivel ezek – nyelvi akadályok miatt – a hazai kutatók közül csupán kevesek számára hozzáférhetők.⁷ Ezen forrásoknak mindeddig teljes körű számbavétele is hiányzik. Héber vagy részben héber nyelvű forrásokat a következő kategóriákban találtam: tankönyvek, gyermekirodalom, tantervek, memoáriradalom, korabeli periodikák nevelélméleti írásai, az oktatásügy elméleti és gyakorlati kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalások egyéb forrástípusokban: responsum-irodalom, homiletika. A héber mellett természetesen német és magyar forrásokat is feldolgoztam, köztük eddig kiaknázatlan levéltári anyagokat is.⁸

E kötet anyaga, mint doktori (PhD-) disszertáció, az ELTE Történettudományi doktori iskolájának művelődéstörténeti alprogramjában készült, és 2001 novemberében került megvédésre. Ezúton is köszönetet szeretnék mondani Kósa Lászlónak, a program vezetőjének, Gerő András témavezetőmnek, valamint Bácskai Verának és Fábri

⁷ A héber szavak átírásánál a magyar írásmódnak megfelelő rendszert követtem, az egyszerűséget szem előtt tartva és lemondva a megfordíthatóság elvéről, amely a jelen tanulmány szempontjából kevésbé látszott lényegesnek. Így nem jelöltem \aleph -et, \varkappa -t és szóvégi η -t. A ρ -ot és σ -ot egyaránt k-val, τ -et és θ -t egyaránt sz-szel, η -t és π -et egyaránt h-val, υ -et és ν -ot egyaránt t-vel, ζ -et és γ -ot (mássalhangzói minőségben) egyaránt v-vel betűztem át. Nem különböztettem meg \aleph , η és π és spirantizált alakjait. Hasonlóan egyszerűsített formában adtam vissza a magánhangzó-állományt is: a hosszúság jelölése nélkül csupán 'a, e, é, i, o, u'-t alkalmaztam. A személyneveknél ellenben a bevett – sokszor németes – alakokat (pontosabban azok egyikét) használtam. A névsorrend tekintetében hasonló elvet követtem: a kifejezetten magyarországi szereplőknél alkalmaztam a már elterjedt magyaros sorrendet.

⁸ Az eredetileg nem magyar nyelvű idézetekből a főszövegben csak a magyar fordítást közlöm, az eredeti szövegek a Függelékben találhatóak. A fordítások, ahol nem tüntettem fel a fordítót, a saját munkáim.

Annának, a program oktatóinak. A dolgozat két opponense Preuk Anikó és Ö. Kovács József volt, jobbító szándékkal megfogalmazott kritikáiknak, segítő javaslataiknak a kézirat kiadásra való előkészítése során nagy hasznát láttam.

Disszertációmhoz a budapesti nagy gyűjtemények mellett Bécsben és Jeruzsálemben gyűjtöttem anyagot, amit két rövidebb ösztöndíjas időszak tett lehetővé 1997-ben, illetve 1998-ban. Bécsben a Collegium Hungaricum vendégszeretettel élvezhettem, kutatásaimat elsősorban az Osztrák Nemzeti Könyvtár gyűjteményeiben, másodsorban a Bécsi Egyetem könyvtárában, illetve a hitközségi könyvtár akkor még katalogizálatlan anyagában végeztem. Jeruzsálemben a Magyarországi Soros Alapítvány ösztöndíjával, illetve a Rosenfeld Project on the History of Hungarian and Habsburg Jewry (Dinur Centre, Hebrew University of Jerusalem) segítségével gyűjthettem anyagot.

Ugyancsak köszönettel tartozom Michael K. Silbernek (Hebrew University, Jerusalem), az ő nyári egyetemi, illetve doktori kurzusai komoly szemléletformáló hatással voltak rám a modern zsidó történelem egészével és ezen belül a zsidó felvilágosodással és az oktatás modernizációjával kapcsolatban. Személyes beszélgetések sorában segített eligazodnom a modern (főképp az izraeli) szakirodalomban, útmutatása nyomán jutottam el sok alapvető fontosságú olvasmányhoz.

Hálás vagyok Komoróczy Gézának, aki tanáromként, majd munkahelyi vezetőként is támogatott, és nem utolsósorban vállalta a kézirat rendszeres átolvasását: pontosításokkal, kérdésfelvetésekkel segítette a dolgozat továbbfejlődését.

Sokan vannak még, akik így vagy úgy segítettek munkámat: levéltári kutatásaimban Toronyi Zsuzsa (Magyar Zsidó Levéltár) és Kulcsár Krisztina (Magyar Országos Levéltár) igen kedves tanácsait hasznosítottam, Barabás Györgyi és Gráberné Bősze Klára még kiadás előtt álló bibliográfiai munkáik adatait bocsátották önzetlenül a rendelkezésemre, Frojimovics Kinga éveken át rendszeresen látott el itthon elérhetetlen munkák fénymásolataival, Rózsahegyi Viktória pedig gondosan javította félkész szövegeimet.

Külön köszönet illeti családomat, az ő állandó segítségük nélkül nem lettem volna képes egyidejűleg megbirkózni a dolgozat, majd a kötet elkészítésének tennivalóival és a kisgyermekes anya feladataival.

1. A HAGYOMÁNYOS ZSIDÓ OKTATÁS (1780 ELŐTT)

Bacher Vilmos az ókori zsidó iskoláról szóló tanulmányát Nehunja ben Hakhana imájával nyitja, hadd kövessük most mi is példáját, és idézzük a palesztinai tanna szavait:¹

„Köszönet neked, Istenem és atyáim Istene, hogy életem sorsát azok közé helyezted, kik zsinagógákban és iskolákban ülnek, és nem azok közé, kik színházban és cirkuszban ülnek. Én fáradozom és ők fáradoznak, én kitartok és ők kitartanak; de én a paradicsom kedvéért fáradozom, ők pedig az enyészet örvénye kedvéért fáradoznak.”

A görög színház és a római cirkusz mint az idegen, pogány szellem, műveltség és erkölcs megtestesülései jelennek meg, a zsinagóga és az iskola pedig mint a zsidó kultúra alkotása, a zsidóság fenntartó, megtartó ereje. A zsinagóga a közös ima, a közösség nyilvános oktatásának színhelye, az iskola az ifjúság tanításának és a felnőttek közös tanulásának színhelye. A kettő közül is – mint a Sulhan arukh Hilkhoh talmud tora fejezete leszögezi – „A tanház (bét ha-midrás) szentsége szigorúbb, mint a zsinagógáé (bét ha-keneszet).”²

¹ Talmud Jerusalmi, Berakhot 7d. Fordítását adja: Bacher 1903, 243.

² Hilkhoh talmud tora, 246, 17.

Ravtól, az i. sz. 3. századi nagy tekintélyű babiloni amórától maradt fenn az az intézményes oktatás kialakulására vonatkozó hagyomány, amelynek történeti magját (tendenciáját) a modern oktatástörténet is megerősíti.³

„Kezdetben mindenkit a saját apja oktatott, akinek nem volt apja, az nem tanult Tórát. (Honnan vezetjük ezt le? »Tanítsátok meg ezeket fiaitoknak« [Deut. 11,19].) Később elrendelték, hogy Jeruzsálemben iskolai tanítókat nevezzenek ki. (Honnan vezetjük ezt le? »Mert a Cionról jön a tanítás« [Jes. 2,3].) Még mindig, akinek volt apja az felvitte és taníttatta, akinek nem volt apja, az nem ment fel és nem tanult. Ezután rendelkezést hoztak, hogy minden kerület kapjon iskolát, és 16-17 éves korúak jártak oda. De ha a tanító szigorú volt, ellenszegültek és elmaradtak. Mígnem Josua ben Gamala elrendelte, hogy az ország minden helységében a gyermekek számára tanítókat alkalmazzanak, és a gyermekeket 6-7 éves korban vigyék iskolába.”

A kezdet tehát az apáról fiúra hagyományozás korszaka, amikor az apa a gyermek oktatásáért vállalt – az intézményes oktatás időszakában sem szűnő – személyes felelősségét, kötelezettségét maga teljesíti. A család ismeretátadó szerepe sosem tűnt el, az államiság és a közösségi intézményrendszer összeomlásának időszakaiban pedig újból és újból a középpontba került.

Jeruzsálemnek, a fővárosnak elsődlegessége az oktatásban az egyseges állam kialakulásától (i. e. 10. század), Dávid uralkodásától kezdve a kultusz és az adminisztráció központjához köthető. Szélesebb körben csak a babiloni fogság utáni időszakban, a második templom korában terjedt el az iskolázás. A kerületek héber kifejezése (Rav szövegében) a perzsa uralom időszakának terminus technicus, vagyis mint a modern neveléstörténet is feltételezi: Ezra működése nyomán jöttek létre. Végül a minden településre kiterjedő közösségi fenntartású iskolahálózat kiépítése a hellenisztikus korban következhetett be. Rav szerint Josua ben Gamala/Gamliél főpapsága idején

³ Talmud Bavli, Baba batra 21a. A modern oktatástörténeti állásponthez magyarul Rosenberg E.: A zsidó népiskola a hagyomány korszakában. *Magyar Zsidó Szemle*, 7 (1890), 1–4. sz.; továbbá Drazin, N.: *History of Jewish Education*. Baltimore, 1940; Morris, N.: *Toldot ha-hinnukh sel am Jisraél* (1964) stb.

(i. sz. 63–65). Bacher Josua ben Perahjára javasolja a nevet módosítani, ami egybevágna Jósua ben Perahja tanítványára, Simeon ben Setahra vonatkozó hasonló hagyománnyal: vagyis az i. e. 2. század végéről datálódna az új rendszer.⁴

A Jeruzsálem lerombolását követő századokban, a diaszpóra időszakában vált valóban kizárólagos fenntartó és megtartó erővé – a valóságos haza helyett szellemi hazává – az iskola és a zsinagóga. A talmudi korban lefektetett elvek nagy vonalakban egészen a 18. század végéig, a 19. század kezdetéig – vagyis a dolgozatban vizsgált modernizáció időszakáig – érvényben maradtak. A legismertebb talán az emberi élet szakaszaira (oktatástörténeti értelemben a tananyag ütemezésére) vonatkozó, Juda ben Témának tulajdonított mondás:⁵

„Az ötéves gyermek a Biblia-tanulásra való, a tízéves a Misna-tanulásra, a tizenhárom éves a vallási parancsok (micvot) teljesítésére, a tizenöt éves a Talmud-tanulásra, a tizennyolc éves az esküvői sátor alá, a húszéves a keresetre...”

A vázolt szinteknek megfelelően alakultak ki az egyes intézménytípusok: *bét széfer* a Biblia-tanulásra, *bét talmud* a Misna-tanulásra és a *jesiva* a magasabb tanulmányokra. Ezen keretek egészen az újkorig megmaradtak, de tartalmuk, főképp szervezeti és módszertani értelemben módosult. Blau Lajos a Rabbiképző Intézet iskolatörténeti elhelyezése kapcsán fejtette ki, hogy „a zsidó neveléstörténet általában meglepő párhuzamokat mutat a nevelés általános történetével”.⁶ A középkor általános világának maradványaként jellemzi a *hédert*, az alapfokú oktatás intézményét, amelynek ez az elnevezése a 13. században jelent meg az északfrancia és német zsidóság körében; és ugyancsak keresztény hatással, a középkori teológiai egyetemek mintájával magyarázza a jesivák Közép-Európában ismert új, vagyis az ókori és a keleti zsidóságban élő hagyománytól eltérő modelljét.

A tanulásnak és a tudásnak a zsidóság életében való kiemelt jelentősége közismert. A más vallási csoportokénál magasabb arányú alfabetizmust, a felnőttkorban is tartó folyamatos önképzést, a természetesen adódó két- vagy többnyelvűséget a modernizáció, a polgáro-

⁴ Bacher 1903, 256.

⁵ Avot 5, 24.

⁶ Blau 1999, 484. (Első megjelenés: 1917.)

sodás folyamatában számottevő előnyt biztosító tényezőkként szokás tekinteni.⁷ A tanulás a zsidó társadalmon belül is a felfelé mobilitás esélyét kínálta: a (kora) újkori askenázi zsidóságban a műveltségi szint szorosán összekapcsolódott a társadalmi státussal. Valódi tekintélyt csak intellektuális teljesítmény szerzett: a vagyon – amely a bizonytalan jogi helyzet folytán maga is bizonytalan – önmagában nem volt elegendő.

Paradox módon azonban épp a tanulás, a tudás megszerzésének a fontossága vált – a téma mai kutatói szerint – önmaga korlátjává. A szükséges elemi ismeretek átadásával egyidejűleg a mélyebb tudás visszatartása, illetve megszerzésének kontrollálása, limitálása is az oktatási rendszer feladata volt. Ennek végső célja a tanult vezető réteg (talmidé hakhamim) és a tanulatlanok (am ha-arec) közti világos társadalmi elkülönítés újratermelése, a társadalmi elit státusának fenntartása volt.⁸ Ebben az értelmezésben a belső mobilitás lehetősége is inkább a meglévő elit státusának megkérdőjelezhetetlenségét szolgálta, hisz helyzetüket úgy lehetett tekinteni, mint személyes érdemen (a tanuláson) alapulót, vagyis igazságot.⁹

Ez a fejezet – mint a kronológiai rend nyitó fejezete – a „hagyományos” zsidó oktatás (alább külön megkülönböztetés nélkül mindig erről lesz szó) formáinak és tartalmának felvázolására vállalkozik. A rendszer bemutatása viszonyítási pontot ad mind a hagyományos oktatást ért kritika megértéséhez, mind a későbbi változások felismeréséhez; és nem csupán a szervezeti keretekben is élesen elváló nyilvános iskolázásban, hanem a továbbra is hagyományos formákban zajló oktatásban is, ami a vizsgált korszak egészében az oktatás túlnyomó részét jelentette.

A hagyományos jelzőt itt abban az értelemben használhatjuk, mint a részletes vizsgálat tárgyát képező modernizáció által nem módosított, vagyis az állami beavatkozást (jelesül II. József intézkedéseit), il-

⁷ Karády Viktor több tanulmányában is foglalkozik ezen tényezővel, például Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In *A zsidókérdésről*. Szombathely, Németh László Szakkollégium, 95–135.

⁸ Stampfer 1988, 276. és Parush 1995, 184. Parush az ismeretszerzés limitálásának a társadalmi elkülönítés fenntartásán túl további két aspektusát emeli ki: egyrészt a zsidó társadalom elszigetelését az európai kultúra befolyásától, másrészt a héber irodalom olvasótábora feletti kontrollt.

⁹ Stampfer 1988, 288.

letve a haszkala belső újításait megelőző állapot leírását. Hagyományos továbbá a Jacob Katz által megfogalmazott értelemben: a magát a hagyomány alapján állóként meghatározó társadalom oktatási rendje.¹⁰ Ezt a hagyományban gyökerezést igyekeztek töretlenül továbbvinni az újítások elutasítói a 19. század folyamán is.

Ez az oktatási rend általánosan jellemző volt Közép-Európában (Lengyelország, Cseh- és Morvaország, a német területek és Magyarország, legalábbis a nyugati országrész) a 16. század vége, 18. század második fele közötti időszakban. A rendszer részletes – de nem magyarországi forrásokra támaszkodó – bemutatását adják Isidor Fishman *The History of Jewish Education in Central Europe* (1944) és Jacob Katz *Tradition and Crisis* (1993²) című munkái. A térség zsidó községeinek minden területen megfigyelhető hasonlósága mellett szórványos hazai adatok is alátámasztják az általánosítás jogosságát, így az egyes formák bemutatásánál az említett munkákat vettem alapul, kiegészítve az ismert példákkal.

A hagyományos oktatás alapvető közösségi funkciója – mint ez a korabeli keresztény népoktatásra is igaz – a vallási ismeretek átadása, illetve olyan készségek megtanítása, melyek a vallási előírások teljesítéséhez, a közösség vallási életében való részvételhez szükségesek: a zsidóságnál elsősorban a héber betűismeret a férfiak számára. A fenti célt a formális oktatási intézmények mellett, sőt inkább azokat megelőzve a családi nevelés és a zsinagógai jelenlét szolgálta. Ezekben a színtereken – nem pedig iskolában – ismerték meg az ünnepek szokásait, a zsidó közösség intézményeit, működését, tanulták meg az étkezési előírásokat, a szombati törvényeket stb.¹¹

Az intézményes oktatás – az elemi számtant kivéve – praktikus ismereteket nem tanított. A kenyérkeresethez (kereskedéshez, kézművességhez) szükséges ismereteket a gyakorlatban sajátították el, legtöbbször a szülőktől. Mivel a cél a hagyomány fenntartása, a kulturális kincs továbbvitele volt, ezt az oktatás akkor is betöltötte, ha egy felnőtt a saját nevét se tudta leírni (még héber betűkkel sem), hiszen a közösség életében részt tudott venni e nélkül is.¹²

A zsidó társadalomban az alapfokú oktatásnak a következő „intézményes” formái alakultak ki a településszerkezet és vagyoni helyzet függvényében: a legismertebb és legalapvetőbb forma a *héder*, ami

¹⁰ Katz 1993, 3.

¹¹ Katz 1993, 157–158.

¹² Katz 1993, 156–158.

egytanítós magániskola. Ennek egy változata a *talmud-tóra*, amely működésében gyakorlatilag megegyezett a héderrel, azzal a különbséggel, hogy ezt a község tartotta fenn azoknak, akik a héder tandíját nem tudták megfizetni. Azokon a településeken, ahol csupán egy-két, esetleg néhány zsidó család élt, az alacsony gyereklétszám miatt általánosabb volt a házitanító fogadása, mint az iskola fenntartása. Végül a házi tanítás az előzőtől alapvetően különböző változata: a vagyonos családok gyermekei mellé fogadott tanárok, fiatal talmudista tudósok.

A *héder* az osztatlan tanulócsoport elhelyezésére szolgáló helyiségről kapta nevét (héder = szoba), ami rendszerint a tanító otthonának szobája, ritkábban bérelt helyiség. A héder piaci alapon működött, a tanító mint „vállalkozó” versenyben állt a konkurens tanítókkal a diákokért, pontosabban a szülők elismeréséért, akik saját elhatározásuk, illetve anyagi lehetőségeik szerint dönthettek egyik vagy másik tanító hédere mellett. A tanítók a beszedhető magasabb tandíj miatt a vagyonosabb családok gyermekeit részesítették előnyben. Cserébe a tehetősebb szülők, a tanítás hatékonysága érdekében, kiköthették a csoportlétszám maximumát. A szegényebb szülőknek be kellett érniük a számukra is megfizethető rosszabb tanítóval. Ezek a tanítók ráadásul magasabb létszámú csoporttal kényszerültek dolgozni, hisz alacsonyabb tandíjú diákból többet kellett vállalniuk a megélhetésükhöz, s ez csak tovább rontotta a tanítás színvonalát.

A tanítóknak (*melamméd*) nem volt előírt végzettségük, a 19. század második feléig hiányzott a formalizált tanítóképzés a zsidóságon belül.¹³ Héder nyitásának – hacsak egy-egy fejlett zsidó község a saját hatáskörében nem szabályozta¹⁴ – általában nem volt semmiféle előfeltétele, ebben is a piaci elv érvényesült: ha a tanító a szülők megítélése szerint alkalmas volt, akkor megélt. Természetesen a szülők csak a pénztárcájuk erejéig lehettek igényesek a tanítóval szem-

¹³ Magyarországon csak 1859-ben nyílt meg az Országos Izraelita Tanítóképző. A nyilvános zsidó iskolák tanítói számára azonban már II. József korától kötelező volt az állami képzés megszerzése.

¹⁴ Ilyen jellegű helyi (például Krakkó, Worms, Nikolsburg, Zolkiev), illetve regionális (például Morvaország) szabályozások egyaránt ismertek. A képzettséggel kapcsolatban Nikolsburgban (Morvaország) például a helyi rabbittól szerzett *havér* címet írták elő. (Ez a rabbi felügyelete alatt végzett bizonyos tanulmányokat jelentett.) Másutt csak a nem honos tanárokat kötelezték vizsgára a tanítás megkezdése előtt (Fishman 1944, 16, 53, 62).

ben, és elvárásaik sem feltétlenül egyeztek meg az oktatási reformerek elképzeléseivel. Az utóbbiak szerint számos, tudásszintjében és pedagógiai felkészültségében egyaránt alkalmatlan tanító tartott fenn iskolát.

„A tanítók többségében olyanok voltak, akik gyerek- és fiatalokkorukban tanultak több-kevesebb Tórát, de nem mutattak tehetséget a tanulásban; kereskedőnek mentek, de elvesztették vagyonukat, s akkor a tanítói mesterséget vették a kezükbe. Még ha Tórából illő tudásra szert is tettek, nem volt készségük Izrael ifjainak megfelelő nevelésére, és sokszor nem voltak meg a kicsik tanításához szükséges tulajdonságaik – megfontoltság és türelem –, és ez rossz volt nekik is és a diákjaiknak is.”¹⁵

Pedagógiai szempontból a rendszeres verések és megalázások álltak a kritika középpontjában. Minden bizonytal eltúlzott az a – főleg maszkirok tollából származó – bemutatás, miszerint a héder és a melamméd a szeretetteljes és harmonikus otthon és a szülők antitézise volt. Mégis jelzésértékű, hogy az erőszak megtestesítője a gyerekek életében egy családon kívüli személy, akit azonban a szülők támogattak.¹⁶ Szintén a szülők támogatásával, sőt elsősorban az ő elvárásaik teljesítésére követték el a *melammédek* azt a szintén sokat bírált módszertani hibát, hogy megfelelő alapok lefektetése nélkül, minél gyorsabban igyekeztek a diákokat a Talmud-tanulás szintjére eljut-

¹⁵ I. H. Weiss: *Zikhronotai* [Emlékeim]. Warsaw, 1895, 15. Isaac Hirsch Weiss (1815–1905) a morvaországi Gross-Meseritschben (Velke Mezirici) született. Gyermekek- és fiatalokkorát is jórészt Morvaországban töltötte, így héber nyelvű emlékiratának oktatástörténeti adatai szűkebben erre a területre vonatkoznak, de számos általa leírt jelenség Magyarországra is érvényes.

Sikertelen kereskedőkből lett tanárookra (részben rabbikra) kiemelkedő példákat is ismerünk: Kunitzer Mose, Bach József, Neumann Mose Samuel. De említhetünk kevésbé fényes pályát is: Ballagi Mór apja, aki pálinkafőző volt, egy tűzvész következtében ment tönkre. Adóssága miatt a börtönt is megjárta, s utána tanítóként igyekezett a családját eltartani.

¹⁶ Biale 1986, 49–50. Fishman szerint korántsem egyértelmű a tanító által alkalmazott erőszak szülői támogatása, illetve elfogadása. Szerinte a brutális fegyelmezés inkább vidéken volt jellemző, ahol a tanítók csak rövidebb időt töltöttek, így kevésbé törekedtek megfelelni a szülők elvárásainak (Fishman 1944, 83).

tatni.¹⁷ Ha ez a túlzott sietség még gyakori tanár- és iskolaváltással is párosult, akkor valóban bekövetkezhetett, hogy a diák szinte teljesen tudatlanul hagyta el az iskolát. A gyakori tanárváltást egyrészt az azonos településen dolgozó tanítóknak a diákokért való versengése okozta. A másik fő ok, hogy a tanítók – elsősorban a külhoniak – a jobb megélhetés reményében sokszor költöztek.

A tanítók, főként a családosak, megélhetésük biztosítására a tanítás mellett különféle keresetkiegészítő tevékenységeket is végeztek. Ilyenek voltak a kereskedés, egyes feladatok ellátása a zsidó község alkalmazásában, illetve a diákokkal kapcsolatos „többletszolgáltatások” vállalása: távolabb lakó diákok elszállásolása¹⁸ vagy iskoláskor alatti gyerekek felügyelete. A család fenntartásához a tanító felesége is hozzájárulhatott azzal, hogy kézimunkát tanított lányoknak, gyakran egyazon szobában.¹⁹ Természetesen ezek a tevékenységek a tanítás rovására és kárára folytak. Így érthető, hogy a szülők és a községek egyaránt a nőtlen tanítókat részesítették előnyben, akik kisebb jövedelemből is fenn tudták tartani magukat. Például az 1735–38-as országos zsidó összeírásban szereplő 203 tanítóból 149 nőtlen volt.²⁰ A kérdést ugyanakkor megközelíthetjük onnan is, hogy a tanítás olyan alacsony jövedelmet jelentett, amelyből nem vállalkozhattak családalapításra. Például a csesztei tanító, Nesanel Jakab, nőtlen lévén keresetkiegészítésként, vagy még inkább fizetés helyett, naponta más-más családnál kosztolt („per ordinem victitans”).²¹

A községi megbízatások közül leggyakoribbak a *sohét* (sakter, rituális vágó), a *hazzan* (előimádkozó), a *sammás* (samesz, zsinagógai gondnok), illetve alkalmi szolgálatként haldokló melletti imádkozás és a halott őrzése voltak. Az 1735–38. évi összeírásban több településen is feljegyezték a tanító másik tevékenységét: így Bagotán (Komárom m.) „Scholae magister, sicut gens habet Sachter”.²² Hasonló bejegyzés (legtöbbször: „Praeceptor et Schachter”) szerepel Pozsony megye több

¹⁷ Fishman 1944, 18. Viselkedésüket a *Sulhan arukh* igazolja (Jore Dea, 245/16): „A gyorsabb tanárhoz átvisszük a gyereket.” A tananyagról és tanulmányi szintekről lásd alább részletesen.

¹⁸ Fishman 1944, 20.

¹⁹ Fishman 1944, 19.

²⁰ Büchler 1894, 444.

²¹ MZsO, VII. 449.

²² MZsO, VII. 299.

településénél (Ceszte, Cziffer, Czaila, Korompa, Nagymagyar). A mádi tanító, Markovics Simon pedig egy személyben sakter és kocsmáros is volt.²³ Az óbudai uradalom 1770-es összeírásában is azt találjuk, hogy Zsámbékon a zsidó község négy alkalmazottjának egyike sakter és tanító egy személyben.²⁴ Ugyancsak ezt mutatja az 1777. évi Izsák községben végzett helytartótanácsi vizsgálat, amely a váci püspök bejelentése nyomán indult. A püspök jelentette, hogy a községben a zsidók iskolát nyitottak, és kérte azonnali bezáratását. A vizsgálat azonban jelentéktelennek nyilvánította az ügyet, miszerint a községben a „saktertől” héber nyelvet, héber írást és olvasást tanultak.²⁵ A tanítás és a sakterkedés tipikus, ám szerencsétlen párosítását tükrözi az *oifesz-lehrer und kinderschochtim* (tyúktanítók és gyerekvágók) gúnynev is.

A tanítók kiegészítő vagy párhuzamos foglalkozásai a korszak keresztény iskoláiban is jellemzőnek mondhatók: ilyenek voltak a kántor, a harangozó, a jegyző.²⁶ Az 1720-as évek Pest-Budájáról származó adat szerint Selzer József német mester a tanítás mellett templomi karmester és a városi zenészek karnagya volt, adószedésben vett részt, és feladatul kapta a városháza órájának felhúzását is.²⁷ Mária Terézia tanügyi reformjának előkészítése során, 1770–71-ben végzett helyzetfelmérés szerint a keresztény iskolák helyzete más szempontból is hasonlított a héderéhez. A népiskolák túlnyomó többsége egytanítós volt; tanteremként gyakran a tanító kis lakása (annak egyetlen szobája) szolgált; képzés hiányában – a paptanárokat kivéve – a tanítók tudása teljesen bizonytalan volt, nemritkán kézművesek, kiszolgált vagy rokkant katonák oktattak.²⁸

A héder tananyaga a betűismerettől bizonyos alapszövegek tanulmányozásáig terjedt.²⁹ Ezt praktikus ismeretként elemi algebra egészíthette ki.³⁰ A diákok a héber alefbét betűivel ismerkedtek meg, az

²³ Büchler 1894, 444.

²⁴ Gál 1992, 24.

²⁵ Finánczy 1899, I. köt., 253.

²⁶ Kosáry 1988, 174.

²⁷ Szakál 1934, 12.

²⁸ Szakál 1934, 12–13.

²⁹ Finánczy által évszám nélkül idézett makói (Csanád m.) forrás úgy fogalmaz, hogy Ascher Zakariás nevű tanító „az olvasás elemeitől a Bibliáig” oktatta 18 zsidó növendékét, amiért a szülőktől évi 60 Ft fizetést kapott (Finánczy 1899, I. köt., 253).

³⁰ A Ratio Educationis előtti felmérés Veszprém megyei adatai szerint számtant a keresztény népiskoláknak is csak harmad-, negyed részében taní-

olvasást a hétköznapi imakönyv (*Sziddur*) szövegén gyakorolták.³¹ Mivel a héber a tanulók számára idegen nyelv volt, az olvasástanulás sokkalta nehezebb feladatot jelentett számukra, mint az anyanyelven olvasó diákoknak, ahol a szavak jelentése segít. Legkézenfekvőbb összehasonlítás a nők jiddis olvasása. Bár a lányok lényegesen rövidebb időt jártak iskolába (vagy tanultak otthon), úgy tűnik, hogy a nők olvasási készsége (jiddisül) nem maradt el a férfiak nagyobb munkával megszerzett héber olvasásától.³² A nyelvválasztás azonban az oktatás célját tekintve mégis logikus és magától értetődő: a héber a vallási tevékenységek nyelve, ismerete a közösségi élet belépője.

Az imaszövegeken csak a mechanikus olvasást gyakorolták, a szöveget nem fordították le a beszélt nyelvre. Ez az olvasási készség volt az a tudás, amellyel minden felnőtt férfinak rendelkeznie kellett a közösség vallási tevékenységében való részvételhez: bekapcsolódhattott a zsinagógai imába a szöveg értése nélkül is. Az olvasástanulás sokszor nem járt együtt az írás elsajátításával. Az írás gyakorlati szempontból hasznos, de vallási, közösségi szempontból nem elengedhetetlen ismeret, továbbá megszerzése túlságosan időigényes volt. Ugyancsak praktikus, de közösségi szempontból szükségtelen volt a gót vagy a latin ábécé megismerése. Ezt külön tanártól vagy az állandó tanártól külön foglalkozáson sajátíthatták el a diákok.³³

A következő szint a Tóra (Mózes öt könyve/*Humas*) héber szövegének olvasása, immár szóról szóra haladó jiddis fordítással. A hagyományos iskola kritikusai több ponton is kifogásolták ennek módszerét. Egyrészt azt, hogy az iskolában mindig a zsinagógai heti szakasz³⁴ szövegét olvasták, de a diákok tempójában nem érhetek a végére, így vég-

tottak. A Ratio Educationis értelmében ez az egytanfős iskolákban is kötelezővé vált (Hudi 1984, 12).

³¹ Az olvasás imakönyvszövegeken való gyakorlása egyezik a keresztény iskolák szokásával, ahol szintén ima- vagy énekeskönyv-, esetleg katekizmus-szövegen gyakoroltak. Az első ábécés- és olvasókönyvek a Ratio Educationis nyomán jelentek meg, de használatuk csak évtizedekkel később vált általánossá (Mészáros 1984, 77).

³² A lányok oktatásáról lásd az 5. fejezetet.

³³ Keresztény kisiskolákban is ismert ez a megosztás, miszerint vallási ismereteket (katekizmus, Biblia, ének) mindenki tanult, de gyakorlati készségeket külön tandíj fejében oktatott a tanító (Mészáros 1982, 193).

³⁴ Heti szakasz (*parasat savua*): Mózes öt könyvének szövegét éves ciklusban (minden zsinagógai évben) heti egységekben kell felolvasni. Az egyes egységek terjedelme (3–6 fejezet) meghaladja a kezdő diákok olvasási tempóját.

eredményben kiragadott részleteket kaptak a tanulók. Másrészt azt, hogy a *Tanakh* eredeti szövegét olvasták minden, a gyerekek számára „nem való” (például szexuális bűnök) vagy érthetetlen résszel együtt. Harmadrészt a szóról szóra haladó fordítás szintén csak mechanikus lehetett, szétszakítva összetartozó szerkezeteket, és egyáltalán nem ösztönözve a diákokot a héber nyelv belső rendjének megismerésére.

A következőkben vagy már kezdettől a Rasi-kommentárt is olvasni kezdték a Tóra szövegével párhuzamosan.³⁵ A kommentár tanulása bevezetést jelentett a rabbinikus szövegelemzési és szövegértelmezési módszerekbe, ezzel valamiféle előkészítést adva a Talmud-tanuláshoz.³⁶ A Talmud-tanulás alapfokú változata kb. tízéves korban kezdődött meg a héderben, vagyis olyan korán és előkészítetlenül, hogy valóban csak a legkiválóbb diákok – akik később tovább is tanultak – tudtak ebben helytállni. A Talmud nem is héberül íródott, hanem szabadon váltakozó héber-arámi szöveg, ahol a héber maga is erősen arameizálódott, és ehhez ismét semmiféle nyelvi előkészítés nem létezett. A viták, érvelések logikája, az alkalmazott hermeneutikai módszerek megértése szintén nehéz feladat. Itt is eredeti szöveget használtak, nem válogatást, szöveggyűjteményt. Sőt, azoknak az egységeknek, amelyek szokás szerint a kezdő traktátusok voltak – *Eruvin*, *Hullin* –, meglehetősen „életidegen” a témájuk.³⁷ Shaul Stampfer szerint épp a kudarc a héder egyik legfontosabb társadalmi funkciója. Minden diák megtapasztalja, hogy a Talmudot mennyire nehéz megérteni, így tiszteletet, társadalmi megbecsülést érdemel az, akinek sikerül az önálló Talmud-tanulás szintjére eljutni. A tudásnak a zsidó társadalomban betöltött súlya épp abból származik, hogy minden férfinak személyes tapasztalata van a tudás megszerzésének nehézségéről, és épp a kudarc fogadtatja el a többséggel alacsonyabb társadalmi helyzetét.³⁸ Jacob Katz ugyanezt a tényt csak annyiban tartja ellentmondásosnak, miszerint Talmudot a tovább tanuló kevesek miatt kezdték a héderben tanulni, vagyis egy kisebbség szükségletét kényszerítik a többségre, miközben a héder köziginyt lett volna hivatott szolgálni.³⁹

³⁵ Rasi = Rabbi Salamon ben Jichák (1040–1105), az ő Tóra-magyarázata érte el a zsidóságban a legtartósabb népszerűséget és a legnagyobb befolyást. Kommentárját számos kiadásban a szöveggel együtt nyomtatták.

³⁶ Stampfer 1988, 280.

³⁷ Fishman 1944, 101.

³⁸ Stampfer 1988, 283–285.

³⁹ Katz 1993, 163.

A héder tananyagában nem szerepelt külön „tantárgyként” sem a hitoktatás, sem az erkölcsstan, sem a történelem. Mindezek az ismeretek a szövegtanuláson keresztül, rendszerezés nélkül jutottak a diákokhoz. Ezeken a területeken – elsősorban keresztény példára – változást hoztak a maszkilok, akik tantárgyakká szervezték, tankönyvekben rendszerezték az anyagot.⁴⁰ Ugyancsak „hiányzott” a keresztény iskolákban szokásos énekoktatás, az egyházi énekek tanítása. Ennek oka az eltérő istentiszteleti metódus lehet, ti. hogy a zsinagógai liturgiában nincs szoros értelemben vett éneklés, zenei ismereteket csak a *hazzanok* tanulnak.

A diákok előmenetelét elsősorban a szülők ellenőrizték, ennek alapján ítélték meg, hogy elégedettek-e a tanítóval. Nagyobb községekben a *kehila* egy megbízottja is kikérdezte időnként a gyerekeket, amivel ugyancsak a tanító munkáját ellenőrizte, illetve azt, hogy a szülő eleget tett-e taníttatási kötelezettségének.⁴¹ A tanulók munkáját nem osztályozták, teljesítményüket az mutatta, hogy milyen gyorsan jutottak el – az előbb említett rendben – a következő tanulmányi szintre.⁴² A különböző szinteken tartó diákokkal a tanító csoportokra bontva tudott csak foglalkozni, az idő igazságos felosztását rendszerint egy homokóra segítette. Az egyes csoportok szükségképpen sokat voltak magukra hagyva, utalva.⁴³ Megfelelően magas gyermeklétszám esetén a tanító segédtanítót (*behelfer*) alkalmazhatott, akinek a fizetéséről azonban a tanítónak kellett gondoskodnia, így érthetően kevésbé éltek ezzel.⁴⁴ A segédtanító egyébként sem annyira a tanításban vett részt, mint inkább a kiegészítő feladatokat – ételkiosztás, gyerekek kísérése – látta el a tanító helyett. Népesebb községekben,

⁴⁰ Ennek részleteiről lásd a Tankönyvek fejezetet.

⁴¹ Katz 1993, 161.

⁴² Stampfer 1988, 277. Azokat a kiemelkedő tehetségeket, akik még a szokásosnál is korábban (akár 6-7 évesen) jutnak a Talmud-tanulás szintjére, *illujnak* nevezzük, őket a közösség már ilyen fiatalon is megkülönböztetett figyelemmel kezeli.

⁴³ Fishman 1944, 43.

⁴⁴ A *Sulhan arukh* szerint (Jore Dea 245/15.) 25 és 40 diák között segédtanítót kell alkalmazni, ennél magasabb létszám esetén már két tanítót. Különböző helyi szabályozások (Nikolsburg, Zolkiew) kezdőknél 18-20 főnél, haladóbb diákoknál 15 főnél húzták meg a segédtanító nélkül vállalható létszámot. Krakkóban a kezdőknél 2 segédtanítóval 40 tanulót engedélyeztek (Fishman 1944, 70–72).

ahol több héder is működött – ilyen Magyarországon a nyugati országrész nagyobb községeiben feltételezhető – kialakulhatott bizonyos specializálódás, ahol a tanulmányaikban előrébb járó diákokat (a Rasi-kommentár szintjétől) külön tanító oktatta.⁴⁵

A héderbe ötéves koruk körül kezdtek járni a gyerekek,⁴⁶ és a fiúk 12-13 éves korukig tanultak.⁴⁷ A tehetségesebb diákok – különösen ha ez a szülők megfelelő anyagi helyzetével párosult, s így felkészült tanítóhoz járatták – ekkorra az önálló vagy félig önálló Talmud-tanulás szintjére jutottak, és tovább léptek a *jesivába* vagy a *bét ha-midrásba*.⁴⁸ A diákok többsége azonban ekkor munkába állt, illetve szakmát kezdett tanulni egy kézműves vagy kereskedő mellett. A tanulmányok befejezésének időpontját tehát a munkaképesség, vallási szempontból a *bar micva*⁴⁹ kor elérése határozta meg. Aki ekkorra nem jutott el az önálló Talmud-tanulás szintjére, annak nemigen volt lehetősége tovább a héderben tanulni, hogy bepótolja lemaradását. Innen tekintve érthetővé válik a szülők – már említett – állandó nyomása a tanítóra a minél gyorsabb haladás érdekében.

A zsidó közösségben a gyermekek oktatása nem csak a szülők kötelessége, a közösség egésze is felelős és érdekelt ebben. Ennek megfelelően azon gyermekek elemi oktatásáról, akik a héder tandíját nem

⁴⁵ Fishman 1944, 73. A kétféle tanító elnevezése: *melamméd dardaké / melamméd tinokot* (a kezdőket, lányokat is oktató) és *melamméd gemara* (haladókat, csak fiúkat oktató).

⁴⁶ Fishman 1944, 77. Óvodajellelleggel ennél kisebb gyerekek is járhattak már a tanítóhoz, őket „übersetz kinder”-nek nevezték. A héder – a zsinagógai imaidőpontokhoz igazodva – egész napos felügyeletet biztosított: nyáron *saharittól* (reggeli ima), télen már *saharit* előttől *minháig* (délutáni ima – Fishman 1944, 80). Az első modern óvodákról lásd az 5. fejezetet.

⁴⁷ A lányok csak 1-2 évig jártak a közös iskolába, míg eljutottak a betűismeret és imakönyvolvasás szintjére, Humast már nem tanultak héberül. Fishman 1944, 118–119.

⁴⁸ *Jesiva* = a kifejezéssel a posztgaoni korban a Talmud-tanulmányok helyi intézményeit jelölik. Magyarországon a török hódoltság utáni időszakban a zsidó népesség szétszórt elhelyezkedése miatt csupán egy-egy népesebb községben működött *jesiva*: Eisenstadtban Leml Glogau és Pozsonyban Barbi Meir vezetésével.

Bét ha-midrás = tanház, az önálló, nem feltétlen teljes idejű tanulás színtere.

⁴⁹ *Bar micva*: szó szerint a parancs fia, vagyis vallási parancsok teljesítésére kötelezett férfi. A zsidó fiúk 13 éves koruktól válnak kötelelessé minden parancsolatot betartani, s válnak egyben ünnepélyesen a közösség teljes jogú tagjává.

tudták megfizetni – árvák és a vagyontalanok gyermekei –, a közösség, pontosabban általában az oktatási ügyeket felügyelő bizottság, a *Hevra Talmud-tóra* gondoskodott.⁵⁰ A gondoskodásnak – feltehetően a rászoruló gyermeklétszám függvényében – két módja volt: pénzzel segítették a szülőket a héder tandíjának kifizetésében, esetleg közvetlen a tanítónak juttatva az összeget, vagy egy tandíjmentes községi iskolát hoztak létre. Az anyagi bázist mindkét esetben a *Talmud-tóra alap* bevételei adták: önkéntes adományok, ünnepeken (körülmetelés, esküvő) rendezett gyűjtések, községi adó. Az ingyenes iskola tananyaga és működése lényegében megegyezett a hédernél ismertetettel. Színvonaláról a szakirodalomban megoszlanak a vélemények. Egyesek azt hangsúlyozzák, hogy a felügyelet révén a magániskolák sok hátrányát ki tudták küszöbölni,⁵¹ mások szerint még a gyenge hédernél is nagyobb osztályokkal dolgoztak közepes vagy rossz tanítók, így a továbbtanulásra a diákoknak aligha volt esélye.⁵²

Az 1780-as években az országban élő zsidó népességnek, így az iskolás korú gyerekeknek is, 60%-a olyan településeken élt, ahol csupán egy-két vagy néhány zsidó család lakott. Az ilyen családok aránya még az 1840-es években is egyharmad. Ezeken a településeken az alacsony gyereklétszám miatt nem volt kifizetődő iskolát szervezni, ami annyit tesz, hogy a magyarországi zsidó gyerekek többsége nem iskolai keretben, hanem otthon tanult. Azonban ezen családok anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy színvonalas házitanítókat fogadjanak gyermekeik mellé, legfeljebb szállást és valamiféle ellátást tudtak kínálni az – érthetően kevés – jelentkezőnek. Bármilyen vándordiókot alkalmaztak (szünetüket töltő jesiva tanulókat) néhány hónapra, hogy tanítsa a gyerekeket (fiúkat és lányokat egyaránt), de

⁵⁰ *Hevra Talmud Tora* = Tóratanulás Egylete. A talmud-tóra kifejezésnek több jelentése van:

a) A Tóra tanulmányozása mint tevékenység, ami vallási kötelesség.
b) Közösségi fenntartású iskola, ami alapvető (vallási) ismereteket nyújt. Fishman 1944 és Bortniker 1972 már 16–18. századi kontextusban is használja, de Katz szerint mint oktatási intézmény elnevezést csak a 19. században kezdték használni.

c) Kiegészítő oktatási forma alapfokú vallási ismeretek átadására a 19. század végén, a 20. században olyan gyerekek számára, akik nem zsidó iskolában tanulnak, illetve (ortodox községekben) zsidó elemibe járó diákoknak is, így növelve a vallásoktatásra fordítható időkeretet.

⁵¹ Lásd Fishman 1944, 28, Bortniker 1972.

⁵² Stampfer 1988, 287.

az sem szokatlan, ha a házi szolgáló volt egy személyben a „tanító” is.⁵³ A diákok sokszor maradtak tanító nélkül, de a tanítás színvonala egyébként is siralmas volt.

Ennek az oktatási formának a teljességgel esetleges volta magyarázza, hogy ugyan a legnagyobb gyereklétszámot érintette, mégis a legkevésbé térképezhető fel. Kivételes forrás a később ismert pedagógussá és tankönyvíróvá vált Peter Beer önéletírása, amelyben szemléletes beszámolót ad vidéki házi tanítóskodásáról.⁵⁴ A pozsonyi jesivában végzett tanulmányai után (1779-ben) egy Pozsony közeli kis faluba, valószínűleg Nádszegre (Nagyszeg/Trstice) szegődött el.

„Első állomásom Magyarország egyik falujában, Nagysseken [Nagyszegen], a felső Duna mellett volt. Ezen faluban egyetlen ember sem volt, aki a német nyelvet értette volna, s még abban a házban is, ahol mint tanító alkalmazva voltam, a társalgás tisztán magyar nyelven folyt. Csak a legnagyobb fáradság árán voltam képes tanítványaimmal a Pentateuchust megismertetni, ezen tanítás a közönséges, úgynevezett zsidó-német dialektusban történt. Minthogy magyarul nem tudtam, s a tanítványaim semmi kedvet nem mutattak a tanuláshoz, a házban pedig Mózes öt könyvén és a mindennapi imakönyvön kívül egyetlen héber vagy más nyelvű könyv nem volt, nagyon unatkoztam, minthogy olvasáshoz és gondolkodáshoz voltam szokva, habár csak a Talmud módja szerint, ami azt jelenti, hogy az elmésséghez és éleseszűséghez folyamodtam.”⁵⁵

⁵³ Fishman 1944, 56.

⁵⁴ Peter Beer (1758, Neubitschow–1838, Prága). Önéletrajza: *Lebensgeschichte des Peter Beer*. Prag, 1839.

⁵⁵ Beer 1839, 11–12. Fordítás: Kayserling 1896, 94–95.

Később a padláson talált egy könyvcsomagot, egy korábban abban a házban meghalt tanító hagyatékát. A csomag tartalma érdekes és jellemző: *Cohar ha-téva* című héber nyelvtan, Maimonides *More nevukhim* című munkája, három kötet héber Biblia (héber szöveg, Rasi-kommentárral és beszélt nyelvi jiddis fordítással) és *Don Quijote kalandjai* (Beer 1839, 12).

A *Cohar ha-téva* R. Slomo Zalman ben Judah Löb ha-Kohen (1687–1746) leghíresebb munkája, legalább 12 kiadást megélt (1. kiad.: Berlin, 1733), és kiemelkedően nagy hatást gyakorolt mind a haszkala korszak nyelvészeire, mind a nyelvújítás korára. (Erről lásd EJ, VII, 1258.) Löw Lipót életrajza szerint Chorin Áron is ebből a könyvből tanult gyermekkorában (Löw: *Gesammelte Schriften*. Szeged, 1890, II, 253).

A hagyományos zsidó társadalomnak csak egy szűk csoportja engedhette meg magának, hogy gyermekei mellé a közismert értelemben vett házitanítót alkalmazzon. A tanító az alkalmazó családnál lakott, a teljes ellátás mellett fizetést is kapott. Házitanítónak fiatal tudósokat fogadtak fel, de fiatal, még magasabb tanulmányokat folytató fiúkat is. Más esetben a fiatalot csak nevelőként, felügyelőként alkalmazták, a tanítást pedig egy híres rabbtól vagy tudóstól kapta a gyermek.⁵⁶

A magánúton tanuló diákok tananyaga – a szülők döntése szerint – lényegesen is eltérhetett az iskolában tanuló kortársaikétól. Rendszerint elsajátították a befogadó népesség nyelvét, esetleg a latint is. Így kommunikációképesse váltak a külvilággal, amit községi előljáróként, illetve az üzleti életben egyaránt kamatoztathattak.⁵⁷ Ugyancsak kizárólag házitanítóval lehetett felkészülni a magasabb fokú világi tanulmányokra.

Sokat idézett példa az óbudai Österreicher Jozsef Manesé, aki gimnáziumot végzett, majd a budai egyetem orvosi fakultásán tanult. Doktori védésére – elsőként Magyarországon – azonban csak 1782-ben, tehát már II. József időszakában kerülhetett sor.⁵⁸ Az eseményről a *Magyar Hírmondó* is beszámolt, a következőkkel kommentálva:

„A budai kir. Universitas Ő felségétől különös parancsot vett az éránt, hogy ezentúl az orvosi főbb szabadság, vagyis az orvos-doktorság nemkatholikusoknak is azon módon, valamint a katholikusoknak megadassék. [...] Nincs kétség benne, hogy ezen új rendtartás az universitásnak virágzására ne fogna szolgálni.”⁵⁹

Helytartótanácsi engedéllyel már öt megelőzően is vizsgát tehettek az (akkor még) nagyszombati egyetemen olyan zsidó orvosok, akik tanulmányaikat azonban még külföldön (Padovában, illetve Halléban) végezték: 1773-ban Oppenheimer Sámuel Bernát pozsonyi és 1776-ban Löbl Mendl holicsi orvosok.⁶⁰

⁵⁶ Fishman 1944, 22.

⁵⁷ Katz 1993, 159.

⁵⁸ Österreicher Jozsef Manes (1756, Óbuda–1832, Bécs) a lágymányosi gyógyvíz terápiás felhasználásának a kezdeményezője, a Balatonfüred-fürdő megalapítója. Disszertációját is a gyógyvizek körében készítette. Tevékenységéről részletek közölnek Grünwald Fülöp (*Évkönyv*, 1973/74, 55–58) és Sándor Anna (*Évkönyv*, 1979/80, 292–300) tanulmányai.

⁵⁹ *Magyar Hírmondó*, 1782. március 2-ai száma.

⁶⁰ Venetianer 1986, 79.

A hagyományos zsidó oktatás bemutatásában a statisztikai adatokat kénytelenek vagyunk szinte teljességgel nélkülözni. Az alapvetően adóztatás céljából időről időre készülő zsidóösszeírások oktatástörténeti forrásként csak igen korlátozottan használhatók: az összeírások nem mindig tartalmazzak foglalkozási adatokat, önálló háztartás nélkül a házitanítók rendszerint csak a család létszámában szerepelnek, összekeverednek a magániskolát fenntartó és a községi alkalmazásban álló tanítók. Nem is szólva arról az általános nehézségről, hogy a megyék ellenérdekeltsége miatt az országos összeírások tetten érhetően torzítanak. A legnagyobb hiány azonban mégis a források kiaknázásában mutatkozik. Két kivételt említhetünk.

Az 1735–38-as országos összeírás oktatástörténeti feldolgozását Büchler Sándor végezte el. Az ő összesítése szerint 30 megye és 7 szabad királyi város 2498 zsidó családja 203 tanítót foglalkoztatott, vagyis 12 családra jutott egy tanító.⁶¹ Számuk az egyes területeken a letelepedés szórtságától és a közösségek vagyoni helyzetétől függött. A kisgyermekes (proles minores) felét tankötelesnek tekintve az egy tanítóra jutó gyereklétszám a nagyobb településeken 5 (Kismarton) és 43 (Lakompak) között váltakozik, de kis helyeken, ahol csupán egy-két család élt, ott 2-3 gyerek jutott egy tanítóra.⁶²

Az összeírás szerint Budán 4 tanító működött, közülük név szerint is szerepel a győri származású Abraham Michel. Házitanítót tartott Simon Götzl császári udvari szállító és Joachim Simon Pollak kereskedő. Pest megyénél 5 tanítót tüntet fel, közülük név és település szerint Adam Lazar zsámbéki és Volf Abraham óbudai (morvaországi származású) tanítót említi.⁶³

Az óbudai zsidóságra vonatkozó 18. századi összeírásokat Gál Éva dolgozta fel.⁶⁴ Ezek a tanítókra nézve a következő adatokat tartalmaz-

⁶¹ Büchler 1894, 437. Az összeírást Ember Győző jelentette meg: *MZsO*, VII, 219–689. A Varga László által közzétett számsorok (*Századok*, 1992, 61) jelentősen eltérnek Büchler adataitól, összesítve 2640 családfőt, 4721 kicsi gyermeket és 159 tanítót tüntet fel. Ezekkel végezve el Büchler számításait 16,6 családra és 14,8 gyermekre (a kisgyermekes felét tekintve tanköteles korúnak) jut egy tanító.

⁶² Büchler 1894, 443.

⁶³ Büchler 1894, 438–441. táblázat. A 203 tanítóból 56-nak ismerjük a származását. 19 magyarországi, 22 morvaországi, 6 lengyelországi, 4 csehországi, 2 a német birodalom területéről, 1-1 sziléziai, franciaországi, poroszországi.

⁶⁴ Gál 1992, 16–19.

zák. 1736-ban a 43 családfőből 4 volt községi alkalmazott, egyikük tanító. Az 1744-es megyei összeírás szerint 48 adózó 8 tanítót tartott. 1767-ben 109 családfőt írtak össze, és az adó alól mentes községi alkalmazottak között 4 tanító szerepelt: Farkas Meir, Salamon Farkas, Pollák Löb, Jakab Márkus. 1770-ben már 208 családfő szerepelt, 9 tanító és 19 községi alkalmazott, akik között viszont nem említettek tanítót. A tanítók számának ingadozásában bizonyosan szerepet játszott a kategóriák már említett összemosódása, illetve az összeírások szempontjainak változása.

2. A ZSIDÓ FELVILÁGOSODÁS ESZMÉI ÉS GYAKORLATI TEVÉKENYSÉGE

A 18. század utolsó harmadával kezdődő időszak Európa országaiban mélyreható változásokat hozott. Ennek a folyamatnak a zsidóságra gyakorolt hatása az a körülbelül egy évszázad alatt lezajló átalakulás, amely megváltoztatta jogállásukat, foglalkozási szerkezetüket, vallási szemléletüket és viselkedésüket, valamint kulturális szokásaikat. A zsidóság helyzetének módosulására mutató jeleket már az ezt megelőző korszakban, a 17–18. században is észlelhetünk, de ezek valódi jelentőségének, hosszú távú hatásának megítélésében a történészek véleménye nagyon eltérő. Ily módon kezdetként, illetve előzményként tekinthetünk az udvari zsidók szűk csoportjának kiváltságos helyzetére, a központosított államnak a zsidó közösségekkel szembeni megváltozott politikájára, egyes keresztény gondolkodók által hangoztatott toleráns nézetekre vagy az akkulturációs folyamatnak, a hagyományos életmódtól való elszakadásnak a korai megnyilvánulásaira.¹ Jacob

¹ A társadalmi változásoknak a zsidó felvilágosodás ideológiáját már egy-két generációval megelőző megjelenését több történész is elemezte, így például a német területekről Azriel Schohet, Odesszáról Steven J. Zipperstein, Angliáról Todd M. Endelman tett közzé adatokat. A modernizáció általános tendenciájának és a zsidó felvilágosodás ideológiailag megalapozott útjának elhatárolásáról lásd Shmuel Feiner: *The Pseudo-Enlightenment and the Question of the Jewish Modernization*. *Jewish Social Studies*, Ns. Vol. 3/1 (1996), 62–88.

Katz ezek mellett és részben ezekkel szemben a társadalmi érintkezés új formáira és a jövőképek (ideológiai háttérnek) csak a 18. század utolsó harmadában felvázolt programjára helyezi a hangsúlyt.²

Az általános európai tendenciák, vagyis a zsidó társadalom szempontjából külső hatások mellett, a zsidó felvilágosodás kialakulásánál a hagyományos zsidó társadalom belső folyamataira is figyelemmel kell lennünk. Ezt a megközelítést főképp a *haszkala* (a zsidó felvilágosodás) és a haszidizmus közel egy időben való megjelenése, nyugati, illetve keleti térnyerése indokolja. A szociológiai értelemben vett kötelékek lazulása, az intézményrendszer (például jesivák, közösségek feletti szervek) részleges leépülése, a rabbinikus tekintély gyengülése (például a *hérem* [kiátkozás] súlytalanodása) általános jelenségeknek mutatkoznak.³ Ebben a válsághelyzetben (de legalábbis kihívásokkal teli változó időszakban) talált utat magának a karizmatikus haszidizmus, a racionális alapon álló haszkala és végül a tradíció autoritására építkező, megújuló ortodoxia.⁴

² Magyarul: Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada, 1770–1870*. Budapest, 1995. Azt a közeget, mely a zsidókat vallási különbségtétel (előítélet) nélkül befogadja, Katz semleges (neutral) társadalomnak nevezte el. (A leírt formákra azonban fogyatékoságaik miatt csak a félszemleges jelzőt alkalmazta.) Az új félszemleges érintkezés egyik intézményes formáját, a szabadkőművesség és a zsidók kapcsolatát önálló kötetben is bemutatta: J. Katz: *Jews and Freemasons in Europe, 1732–1939*. Cambridge, MA, 1970, Harvard University Press. A zsidók és keresztények kapcsolatát, annak változását tárgyalja ugyanő *Exclusiveness and Tolerance* (New York, 1961) című munkájában.

³ Lásd erről C. Abramsky: *The crisis of Authority Within European Jewry in the Eighteenth century*. In Stein–Loewe (eds.): *Studies in Jewish Religious and Intellectual History*. 1979, University of Alabama Press, 13–28; Jacob Katz: *Tradition and Crisis*. New York, 1961, 21. fej.

⁴ A válság okaként, illetve az új irányzatok (a haszidizmus és a haszkala mellett a cionizmust is idevéve) szellemi kiindulópontjaként Gershom Scholem a sabbatianizmust (Sabbatai Cvi messianisztikus mozgalma a 17. század közepétől) jelölte meg. Jacob Katz nézete Scholem elméletéről: J. Katz: *Le-seélat ha-keser bën ha-sabtaut le-bën ha-haszkala ve-ha-reforma*. In Stein–Loewe (eds.): *Studies in Jewish Religious and Intellectual History*. 1979, University of Alabama Press, héber szekció. A miszticizmus és a felvilágosodás kapcsolatához magyar vonatkozásban Grünwald Miksa: *Zsidó Biedermeier*. Budapest, 1937, 64. skk.

A felvilágosodás eszméiből építkező zsidó jövőképet Jacob Katz három szerző egy helyen és szinte egy időben megjelent írásaiban látja kirajzolódni: nem zsidó oldalról Christian Wilhelm von Dohm *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, I–II. (Berlin, 1781–83), zsidó oldalról pedig Naphtali Herz Wessely *Divré salom ve-emet* (Berlin, 1782) című könyve és Moses Mendelssohn két írása, Menasseh ben Israel *Vindiciae Judaearum* című kötetéhez írt előszava (1782) és az 1783-ban publikált műve, a *Jerusalem*. Dohm és Mendelssohn javaslatai, az érvelések eltérése ellenére is, sok tekintetben egybevágtak. Mindketten a zsidók polgárjoggal való felruházását kívánták, Mendelssohn ezt az állam és egyház következetes szétválasztásából vezette le. A foglalkozási struktúra egyoldalúságát egyaránt a történelmi körülmények, külső kényszer következményének tartották, és bíztak benne, hogy a körülmények változása nyomán meg fog szűnni. Dohm – mint állami tisztviselő – ezt a folyamatot is állami irányítással (tiltással és kedvezményekkel) kívánta gyorsítani. A vallási előírások és az állampolgári kötelességek teljesítése között felmerülő konfliktusokat, a kétféle elvárás összeegyeztetését végső soron mindketten egyéni megoldásokra bízták. Mendelssohnak magának sikerült olyan utat találnia, hogy mindkét világ értékeihez hű maradjon, de a judaizmus értelmezéséről a *Jerusalem*ben lefektetett nézetei már magukban hordozták a következő generációk útját.⁵

A felvilágosodás világképének szerves része volt a hit, hogy az emberi természet és jellem alakítható, tökéletesíthető a tágran értelmezett nevelés által. A haszkala nevelési elveinek legfontosabb összefoglalása Naphtaly Herz Wessely említett írása, a *Divré salom ve-emet* [Béke és igazság szavai, Eszter k. 9,30]. A héber nyelvű írás egy nyílt levél,

Érdekes adalék a témához David Biale: *Childhood, Marriage and the Family in the Eastern European Jewish Enlightenment*. In Cohen–Hyman (eds.): *The Jewish Family*. New York–London, 1986, 45–61. Biale a korszak gyors ütemű demográfiai növekedését hangsúlyozza, a fiatalok megnövekedett társadalmi súlyát, amit az idősebbek társadalmi kontrollja nem tudott fékezni. Ő a haszkalát, a haszidizmust és a litván jesivamozgalmat egyaránt a fiatalság mozgalmaiként írja le.

⁵ Mendelssohn életéről és tevékenységéről Alexander Altmann: *Moses Mendelssohn. A Biographical Study*. Philadelphia, 1973. A haszkalát Mendelssohn személyétől eredeztető historiográfiai tradíció újragondolásához Samuel Feiner: *Mendelssohn and „Mendelssohn’s Disciples”*. A *Re-examination*. *Leo Baeck Institute Year Book*, XL (1995), 133–167.

דבר, ז' צ'קה ה'תקל"ב

ש ל ו ם ו א מ ת

לקהל עדת ישראל הנרים בארצות סמשלת

הקיסר הנדול

האזהב את בני האדם ומשכח את הכריות

יאזעפוס השני

יריה

מאת

נפתלי הירץ וויזל

Divré Schalom Weemes.

ו ו י ן

בסדרוקט ביא אנטאן שמיד ק' ק' פריווילענירטעס בוכדרוקער
Wien, gedruckt bey ANTON SCHMID, k. k. priv. und
n. 8 Landschafts-Buchdrucker 1826.

1. kép. Wessely, Naphtali Herz, Divré salom ve-emet (1782)
Wien, 1826, Anton Schmid kiadás címlapja
Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem könyvtárának gyűjteményéből

amelyet Wessely a II. József uralma alatt élő zsidó közösségekhez intézett a türelmi rendelet kiadása nyomán. A szerző azt fejtette ki az írás nyolc fejezetében, hogy a rendelet oktatási céljai – vagyis a zsidók kötelezése bizonyos mennyiségű világi oktatásban való részvételre – a zsidóság valós érdekeit szolgálják, és nem állnak ellentétben a hagyománnyal.⁶ A német felvilágosult zsidóság szemében irigylésre méltónak is mondható történelmi lehetőséget, Wessely szerint, feltétlenül meg kell ragadni a haszkala oktatási programjának megvalósítására az új iskolákban. A megfogalmazott célkitűzések röviden a következők: a zsidóságban eddig elhanyagolt „emberi tudományokat” előtérbe kell helyezni, és ennek első lépéseként el kell sajátítani a környező nép nyelvét (a németet), elhagyva az eddigi „keverék nyelvet” (a jiddist/jüdisch-deutschot). A nyelvhasználat átalakítására irányuló törekvések a héber nyelvet is érintették. A tiszta, bibliai nyelvtani alapokon álló, ugyanakkor az új irodalmi és tudományos kihívásoknak is megfelelő héber nyelv volt az ideáljuk. Ez a kettős nyelvi törekvés jellemezte a berlini haszkala két jelképértékűvé vált kezdeményezését is: a *Biurt* (Mendelssohn német Pentateuchus-fordítása héber kommentárral, Berlin, 1780–83) és a *Ha-measszéf* héber folyóiratot (1783/4–1811).

Wessely a tanítandó tudást két részre, emberi és isteni tanra bontotta. Az isteni tanhoz az értelem alapján nem kikutatható, csak ki nyilatkoztatás útján megismerhető tudást (törvényeket) sorolta, melyek a zsidó hagyomány sajátosságát adják. A tanításban azonban időrendben (és fontosságban is) az általános emberi tudást tette első helyre azzal érvelve, hogy ha valaki csak az emberi tudást sajátítja el, abból Izrael nem nyer, de az emberiség egésze igen; míg ha valaki csak az isteni tant ismeri, abból Izrael se nyer. A történelem, a természettudományok és a művészetek mellett az emberi tan részének – vagyis vallástól független ismeretnek – tekintette az illemtant, erkölcsi nevelést, sőt a Biblia szövegének oktatását is. A zsidóság külső elvárásokhoz is igazodó átformálásában különleges hangsúlyt kapott a viselkedés, az emberi érintkezés normáinak oktatása. A foglalkozási szerkezet egyoldalúságának káros voltával Wessely is egyetértett: azt javasolta, hogy azoknak, akik nem mélyülnek el a zsidó tudományokban, szakmát kell tanítani, hogy a királyság jó alattvalói legyenek.

⁶ II. József rendeletének tartalmáról lásd a 3. fejezetet.

A zsidó oktatás új filozófiájának gyakorlati megvalósítása a gazdag családok gyermekeinek magántanításában kezdődött el, de a kívánt változást csak szélesebb rétegek gyermekeinek bevonásával lehetett elérni: így született az új szellemű oktatást biztosító ingyenes – gazdag zsidók alapítványyaiból fenntartott – iskolák gondolata. Elsőként, 1778-ban a berlini *Freischule* (héber elnevezése: *Hinnukh nearim*) jött létre David Friedländer vezetésével.⁷ Az iskola tanrendje tartalmazta a német és a francia nyelv oktatását, praktikus ismeretek és világi tudományok elsajátítását, továbbá a vallási ismereteknek általuk szükségesnek tartott mennyiségét (némi héber nyelvet és Bibliát). A berlini iskolát alig egy fél tucat további intézmény követte (Breslau, Dessau, Seesen, Wolfenbüttel, Frankfurt, Kassel, Hamburg). Az új intézmények a sok különbség ellenére is két vonásban megegyeztek: egyfelől módszereikben a racionalizmus oktatási elveinek képviselői, a filantrópok hatottak rájuk, másfelől a világi tárgyak bevezetésével ugyanazt a történelmi szerepet töltötték be: a hagyományos oktatási program kizárólagosságának megtörői voltak.⁸ Példájuk – amennyiben ezt felvilágosult zsidó értelmiségiek kis csoportja az új helyen felkarolta – a Habsburg Birodalom területén, állami kényszer nyomán felállított zsidó iskoláknak egy részére is hatott: Prágát, Bécsét, Pozsonyt említhetjük.

A haszkala történetében az eszméknek és a belőlük fakadó gyakorlati tevékenységeknek fokozatos keletre „vándorlása” figyelhető meg. Ennek megfelelően három korszakot szokás megkülönböztetni: a berlini, galíciai és az orosz–lengyel korszakot.⁹ A keletre tolódás időhatárokhöz nehezen köthető párhuzamosságok, átfedések mindig mutatkoznak. A berlini korszak legkésőbb 1820 körül lezárult, ekkorra a héber nyelv a német zsidóság számára – és ez alól az ortodoxia sem kivétel – második vagy másodlagos nyelvvé vált a német után, amikortól már csak keletebbre volt a héber irodalomnak esélye.

⁷ A haszkala-korszak oktatásügyéről, a németországi intézményekről máig a legalaposabb munka M. Eliav 1961-ben megjelent héber műve (*Ha-hinnukh ha-jehudi be-Germania bimé ha-haszkala ve-ha-emancipácia*. Jerusalem, 1961). Újabb irodalomból lásd például Samuel Feiner cikkét a berlini iskola programjáról: *Zion*, LX (1995), 2, 393–424.

⁸ A filantróp pedagógiának a zsidó oktatásra gyakorolt hatásáról: Simon 1953 héber cikke (*Ha-filantropinizm ha-pedagogi ve-ha-hinnukh ha-jehudi*).

⁹ A haszkala helyi változatairól ad körképet Jacob Katz (ed.): *Toward Modernity. The European Jewish Model*. New Brunswick–London, 1987.

Ugyanakkor a „galíciai” térségben körülbelül a századfordulótól születtek alkotások a haszkala szellemében. A „galíciai térség” elnevezésén az irodalomtörténet nagyjából a Habsburg Birodalom területeit, így Cseh- és Morvaországot, Ausztriát és Magyarországot is érti.

Magyarországra elsősorban Prága közvetítésével érkeztek el az új eszmék.¹⁰ Prága a korszakban a zsidó tudományok egyik központja volt, közelről és távolból sereglettek ide fiatalok tanulni.¹¹ A város zsidósága, hagyományos intézményei, sőt ortodox főrabbija, Ezekiel Landau is nyitottak voltak a Berlinből érkező új gondolatok befogadására. Landau (1713–1793) miközben a sabbatianizmus és a haszidizmus irányzatát is nyíltan ellenezte, mivel azokat a judaizmus hagyományos útjától eltérőnek tartotta, addig a haszkala eszméivel kezdetben rokonszenvezett. Támogatta a maszkilok történelmi, nyelvtani, természettudományos témájú könyveit, s csak az agresszív antirabbini irányzat megerősödésekor, a radikális nevelési programok megjelenésekor fordult szembe a mozgalommal. Ily módon válhattak, váltak Prága oktatási intézményei a haszkala eszméinek közvetítőivé, terjesztőivé és bizonyos tekintetben módosítóivá is: a haszkala és a rabbinikus zsidóság értékeinek egyesítésére, harmonizálására törekvő tendencia jellemezte Prágát és a Habsburg Birodalom zsidóságát általában is a húszas–harmincas évekig.¹²

A Landau család mellett említeni kell – magyar vonatkozásai miatt is – a prágai Jeitteles család tagjait, akik fontos szerepet játszottak a felvilágosodás eszméinek terjesztésében. Jonas Jeitteles (1735–1806), „a prágai felvilágosodás atyja” Lipcsében és Halléban tanult orvostudományt, szerzett diplomát. A prágai zsidó kórház főorvosaként orvosi

¹⁰ Prága és Bécs közvetítő szerepéről, a közvetlen német hatás csekély voltáról Michael K. Silber: *The Historical Experience of German Jewry and its Impact on Haskala and Reform in Hungary*. In J. Katz (ed.): *Toward Modernity*. New Brunswick–Oxford, 1987, 107–157.

A zsidó felvilágosodás prágai történetéhez Ruth Kestenberg-Gladstein: *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern*. I. *Das Zeitalter der Aufklärung, 1780–1830*. Tübingen, 1969.

¹¹ A magyarországi haszkala nagyjai közül itt tanult a móri Löwisohn Salamon (1788–1821) tudós költő, Neumann Mózes Sámuel (1769–1831), Schönfeld Baruch (1778–1853), Kunitzer Mose (1774–1837), valamint Wahrmann Izrael (1755–1826) pesti rabbi és fia Wahrmann Juda (1793–1868) is.

¹² A „rabbinikus haszkaláról” lásd Michael K. Silber disszertációjának (1985) 1/c. fejezetét.

tankönyvet és szakcikkeket írt, levelezésben állt a felvilágosodás más híveivel. Fia, Baruch Jeitteles (1762–1813) fiatalon Berlinben tanult, de visszatért Prágába, ahol jesivát alapított. Munkájának célja a modern és a hagyományos zsidó tudomány szintézisének megteremtése volt. Ám, mint arról a *Ha-measszéf*ban megjelent versei tanúskodnak, a tradicionális társadalomban élő felvilágosult értelmiségit mindkét oldalról támadások érték, magányosnak érezte magát ebben a nehéz helyzetben. Baruch Jeitteles több Prágában tanuló magyarországi zsidó fiatalot is patronált. Baruch öccse, Juda Jeitteles (1773–1838) héber író, a korszak felvilágosult héber periodikáinak (*Ha-measszéf* [A gyűjtemény], *Bikkuré ha-ittim* [Az idők gyümölcsei], *Kerem hemed* [Nemes szőlőskert]¹³) volt rendszeres munkatársa. Baruch fia, Ignatz Jeitteles (1783–1843) jogi tanulmányok után Bécsben kereskedőként telepedett le. Rendszeres tudósítója volt több zsidó folyóiratnak, többek közt magyarországi híradásokkal is.

A külhonban tanuló hazai születésűek mellett az új eszmék meghonosításában jelentős szerepet játszottak a Magyarországra érkező cseh és morvaországi zsidó tanítók is. Külön is ki kell emelnünk a prágai zsidó normaiskola tevékenységét. Az iskola II. József türelmi rendelete nyomán szerveződött: ünnepélyes megnyitója – mint arról a *Magyar Hírmondó* is beszámolt – 1782. május 2-án volt.¹⁴ Vagyis a magyarországi rendeletnél másfél évvel korábban (1781. október 15-én) kibocsátott csehországi pátenstnek megfelelően egy bő évvel az első hazai nyilvános iskola előtt kezdett működni: példáját Magyarországon hivatalosan is követésre ajánlották. A későbbiekben olyan tudós-pedagógusokat találunk tanárai közt, mint Peter Beer és Herz Homberg. 1819-ben államilag elismert tanítóképzői tanfolyammal bővült az intézmény, az itt szerzett képesítés jó ajánlólevélnek bizonyult Magyarországon is: a pesti zsidó iskola tanárainak jelentős része végzett Prágában.

A haszkala további fontos csatornájának tekinthetjük az egész nemzedékre nézve is jelkép értékű *Ha-measszéf* folyóiratot (1783/84–1811), az első hosszú időn át életben maradó héber periodikát, amely kapcsolatot teremtett a haszkala különböző országok- és irányzatokbeli képviselői között, és egy táborba gyűjtötte őket. A Königsbergben, később Berlinben, Breslauban szerkesztett folyóirat Magyarországon is olvasókra, sőt rendszeres levelezőkre talált. Semmiképp sem szabad azonban tömegekre gondolnunk, a lap előfizetőinek száma összesen

¹³ Ámosz 5, 11 nyomán.

¹⁴ *Magyar Hírmondó*, 1782. május 22. (39. szám), 306–307.

sem haladta meg soha a háromszázat, s ebből alig néhány volt magyarországi. De a régi példányok még a lap megszűnte után is közkézen forogtak, gondolataik hatottak. Nagy jelentőségű volt az 1806-tól évente megjelenő, német nyelvű *Sulamith* is, amely rendszeresen közölt magyar vonatkozású anyagokat.¹⁵

A haszkala magyarországi térhódítása kapcsán szót kell ejtenünk arról a héber irodalmi mozgalomról, amely a zsidó felvilágosodás terjedését mindenütt kísérte. Ennek az irodalmi alkotótevékenységnek csak egy szeletét jelentették a tankönyvek, a kifejezetten az oktatás céljait szolgáló munkák, amelyekkel jelen dolgozat részletesebben foglalkozik. Ezek mellett – még akkor is, ha csak szorosán a héber nyelvű alkotásokat tekintjük – szép számban találunk tudományos-ismeretterjesztő, szépirodalmi, gyermekirodalmi műveket.¹⁶ A szerzők, mint erre többször is röviden utalni fogok, igen gyakran tanárok, az iskolaügyhöz kötődő személyek, időnként témájukat is innen merítik.¹⁷ Az íráskor művészi értéke rendszerint elhanyagolható, jelentőségüket a héber nyelvművelésben szerzett érdemek adják, illetve az a tény, hogy a szerzők szűkebb környezete számára (részben) ezek az alkotások közvetítették a felvilágosodás eszméit.¹⁸

¹⁵ Magyarországon egészen az 1860-as évek kezdetéig a helyben megjelenő felekezeti sajtótermékek leginkább szórványosnak, esetlegesnek mondhatók. Ebben az időszakban az itt élő zsidó népesség igényeit a Habsburg Birodalom más részein (Bécsben, Prágában), illetve a külföldön (német területen) nyomtatott periodikák elégítették ki. Aktuális híryananyagot, az egyes községek életéről szóló tudósításokat a 19. század első felében a német nyelvű felekezeti sajtó tett közzé. A németországi zsidó sajtó magyarországi hatásáról a korszakunkra vonatkozóan Michael Silber kiadatlan disszertációja (1985) 4/b. fejezete és Walter Pietsch: Reform és ortodoxia. A németországi zsidó sajtó befolyása a magyar zsidóság belső fejlődésére az 1848–49-es forradalom idején. In uő: *Reform és ortodoxia*. Budapest, 1999.

¹⁶ A korszak magyarországi héber költészetének bibliográfusa és kutatója Moshe Carmilly-Weinberger. (Műveinek adatait lásd az irodalomjegyzékben.) A héber periodikákban publikáló kisebb jelentőségű szerzők számbavételéhez Wachstein, B.: *Die hebräische Publizistik in Wien*. Wien, 1930.

¹⁷ Lásd például Mose Neubauer bittsei (Nagybiccse, ma Szlovákia) tanító versét: eredetileg a *Kokhvé Jichak*, X. (1847) kötetében jelent meg; újabb kiadása, kísérő tanulmánnyal: *Dor le-dor*, 9 (1995), 114–122.

¹⁸ A héber költészet korabeli kérdéseiről Silberschlag, E.: Parapoetic Attitudes and Values in Early Nineteenth-Century Hebrew Poetry. In Altmann, A. (ed.): *Studies in 19th-c. Jewish Intellectual History*. Cambridge, MA, 1964, 117–139.

3. NYILVÁNOS ZSIDÓ ISKOLÁK II. JÓZSEF KORÁBAN

Az állami beavatkozás a Habsburg Birodalom minden részén, így Magyarországon is II. József uralkodásától (1780–1790) kezdve lett számottevő tényezője a zsidó oktatásügy alakításának. Intézkedéseivel lényegében Mária Terézia felvilágosult abszolutista művelődéspolitikáját folytatta, azt igyekezett kiterjeszteni egyebek közt a zsidóságra is, felülírva anyja zsidókorlátozó politikáját. A népoktatás ügye a felvilágosult abszolutizmus egyik alappillére, az északnyugat-európai centrumhoz képest peremhelyzetben levő országok felzárkózási kísérletének hangsúlyos területe volt. Abból az alapelvből kiindulva, hogy oktatással, felvilágosítással megoldhatók a társadalmi problémák, és a közjólét előmozdítható, az állam az iskolaügyet már nem a vallásfelekezetek ügyének tekintette, hanem államhatalmi kérdéssé – Mária Terézia szavaival –, politikummá tette.

Mária Terézia a hazai alsó- és középfokú oktatás reformját először a rendek bevonásával kísérelte meg, de az 1764/65-ös országgyűlés ellenállása után nem hívott össze többé országgyűlést, így e területen is abszolutista eszközökkel ért el változást. A *Ratio Educationis* 1777. évi kiadását helyzetfelmérés előzte meg,¹ illetve az iskolaalap

¹ Az 1770/71-es adatgyűjtésben 2845 elemi iskola szerepel, s ezt a számot az adatok töredékes volta miatt – a fennmaradt anyag csupán 38 megyét és 20 szabad királyi várost tartalmaz – kb. 4000-re egészíthetjük ki (Kosáry

létrehozása a feloszlatott jezsuita rend vagyonából. A tanügyi szabályozás kidolgozására Ürményi József kapott megbízást, s ő több tapasztalt szakember segítségét is igénybe vette. A szervezeti, pénzügyi kérdések szabályozásával 1776, a tanrendi, módszertani előírásokkal 1777 augusztusára készültek el.²

Az átfogó rendezés az iskolarendszer állami (felekezeten felüli) irányítására és ellenőrzésére megteremtette a tankerületeket (Horvátországgal együtt 9-et, számuk később többször változott). Élükön a tankerületi főigazgatók álltak, akik Mária Terézia idején egy kivétellel nem egyházi személyek, hanem egyébként is magas hivatalokat viselő arisztokraták voltak.³ Hatáskörük elvben minden iskolára, az akatolikusokra és az árvaházakra is kiterjedt. A szabályozás alapelve alapfokon (6 és 10 éves kor között) az általános tankötelezettség. Ezen a szinten lényegében a már létező iskolatípusokat kodifikálta a rendelet: falun az egytanítós (vagyis egyosztályos, egytantermes), városban a kéttanítós, királyi városokban a háromtanítós népiskolákat („scholae vernaculae seu nationales”).⁴ A rögzített szervezeti keretekhez, iskolafokonként, tananyagbeli tartalom társult, amely egyben továbblépési feltétel is.

1988, 173). Thirring Gusztáv más, 1772. évi adatok alapján arra jutott, hogy 4145 magyarországi településen, a települések 47,4%-ában volt népiskola (Thirring 1938, 66). Az iskolások száma a települések összlakosságának 1–7%-át tette ki, ami – az iskoláskorúakat a lakosság 10%-ának tekintve – 10–70%-os beiskolázási arányt jelent. Az átlagos szint 25% körüli (Kosáry 1988, 174).

² Kosáry 1988, 149. A szabályozásból itt csak néhány, a továbbiak szempontjából fontos rendelkezést emelünk ki. Felhasznált szövegkiadás: Mészáros István 1981.

³ Kosáry 1988, 150.

⁴ Nem egységes az iskolatípus megjelölésére szolgáló magyar terminológia. Mészáros a szövegkiadásban a latin formulát anyanyelvi iskoláknak fordítja, félrevezetőnek tartja az iskola jellegét illetően a nemzeti (nemzetiségi) iskolák kifejezést. Azonban a korabeli forrásokban épp ezt találjuk: németül National-Schule, magyarul nemzetségi iskola megjelölést. Előfordul továbbá – forrásokban csak később találtam, de szakirodalomban a nyelvrendelet miatt II. József korára is – a Deutsche Schule (német iskola), ami a birodalom német nyelvterületén volt ezen iskolatípus neve. Használatos még a népiskola, kisiskola megnevezés. Az örökös tartományokra vonatkozó Allgemeine Schulordnung (1774) a falusi iskolákra a Trivial-Schule (a Ratio Educationis 1806-os kiadásában egy helyütt scholae triviales), a városi iskolákra

Új intézményként jelent meg a tankerületek székhelyén a tanítóképzést biztosító normaiskola (mintaiskola), ahol a háromtanítós városi iskolához rajziskola, ének- és zeneiskola és tanítóképző tagozat csatlakozott.⁵ A preparandián a jelöltek Johann Ignaz Felbiger (1724–1788) ságani apát által kidolgozott oktatási módszert, a „methodus normalis”-t sajátították el. Ennek fő módszere az együttes tanítás, vagyis a korábban általános (héderben is szokásos) egyénekenkénti foglalkozással szemben osztályfoglalkozás. Emellett használta a keresztény hitoktatásban régóta bevett, de zsidó iskolákban ismeretlen katekizálást, illetve két mnemotechnikai fogást: a kezdőbetűk módszerét és a felmutatható tabellákra írt vázlatokat.⁶

„A római katolikus vallástól eltérő hitűek iskolái”-ról a szabályozás 64. §-a a felvilágosult abszolútizmus szellemének megfelelően a vallási tolerancia jegyében, de az egységességet megkövetelve rendelkezett.

„[...] mivel bennük is a jövőendő állampolgárok nevelkednek, ezért megfelelő irányításuk a király gondviselése alá tartozik, de ez semmiféleképpen nem jelentheti a vallásuk ügyében hozott törvények és királyi engedélyek által számukra biztosított jogok birtoklásának megsértését.

A közjólét ugyanis – amely jelentős mértékben függ az oktatás egységes megszervezésétől – megköveteli, hogy kü-

a Hauptschule (a kortársak magyarra a mai fülnek megtévesztően hangzó fő-oskolának fordították), a tankerületi székhelyeken működő modellintézményekre a Normal-Schule vagy Primärschule kifejezést használta.

A zsidó iskolákat illetően az anyanyelvi iskola kifejezést a jiddis használatának tiltása miatt, a nemzeti iskola kifejezést a zsidó jelleget szinte teljesen nélkülöző egységesítés miatt tartom problematikusnak. A hangsúlyt a hagyományos oktatási formák privát jellegének és az állami felügyeletű iskolázás nyilvános jellegének ellentétére helyezve a nyilvános (zsidó) iskola kifejezést használom.

⁵ Ezt az intézményt a Ratio Educationis „Schola vernacula (seu nationalis) primaria/capitalis” neveken említi, de a „Schola normalis” (normaiskola) elnevezés Felbiger normamódszeréről már a korszakban is használatos. Azonban a kifejezést egy sokkal tágabb értelemben is alkalmazzák mind a források, mind a szakirodalom: minden, a Ratio Educationis szerinti normamódszert használó népiskolát Normal-Schuleként és minden ezekben tanító tanárt Normal-Lehrerként említve. Zsidó iskolák vonatkozásában mindig csak ez utóbbi jelentést kell értenünk.

⁶ Szakál 1934, 14.

lönféle iskoláikban ugyanazokat a tudományokat oktassák, ugyanazokat a szabályokat kövessék [...]

[...] valamennyi igazgató és tanár [a katolikus iskolákban] igen komolyan vett kötelessége, hogy tanítványaikkal megkülönböztetés nélkül foglalkozzanak, s őket mint ugyanannak a királynak alattvalóit, ugyanannak az országnak állampolgárait a kölcsönös szeretetre és egyetértésre serkentsék [...]

Azokat a tankönyveket kell használniuk, amelyeket a királyi egyetem cenzúrája jóváhagyott (a vallást tárgyaló tankönyvek ügyében azonban ennek nincs illetékessége), és az egyetem nyomdájában nyomtattak [...]"⁷

Ezen rendelkezések végrehajtása, az addig kimaradó vagy ellenálló felekezeteknek (és területeknek) az új tanügyi rendszerbe integrálása azonban már Mária Terézia utódjára, II. Józsefre maradt feladatul. Uralkodása első évében, 1781-ben több rendeletet is kiadott ennek jegyében. Ürményi előterjesztésére az uralkodó 1781. április 27-én megerősítette a *Ratio Educationis*. A *Norma Regia* (1781. május 16.) néhány módosítással Erdélyre is kiterjesztette a *Ratio* érvényét. A birodalom legnagyobb akatolikus felekezeteire (lutheránus, kálvinista, görögkeleti) vonatkozó türelmi rendelet (1781. október 25.) 12. pontja úgy rendelkezett, hogy bizottsági úton tervezetet kell kidolgozni, hogy mi módon lehet ezen felekezetek iskoláit az új rendszerbe bevonni.⁸ Ugyancsak itt említhetjük az új katolikus plébániák szervezésének 1782-ben meghirdetett programját. Az 1189 új plébánia elvben ugyanennyi új katolikus népiskolát is jelentett.⁹

A protestáns iskolák helyzetét tárgyaló bizottság élén Gottfried van Swieten állt, aki a meggyőzés híveként hosszú éveken át újabb és újabb tárgyalásokon igyekezett a protestánsok ellenkezését leszerelni. A protestáns egyházak az oktatást egyházi ügynek tekintve ellenezték annak állami felügyeletét és a tanrend egyöntetűségét. Biztosítékokat kértek a katolikus befolyás ellen (protestáns tankerületi igazgatók és felügyelők személyében), és kifogásolták a kötelező tankönyvek egyes részeit, azt hangsúlyozva, hogy igenis minden tárgynak van vallási vonatkozása.¹⁰

⁷ *Ratio Educationis*. Mészáros 1981, 51–52.

⁸ Kosáry 1988, 161–162.

⁹ Kosáry 1988, 179.

¹⁰ Kosáry 1988, 172.

A probléma megoldásának, megkerülésének egyik módja a van Swieten által javasolt közös iskolák szervezése volt, ennek tervezetét 1785. augusztus 16-án II. József el is fogadta.¹¹ Az elv bemutatására a közös iskolák híve, Kazinczy szavait idézem:

„[...] Közös iskoláknak neveztettek, melyekben különböző vallású tanítók taníták a kezeik alá bízott ifjúságot. Az olvasást s grammaticát kár és veszedelem nélkül taníthatá a professor a gyermeknek, ha ő és ez egy vallás tagjai nem voltak is; catholicus gyermek a vallást a maga felekezetebeli tanítóktól tanulta, mint a protestans a magáétól.”¹²

Ezekben a közös iskolákban az elkülönített vallásoktatáson kívül mindent igyekeztek vallási szempontból semlegessé alakítani. Így, a tankönyvek revideálása mellett megváltoztatták a tanítás előtti és utáni imádság szövegét is.

„Uram! Mi a Te Teremtényeid esedezünk hozzád, világosítsd meg elménket, hogy mi a jó és igaz, megérthessük. Erősítsd meg emlékezetünket, hogy azon jót, a mit most tanulunk, meg tarthassuk, mozdítsd erre akaratomkat, hogy az üdvösséges Tanítást tselekedettel is bé teljesítsük, és így mind önnön Magunkat, mind Felebarátainkat boldogíthassuk.”¹³

„Hálaadással emeljük mi föl Tehozzád lelkünket, minden jónak adója azért a jótéteményeidért, melyeket velünk közlöttél. Engedjed Uram, hogy az az oktatás, amelyet most vettünk, nekünk előmenetelünkre, Neked pedig dicsőségedre váljon. Ezenkívül kérünk, bocsásd áldásodat uralkodó fejedelmünkre, Hazánkra, Szüleinkre, Tanítóinkra és Jóltevőinkre. Ezeknek, Uram, s minden embernek engedj boldogságot.”¹⁴

¹¹ Kosáry 1988, 179. A terminológiához: a Ratio Educationis 1806-os kiadása schola mixtának nevezi ezeket a felekezeti jelleg nélküli, laicizált iskolákat. Ezzel szemben a schola communis olyan katolikus iskola, ahol más felekezetűek is tanultak bontott vallásoktatással.

¹² Kazinczy 1828, 141.

¹³ Idézi: Kiss 1881, 37.

¹⁴ Idézi: Imre 1895, 177.

Ezen könyörgések – általános etikai jellegüknél fogva – a zsidó kisdiákok számára is elfogadhatók volt. Míg minden más felekezetenél komoly ellenkezést váltottak ki a közös iskolák, addig zsidók még olyan településen is (Pozsonyban) járattak gyerekeket oda, ahol volt nyilvános zsidó iskola is.¹⁵ Hogy létszámuk nem volt elhanyagolható, az is bizonyítja, hogy az 1789. évi tanfelügyelői instrukció külön rendelkezett róluk a következőkben: „Közös iskolákban, hová zsidó vallású tanulók is járnak, ezekre is tekintettel kell lenni, be kell t. hozni a közös imádságot, a keresztény vallást szombaton kell előadni, amidőn a zsidók nem jönnek iskolába.”¹⁶

Szintén már 1781-ben elkezdődött a zsidóság helyzetének átfogó rendezése, és ezen belül az oktatás kiemelt szerepet kapott. A folyamat első állomása egy az udvari kancelláriákhoz intézett tervezet (1781. május 13.), amely lényegében már a későbbi pátensben szereplő pontokat tartalmazta: bizonyos szakmák megnyitása a zsidók előtt, földművelés lehetősége, megkülönböztető viselet megszüntetése, a jiddis és héber tilalma a vallási szférán kívül (hivatalos iratokban, üzleti könyvekben), a főzsinagógák mellett a Ratio Educationis normáinak megfelelő iskolák alapítása (lehetővé téve, hogy a türelmi adó egy részét a létrehozandó iskolákra fordítsák), illetve engedély a már fennálló nem zsidó nyilvános iskolák látogatására.¹⁷

Az 1781. májusi leirat után az uralkodó véleményt és évi jelentést kért az egyes kancelláriáktól, majd ezeket az államtanács elé terjesztve jelentek meg sorra a birodalom jelentősebb zsidó népességű részeinek külön-külön adott pátensek. A pátensek kimunkálásában szerepet játszott a helyi igazgatási szervek véleménye is.¹⁸ Sőt, bizonyos kérdésekben (személyes vám eltörlése, szakáll levágása, helyi kereskedelmi jogok) az érintettek, a zsidók kérései, tiltakozásai is megje-

¹⁵ Mandl 1901, 208. Az egyházi ellenkezés I. Lipótnál elérte a közös iskolák megszüntetését (1791. április 1.), ami a protestáns tanügyi vezetők elbocsátását is maga után vonta.

¹⁶ Utasítás az anyanyelvű iskolák felügyelői számára Magyarországon, 1789. VI. szakasz in Ravasz 1966, 194.

¹⁷ Marczali 1884, 356. A magyar kancellária a leiratot május 18-án továbbította a Helytartótanácshoz 2692. sz. alatt. Nem egyértelmű a főzsinagógák kifejezés használata. Esetleg arra utal, ami a későbbiekben a megfogalmazott cél volt, hogy megyénként legalább egy nyilvános iskola szerveződjék.

¹⁸ Marczali 1884, 358–359. 1782-ben sorra érkeztek a magyar kancelláriához a megyék jelentései, a Helytartótanács javaslatai és a zsidóság kérelmei.

lentek, de meghallgatásuk, figyelembevételük esetleges volt. A protestáns felekezetekkel ellentétben a zsidóságnak nem volt olyan társadalmi súlya, történelmi rangja, illetve szervezettsége, hogy a kormányzat bármely kérdésben tárgyalópartnerként kezelhette volna.

A magyarországi zsidó pátens, az 1783. március 31-én kiadott *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* egyebek mellett részletekbe menően foglalkozott az oktatásügy kérdésével mint a zsidóság „megjobbításának”, hasznos alattvalókká formálásának eszközével. Az oktatás egyik fő célja a nyelvváltás elősegítése, a jiddis használatának megszüntetése volt, ami a zsidóság ellenőrizhetőségét (könyvcenzúra, kereskedelmi iratok) és a társadalmi kapcsolattartást egyaránt segítette. A szabályozás oktatásügyi rendelkezései röviden a következők:¹⁹

- Engedélyezte a zsidó gyerekek számára, hogy keresztény alap- és középfokú iskolákba járjanak, hozzátéve, hogy a felsőfokú oktatás (teológia kivételével) sosem volt elzárva előlük.
- A keresztény iskolába járó zsidó gyerekekkel való bánásmód mintájaként a bécsi iskolákat jelölte meg.
- Ugyanakkor „engedélyezte” a zsidó községeknek saját költségen azonos rendszerű zsidó iskolák létrehozását. Ezen zsidó iskolák felügyeletét a tankerületi adminisztráció alá rendelte, az ő döntésükre bízva a felállítandó iskolák számának és helyének meghatározását. Az ő feladatuk a rendszeres látogatás, a szabályok betartására való éber vigyázás.
- Az új oktatási intézményekben az egyöntetűség kedvéért a keresztény iskolákban is használatos tankönyvek voltak kötelezők, kivéve a vallástant, amelyben saját tankönyv megírásáról kellett gondoskodniuk, amelyet a felügyeletnek kellett jóváhagynia. A vallásoktatásra a normaiskolai katekizmusórák idejét jelölte ki a rendelet, tanítási időn kívül viszont tiltotta.
- El kellett kezdeni zsidó tanítójelöltek kiképzését, addig pedig keresztény tanítókat alkalmazni (a vallásoktatás kivételével).
- Azokon a helyeken, ahol új rendszerű zsidó iskola létrejött, a magánoktatás minden egyéb formája tiltott volt, ahol nem, ott – 4

¹⁹ Szövegkiadás latinul Büchler Sándor: *Magyar Zsidó Szemle*, XIII (1896), 367–374; magyarul Gonda 1992, 261–268; csak az oktatást érintő részek magyarul Mandl 1901, 177–185.

év türelmi idő elteltével – a magántanítóknak is hivatalos képe-
sítésük kell legyen.

- 10 év türelmi időt adva az iparűzést és a kereskedelmet a 25 év alattiaknak iskolai bizonyítványhoz köti.

A rendelet fogadtatása zsidó részről vegyes volt. Wesselynek az előző fejezetben ismertetett programadó írása, a *Divré salom ve-emet* – egy korábbi pátenstre reagálva, de tartalmilag a magyarországi pátenstnek is megfelelően – olyan értelmezést adott II. József rendeletének, mintha az a maszkilok oktatási céljainak állami szintre emelése lenne. Ennek nyomán az (ekkor még) igencsak erőtlen hazai haszkala „tábor” felsorakozott az uralkodó politikája mögé.

Létezett azonban a rendeletnek egy ortodox olvasata is: olyan értelmezése, amely lehetővé tette a tradicionalisták számára, hogy hűséges alattvalóként fogadják azt.²⁰ Az elfogadhatóságnak – Michael K. Silber szerint – két kulcspontja volt.²¹ Egyrészt, hogy az uralkodó csak alapszintű oktatást, azon belül is praktikus ismeretek, alapkészségek (német írás, olvasás, számolás) megszerzését tette kötelezővé. Nem szerepeltek a kötelező anyagban természettudományok, történelem, a vallásoktatásban pedig autonómiát garantált. Bár a rendelet szövege szó szerint azt mondta ki, hogy a hitoktatás csakis a tanrend szerinti katekizmusórák idejében folyhat, ezt a keretet igyekeztek tágítani. Mint az óbudaiaknak az iskolaindítást megelőző kérelmében olvashatjuk (lásd alább), a vallásgyakorlás zavartalanságáért az iskolaidőn kívüli hitoktatás engedélyezését is kérték. Lényegében azt, hogy párhuzamosan két intézményben tanulhassanak a gyerekek. Másrészt a vallási és világi tanulmányok sorrendjének, elsődlegességének kérdésében is – amiben a tradicionalisták éles ellentétben álltak Wessely programjával – úgy tűnt, hogy az állam koncepciója közelíthető az övékéhez. Csehországban a zsidó iskolákat felügyelő Ferdinand Schulsteind támogatta a rabbik igényét, hogy a gyerekek előbb részesüljenek vallásoktatásban, s csak tízévesen menjenek német iskolába.²² Erre hivat-

²⁰ Erre az értelmezésre lásd Ezekiel Landau prágai rabbi prédikációját (1782), a rendeletre és Wessely írására reagálva (Mendes-Flohr–Reinharz 1995, 77–79).

²¹ Silber 1987, 110f.

²² Schulstein 1782-ben Magyarországra küldött jelentése elvben iránymutatásul szolgált az itteni iskolák szervezésében (MOL C43 Acta Apponyi, 1783, Nr. 55–9) Silber 1987, 145.

kozva nyújtották be a magyarországi rendelet megjelenése után hasonló tartalmú petíciójukat a burgenlandi hitközségek.²³

A szakirodalom az első „új szellemű” iskolaként a nagymartoni (Mattersdorf) iskolát tartja számon. Mandl Bernát azt feltételezi, hogy ezt az iskolát már az 1781. évi tervezet nyomán 1782-ben szervezték.²⁴ Nagymartonra mint helyszínre Fritz P. Hodik szerint magyarázatot adhat, hogy gr. Esterházy Ferenc, a terület akkori földbirtokosa aktív szerepet játszott az oktatási reformban.²⁵ Az iskolát 1783 és 1785 között, 2 éven át a korábban már említett Peter Beer vezette képesített tanítóként. Az emlékirat megfogalmazása alapján azt sem zárhatjuk ki, hogy csak 1783-ban, a türelmi rendelet évében nyílt meg az iskola, és ezt tekinthetjük az első nyilvános iskolának.

„Általános pedagógiai előadásokat a bécsi egyetemen hallgattam, speciális módszertant, hitoktatás-tudományt stb., viszont a bécsi fő mintaiskolában, és 1783-ban a Mattersdorfban (Magyarországon) újonnan létesített német iskolában foglaltam el a tanítói állást, amit két évig töltöttem be. Ez alatt az idő alatt léptem írói pályámra azáltal, hogy Ebert természetrajzát héberre fordítottam.”²⁶

Nagymartont nem számítva, az első nyilvános zsidó iskola Pozsony-Váralján nyílt meg 1783. augusztus 8-án. Az eseményről a *Pressburger Zeitung* és a *Magyar Hírmondó* is tudósított.²⁷ 1784-ben nyolc községben szerveződött nyilvános iskola: a pozsonyi tankerület területén Óbudán, Vágújhelyen, Sasváron, Holicson, Baánon, a nagyváradi tankerületben Nagyváradon és Nagykárolyban és a pécsi tankerületben Bonyhádön.²⁸ A következő öt évben Mandl Bernát adatai

²³ Silber 1987, 146 (MOL C43 Acta Apponyi. 1783. Nr. 55–22 ad V. K. 4).

²⁴ Mandl 1901, 176.

²⁵ Hodik 1975, 217–219. Az iskolával kapcsolatos hivatalos forrást azonban ő sem talált.

²⁶ Beer 1839, 16. Mint már említettük, a német iskola (deutsche Schule) kifejezés a birodalom német területein a Ratio Educationisnak megfelelő nyilvános iskolát jelölte.

²⁷ *Pressburger Zeitung*, 1783. augusztus 13., szerda (65. szám), *Magyar Hírmondó*, 1783. augusztus 16., szombat (64. szám).

²⁸ Mandl Bonyhádöt 1788-ra teszi, ez korrigálandó. „Az 1784. évi őszeírásban Jacob Wolf Professor Normalis Scolae (!) Judaicae szerepelt” (Schweitzer–Szilágyi 1982, 229).

szerint további 15 nyilvános iskola kezdte meg működését. Különböző munkáiban tehát összesen 24 iskolát sorol fel, de ő maga is feltételezi továbbiak létezését.²⁹ 1909-ben megjelent tanulmányában már úgy fogalmaz, hogy „több mint harminc, a császári rendeletnek megfelelően berendezett korszerű zsidó »nemzeti iskola« keletkezett akkor hazánkban...”³⁰

II. József uralkodásának utolsó éveiben új, a kutatás körébe vonható forrástípus jelent meg. Egy 1787. évi utasítás ugyanis félévenkénti egységes adatszolgáltatásra kötelezte az állami felügyelet alatt álló iskolákat, jelentéseiket a tankerületek összesítették, majd a Helytartótanács útján a számvevőséghez továbbították. A tankerületi összesítéseket a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltár, Dep. Scholarum Nationalium részlege őrzi, sajnos sok évből csak töredékesen. Az 1789/90-es és a 1790/91-es tan évekről összeállított táblázatok 9 további nyilvános zsidó iskola működéséről tudósítanak, és a Mandl által feltárt iskolákról is adnak új információkat.³¹

Ezeket kívül nyilvános zsidó iskolát feltételezhetünk Verbicen (Verbicze), amelyet pozsonyi tankerületi igazgató egy 1826-os jelentése említ az 1790 előtti nyilvános zsidó iskolák sorában.³² Barna Jónás az iskolák monográfiájához írt bevezetőjében – forrás megjelölése nélkül – Pápát és Nagykanizsát is felsorolja.³³ Mindezeket, illetve Mandl további megjegyzéseit tekintetbe véve, a rendelet nyomán lét-

²⁹ A magyar nyelvű szakirodalomban meggyökeresedett 22-es szám Mandl 1901-ben megjelent tanulmánya táblázatára vezethető vissza. De ugyanezen munkájának német változata már 23 települést sorol fel, Makót is belevéve (Mandl 1903, 32–36), és másutt (Mandl 1899, 70) a kassai tankerület hetedik nyilvános zsidó iskolájaként Ungvárt nevezi meg.

³⁰ Mandl 1909, 169.

³¹ MOL C69 1790/2–5. f. és 1792/7–11. f. A tankerületi jelentésekben a Mandl által feltárt iskolák közül nem szerepelnek: Hunfalu, Szina (Abaúj), Bonyhád, Paks.

³² „Ceterae... fuerant publicae Scholae judaicae nationales in Locis Aszód, Baan, Holits, Irsa, Nitria, Vágujhely, Sassin, Verbó et Verbicze, omnes et quidem indicio Informationum et Protocollorum pleraeque mox post annum 1790 interciderunt.” 1826. okt. 28. (Mandl 1903, 40). Mandl Verbiczét Verbócként azonosítja, de Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár* (Budapest, 1992), 418 és Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon* (Budapest, 1989), 866: Verbic (Liptó m.).

³³ Barna 1896, XXVII. Nagykanizsára a *Zsidó Lexikon* is hoz adatot (629).

rejött zsidó iskolák számát 35 és 40 közé tehetjük: a jelen fejezethez csatolt táblázat 37 tételből áll.³⁴

Az iskolák többsége a pozsonyi és a kassai tankerületben szerveződött. Ez a tény pontosan tükrözi a zsidóság korabeli letelepedését, de egyben ezen két tankerület vezetésének buzgalmáról is árulkodik. A kassai tankerület nemzeti iskoláinak főfelügyelője 1786 novemberétől Kazinczy Ferenc volt. Háromévi működése nyomán – mint 1789 végén az új iskolalátogatók beiktatására írt beszédében büszkén összegezte – 124 új, illetve normalizált iskola oktatott kerületében, köztük 7 zsidó iskola, amelyből 4 az ő időszakában alapult.³⁵ Kazinczy törődött a zsidó tanítójelöltek beiskolázásával, szükség esetén segélyezésével is.³⁶ A kassai tankerület zsidó iskoláiban az általunk ismert tanítók kivétel nélkül zsidók voltak. Egyiküket gr. Niczky Kristófnak, az egész közoktatásügy főigazgatójának így méltatta:

„Akarnám, hogy sok keresztyén iskoláimban volnának olyanok, mint a Szántaiban, Abaujban [Abaújszántó], mondám, az ismerte Mendelssohnt s többnek született, mint csak zsidó gyermekek tanítójának, túl van az apróságokon, de szereti felekezetét. – A zsidó is ember, mondta Niczky. – Bár polgár s munkás polgár is volna, felelém [...]”³⁷ Mandl azonosítása szerint Singer Lipót (Leopold) volt e kiemelkedő tanító.³⁸

³⁴ Mandl felsorol néhány nagy és gazdag zsidó községet, ahol joggal feltételezhető nyilvános iskola működése: Kismarton, Rohonc, Stomfa, Galgóc (Mandl 1901, 207). Ezekből Stomfa szerepel a pozsonyi tankerület 1790/91-es jelentésében, a rohonci község ellenben (Szalonakkal együtt) 1783 augusztusában nyomorúságos anyagi helyzetükre hivatkozva igyekezett kibújni a rendelet alól (Bernstein 1900, 618).

³⁵ „mind összveséggel 124 iskolát s ezek közt 19 közöst, 2 félig közöst, 61 pápistát, 5 orosz, 25 lutheránust, 5 kálvinistát és 7 zsidót mutathatok”. Kazinczy F.: Hivatalba vezető beszéd (1789). In Ravasz 1966, 198. Kosáry 1988, 182 három zsidó iskolát ír, de az adat korrigálandó. Az iskolák száma Kazinczy beiktatásakor 79 volt, köztük 3 zsidó (Ravasz 1966, 199).

³⁶ Erről Mandl Bernát: Kazinczy és a zsidók. *IMIT Évkönyv*, 1899, 60–73.

³⁷ Kazinczy 1828, 98.

³⁸ Mandl 1899, 65.

Az alábbiakban – a dolgozat szűkebb területéhez tartozó – óbudai iskola történetét, működését mutatom be közelebbről, más iskolákat csak néhány példában említve.³⁹

Az óbudai nyilvános zsidó iskola felállítására az elhatározás már 1783 júniusában megszületett: ígéretet tettek a megyei bizottságnak, hogy készek megfelelni a rendeletben foglaltaknak, saját költségen berendezni az iskolát, és biztosítani a tanítók díjazását (évi 200 Ft).⁴⁰ Egyben a következő kérésekkel fordultak a bizottsághoz: a rendszer és a tananyag a cseh és morva iskolákra hasonlítson (ennek jelentőségét már említettük); a tanítók nőtlenek legyenek (alacsonyabb jövedelemre van szükségük), és a németen kívül a magyar, szláv és latin nyelvet is ismerjék; a gyerekek vallásgyakorlata ne zavartassék, a tanítási idő után otthon akadálytalanul nyerhessenek hitoktatást, a gazdagabbak gyermekei, illetve a jelentős testi hibájúak képesített magántanítóknál tanulhassanak. Pest vármegyében, ahol nincs zsidó iskola, ott keresztény iskolába járhassanak, vagy magántanítót fogadhassanak 4 évig képesítés nélkül is. Ezek a zsidó községek – Vörösvár, Zsámbék, Tétény, Tinnye, Abony, Irsa, Gyón, Dabas, Szele, Apostag, Aszód, Pécel, Domony – ugyanakkor az óbudai iskola fenntartásához is hozzájárultak, összesen 70 Ft 50 kr-ral.⁴¹

Az óbudai kérések egy része fikatív, azt kérik, ami a rendeletben előírt jog, illetve kötelesség. Ezek belefoglalása akkor kap értelmet, ha az ígéretet szerződésfélének tekintjük. Más iskolák esetében szabályos ún. iskolaszerződéseket ismerünk, amely a zsidó község és a tanügyi hatóság között kötött, és a zsidó községnek az iskolafenntartással kapcsolatos kötelezettségeit rögzítette. A szerződés megkötése és a tanítás megindulása között azonban akár évek is eltelhettek az előkészítéssel, mint Miskolc esetében: 1783 júliusában kötött szerződés után a tanítás csak 1785-ben kezdődött.⁴² A szerződések-

³⁹ Az óbudai zsidóságról az újabb irodalomban Gál Éva tanulmányai a legfontosabbak. Például Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. *Századok*, 126 (1992), 3–32. A földbirtokos és a zsidó közösség közti írásos megállapodásról már 1732-ből van tudomásunk. A magyar királyi udvari kamarának az óbudai zsidó közösség számára kiadott védlevelét Kohn Sámuel tette közzé a *Magyar Zsidó Szemle* 7. évfolyamában (1891). Latin szöveg: 297–301, magyar fordítás és bevezetés: 254–259.

⁴⁰ Büchler 1901, 293.

⁴¹ Büchler 1901, 294.

⁴² Mandl 1901, 196.

hez a Helytartótanács mintát adott ki, de a közzétett szerződések nem mutatnak teljes formai egységet.⁴³

Óbudán egy év telt az előkészítéssel,⁴⁴ az iskola megnyitására 1784. június 17-én került sor. A beszédet „sok hatósági személy jelenlétében” az óbudai születésű diplomás orvos, dr. Österreicher Jozsef Manes tartotta.⁴⁵ Az iskola megnyitása másutt is hasonlóan ünnepélyesen zajlott, az állami felügyelet és a zsidó község vezetésének képviselőivel. Pozsonyban ünnepi istentiszteletet tartottak a zsinagógában.⁴⁶

Az óbudai iskolát a Gemein Müllerisches Haussban (Zichy u. 9.), egy kamarai tulajdonú épületben rendezték be, ahol Jeszenowszky Sámuel prefektus engedélyével bizonyos átalakításokat végeztek el, tantermet és tanítói lakást alakítva ki.⁴⁷ Az iskola elhelyezésével kapcsolatban 1788 nyarán a tanügyi felügyelet kifogást emelt mind egészségügyi szempontból (a helyiségek mélyen fekvők, vizesek), mind abból a szempontból, hogy a helyszűke miatt alkalmatlan mindkét nembeli diákok oktatására.⁴⁸ A zsidó község ekkor Österreicher Mózes Lázár indítványára új iskolaépület építését határozta el a zsinagóga mögötti, már kitelepítésre ítélt mészárszék helyén. A tervek elkészülte és az engedélyezés után, 1789 tavaszán azonban megmásították döntésüket, és az akkoriban elhunyt Sekl Hollitscher házának (mai Lajos u. 127. vagy 129. helyén) iskolává alakítását kérvényezték. A kérvényt a Helytartótanács előbb támogatta (1789. júliusi határozat), majd ismételt óbudai kamarai ellenkezésre elutasította. Az építkezés azonban az eredeti helyen sem

⁴³ Három Mandl által kiadott szerződés: *IMIT Évkönyv*, 1899, 68–69: Mád, 1788. május 19.; *IMIT Évkönyv*, 1901, 206: Aszód, 1790. január 15.; Mandl 1903, 38–39: Ungvár, 1789. október 11.

⁴⁴ A zsidó községi jegyzőkönyv 1784. május 2-ai keltezéssel jegyzi az iskola felállításáról hozott döntést (Berger 1896, 245).

⁴⁵ Mandl 1901, 192.

⁴⁶ *Magyar Hírmondó*, 1783. augusztus 16.

⁴⁷ Gál 1976, 112. Az átalakítások költsége 787 forint volt (Berger 1896, 246).

⁴⁸ Mandl 1901, 195 és Berger 1896, 247. Az 1789. évi tanfelügyelői utasítás a tanterem méretét 100 tanulóra 16 négyszögölből szabta meg, továbbá előírta, hogy az épület száraz, egészséges levegőjű helyen álljon, lehetőleg a község közepén (Ravasz 1966, 192). Bizonyára hasonló megfontolásból kötötte ki a Helytartótanács illetékes részlege a Hollitscher-ház átalakításakor, hogy a homlokzat a főutcára nézzen (Gál 1976, 114).

folytatódott.⁴⁹ Így veszhették el II. József 2141 b. é. forint kegyadománya, amelyet az óbudai zsidó normaiskola felállítására engedélyezett azzal a feltétellel, hogy visszavonja, ha nem épül meg.⁵⁰ Az iskola bővítése végül 1791-ben oldódott meg, amikor a II. József halála után újjászervezett intézmény számára a zsidó község a Gemein Müller ház nagyobbik (jobb oldali) szárnyát megvásárolta a kamarától.⁵¹

A tanulók előzetes számbavételénél (1784 májusában) 113 fiút és 19 leányt írtak össze, de köztük már 15-16 éven túliak is szerepeltek, akiket nem ültettek a kicsikkel együtt az osztályba, hanem magántanárhoz utaltak.⁵² Egy évvel a megnyitás után 56 fiú és 5 lány – összesen tehát 61 tanuló – látogatta az iskolát.⁵³ Utolsó adatunk 1787-ből való, amikor az új inspektor hatására az iskolások létszáma 76-ra nőtt, ami Mandl adatai szerint a II. József-kori zsidó iskolák közt a legnagyobb ismert iskolalétszám.

A hanyag iskolalátogatást már a nyitás évében is többször kifogásolta a felügyelet. Október 17-én (az őszi zsidó ünnepek után) komoly intést kellett kifüggeszteni a zsinagóga bejáratára, miszerint a szülők kötelessége, hogy a gyerekek rendszeres iskolába járásáról gondoskodjanak.⁵⁴ A későbbi intézkedésekből kiolvasható: a legfőbb gondot az jelentette, hogy a szülők a nyilvános iskola helyett továbbra is inkább magánúton taníttatták gyermekeiket. 1784. december 25-én a magániskolák, illetve a német írás magánúton való tanításának betiltását, továbbá a törvényellenes iskolafenntartók kiközösítését határozta el a zsidó község.⁵⁵ 1785-ben gr. Prónay Gábor tankerületi főigazgató megtiltotta, hogy akár államilag képesített tanítók is magánoktatást adjanak.⁵⁶ Ez Óbudán valós alternatíva volt: voltak hi-

⁴⁹ Gál 1976, 113–114. A döntés megváltoztatását a község a mészárszék területének hulladékkal, vérrel való fertőzöttségével, továbbá a kórház és a Duna-part veszélyes közelségével indokolta a kérvényben.

⁵⁰ Berger 1896, 247.

⁵¹ Gál 1976, 114. Az adásvételi szerződést lásd Berger 1896, 248–250. A II. József-kori iskola az épület kaputól balra eső szárnyát használta. A teljes épület – 1750 körüli adat szerint – a következőkből állt: 5 szoba, 3 konyha, 1 bolthelyiség, 1 kamra, 1 présház, 1 borospince, 1 istálló (Gál 1976, 112).

⁵² Berger 1896, 246.

⁵³ 1785. június 25-ei jelentés. Mandl 1901, 193.

⁵⁴ Mandl 1901, 193.

⁵⁵ Berger 1896, 246. 1784-ben 285 zsidó család élt Óbudán.

⁵⁶ Büchler 1901, 296.

vatalos képesítésű zsidó tanítók, ugyanakkor a zsidó National-Schulében egész 1790-ig csak keresztény tanítót alkalmazhattak.

Hasonlóan szigorító, a nyilvános iskolák látogatására szorító intézkedéseket ismerünk más helyekről is. Pesten – ahova épp II. József rendelete nyomán nyertek bebocsátást az első zsidók, de iskola szervezése még sokáig nem volt napirenden – 1787 augusztusában azt rendelte a helytartóság, hogy a pesti zsidó gyerekek járjanak keresztény iskolákba, tilos magántanárt tartani, és az egyetlen hitoktató kivételével minden tanár kiutasítandó.⁵⁷

Wenger Ferenc Pozsony, Nyitra, Trencsény megyék nemzeti iskoláinak felügyelője és ebben a minőségében a pozsonyi nyilvános zsidó iskola igazgatója 1786-ban javasolta, hogy az osztrák és cseh tartományokhoz hasonlóan Magyarországon is köttessék normaiskolai végzettséghez a házasság.⁵⁸ A rendelet 1786. szeptember 19-én látott napvilágot (40499. szám alatt). A házassági tilalom mint a nyilvános iskoláztatásra kényszerítés eszköze, a rendelet többszöri megújítása folytán egészen az 1840-es évekig játszott több-kevesebb szerepet.⁵⁹

Az óbudai iskolában – mint már említettük – az egész időszakban keresztény tanítók voltak alkalmazásban: 1784 és 1788 között Höhn Antal (ő később Pozsonyba került), 1788 áprilisától Donáth Jakab (korábban a Buda-újlaki iskola segédtanítója), végül 1790-ben egy rövid időre Hebranek József.⁶⁰ A tanítók kinevezésének joga nem a fenntartó községet, hanem a felügyeletet gyakorló tankerületi vezetést illette, akik – úgy tűnik – jobbnak látták nem csupán a türelmi rendeletben előírt első, átmeneti időszakban, hanem később is keresztény tanítóval tölteni be a státust. Pedig Óbuda – a hazai zsidóság egyik szellemi központja – képzett, állami képesítést is felmutató zsidó tanítóknak sem szűkölködött.

⁵⁷ Büchler 1901, 367. A rendelet főképp a zsidók letelepedését igyekezett korlátozni azzal is, hogy a tanítókat mint „járulékos népességet” eltiltotta.

⁵⁸ Mandl 1901, 209; az osztrák és cseh tartományokban 1783. április 15-én született ilyen rendelet.

⁵⁹ A kérdéstről lásd a 4. fejezetet.

⁶⁰ Mandl 1901, 201; Büchler 1901, 296 és Berger 1896, 247. A névalakokban Mandlt követtem. Berger Höhn helyett Hahnt említ. Legnagyobb változatosság a harmadik tanító nevénél mutatkozik: Büchler Hebraikot ír keresztnév nélkül, Berger a zsidó községi jegyzőkönyv alapján Hebrand nevű tanító alkalmazását említi 1784-ben, tehát elsőként. Az iskola 1789/90. II. félévi jelentésében (MOL C69 1790/3. f.) Josephus Hebrante alak szerepel.

Közvetlen a türelmi rendelet évében, 1783 augusztusában szerzett oklevelet a pozsonyi mintaiskola két hónapos kurzusán Schlesinger Hirschl Jude, Beer Jacob Saje pedig 1784 áprilisában a budai praeparandián.⁶¹ Schlesingert Boskowitz Dávid és Mendl Moyzes Dávid házitanítónak kívánták megnyerni.⁶² Ráadásul az iskola egyik végzett diákja is tanítói pályára lépett: Feuchtmann Simon 1788-ban nyert képesítést a budai mintaiskolában.⁶³

A zsidó tanítók ilyen mellőzése nem mondható általánosnak. Igaz, hogy másutt is találkozhatunk keresztény tanítókkal, de sok helyütt alkalmaztak zsidókat. Sőt, több példát is láthatunk azon rendelkezés megvalósulására, miszerint megfelelő zsidó tanítójelölteket kell beiskolázni, majd zsidó iskolákban alkalmazni. A kassai praeparandia 1787. évi nyári tanfolyamán végzett négy zsidó tanító közül kettőről tudjuk, hogy – Kazinczy Ferenc felügyelete alatt – két, abban az évben szervezett nyilvános zsidó iskolában kaptak állást: Mózes Benjamin Abaújszínán, Hirschl Leon Abaújszántón.⁶⁴ Elképzelhető, hogy harmadik társuk, a Hunfalváról (Huncovce, ma Szlovákia) származó Jonas Izsák a szintén 1787-ben alapított hunfalvai iskola tanítója lett, vagy annak szánták.

A rátermett zsidó ifjak tanítói pályára lépését két rendelet is igyekezett segíteni, serkenteni. Az egyik (1787. szeptember 26.) engedélyezte, hogy a zsidó tanítójelöltek is részesülhessenek ösztöndíjban képezdei tanulmányaik alatt. A másik a normaiskolai végezettségű és tanítói képesítésű nyilvános zsidó iskolai tanítóknak adott felmentést a türelmi adó alól mindaddig, amíg a pályán maradtak (1788. június 25.).⁶⁵ Mandl a magyarországi zsidók II. József alatti tanügyi helyzetéről szóló tanulmányában – a teljesség igénye nélkül – tizenhat 1783–1789 között állami képesítést szerzett zsidó tanítót sorolt fel.⁶⁶ A végzettek között több külföldi származású is található

⁶¹ Német, illetve latin nyelvű okleveleik szövegét közli Mandl 1901, 191–192.

⁶² Mandl 1901, 194.

⁶³ Feuchtmann egy időben Óbudán tanított, 1810-ben pedig a pesti hitközség szerződtette mint tanítót és jegyzőt, de csak jegyzőként működött (Mandl 1901, 217).

⁶⁴ Mandl „Hirschl Leont” Singer Leopolddal azonosítja, aki az új nevet a névrendelet nyomán vette fel (Mandl 1899, 66–67).

⁶⁵ Mandl 1901, 215.

⁶⁶ Mandl 1901, 217.

(Frankfurt, Potsdam, Teschen, Horicz), mint ahogy már képzett tanárok is érkeztek a megnyíló lehetőségekre. A berlini Israel Levin Fürst például, aki 1784–86 között a nagykárolyi, 1786-tól a miskolci nyilvános zsidó iskolában tanított. Felkészültségéről, munkájáról a tanterület vezetése és a helyi rabbi egyaránt elismerően nyilatkozott.⁶⁷

A II. József-kori nyilvános zsidó iskolák jó része – az óbudai is – kétosztályos iskola volt (*schola oppidana*/mezővárosi iskola), azonban egyedül Pozsonyban működött egyidejűleg két tanító a két osztályhoz. Az 1789. évi útmutatás szerint egy tanító a tanítási idő megosztásával oldhatja meg az osztálybontás problémáját (a példa szerint „az első rész reggel 8–10, a második rész déli 12–3 vagy 1–4 óráig járjon iskolába”).⁶⁸ Meglehet, hogy Óbudán már korábban is ezt a módszert választották, hisz úgy tudjuk, megengedték, hogy a diákok csak délelőtt, illetve csak délután járjanak.⁶⁹

Az oktatott tantárgyakról Óbuda esetében csak osztálybontás nélküli forrásaink vannak: az 1785. június 21-ei vizsgákról szóló jelentés és Donáth tanító 1788/89-es, óraszámokat is tartalmazó tanmenete.⁷⁰ Az egyes tantárgyakat, az általános előírásokat és más nyilvános zsidó iskolák részletesebb tanterveit figyelembe véve, mégis osztályokhoz rendelhetjük. Ezek szerint első osztályban szerepelt: betűismeret, betűztetés és olvasás, betűztető, szótagoló és olvasó tábla, iskolatörvények ismerete és írás. A második osztályban került sorra: olvasás (olvasókönyvből), helyesírás és dictando (írva-olvasás „Az ifjúság erkölcskönyve” anyagából), szépírás, fogalmazványok (polgári ügyiratok), számtan. Az iskolák tanítási nyelve a tiltott jiddis helyett német volt, latin oktatásra zsidó iskolákban nem találtam adatot.⁷¹

Az egyes tárgyra fordított órakeret iskolánként valamelyest változott, de általánosságban elmondható, hogy az órák zömét az első osztályban a betűismeret, betűztetés és olvasás, másodikban az írás, helyesírás tette ki. A számtan mindenütt alacsony óraszámokban szere-

⁶⁷ Mandl 1901, 198.

⁶⁸ Ravasz 1966, 196.

⁶⁹ Mandl 1901, 192.

⁷⁰ A jelentést Georgius Josephus Pisch, a budai kir. nemzeti iskola igazgatóhelyettese, a zsidó iskola felügyelője írta. A vizsgán látottakkal igen elégedett volt, III. osztály megindítását javasolta (Mandl 1901, 193–195).

⁷¹ A Ratio Educationis 91. §-a a latint a kétosztályos iskolákban a csak egyeseknek (továbbtanulók) tanítandó tárgyak közé sorolja.

pelt. Az óraszám, úgy tűnik, a tanítók teherbírásától is függött. Pozsonyban a két tanító a két osztályt 15 + 14 órában oktatta, míg Óbuda egyetlen tanítójának tanterve összesen 22 órát tartalmazott.

Az idézett források komoly hiányossága, hogy a vallásoktatásról, esetleges héber tárgyakról, mint a felügyeletre nem tartozó dolgokról, hallgatnak. Nem tartalmazzák, hogy milyen óraszámokban, milyen rendben zajlott a hitoktatás. Ennél is lényegesebb, hogy nem világos az sem, megvalósult-e egyáltalán ebben az időszakban az a strukturális váltás, amely lehetővé tette volna, hogy a nyilvános iskolák oktatási rendjébe és időkeretébe illeszkedően, egy (vagy több) tantárggyá szervezve történjék a zsidó vallásoktatás. Épp ellenkezőleg, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ezt a feladatot továbbra is a hagyományos oktatási formák valamelyike látta el a diákok életében: vagyis a tanulók párhuzamosan két iskolába jártak.

Ezt a feltevést erősíti az is, hogy a türelmi rendelet kifejezett utasítása ellenére sem született a korszakban Magyarországon a nyilvános iskolák számára használható zsidó vallástankönyv. Vagy legalábbis nincs róla tudomásunk. Az egyetlen, amiben eltérés volt a zsidó iskolák és más iskolák tankönyvei között, az a második osztályban használt olvasókönyv. Minden egyéb könyvet és segédletet vallástól függetlenül használhatónak nyilvánítottak.⁷² Olvasókönyvekben az egyetemi nyomda által nyomtatott hivatalos népiskolai olvasókönyv alternatívájaként – Mandl adatai szerint – a David Friedländer-féle olvasókönyv (*Lesebuch für jüdische Kinder*), illetve a felekezeti jellegű, alig hordozó, a prágai Csász. Kir. Normaiskolai kiadásában zsidó iskolák számára kiadott olvasókönyv (*Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Königreiche Böhmen*) jelent meg.⁷³

1790 tavaszán II. József halálhírére az óbudai zsidók bezárták az iskolát, még a padokat is széthordták. A helytartóság azonban (1790.

⁷² Betűztető tabella és tábla, Ábécéskönyv, szépírási mintalapok és füzetek, német helyesírás és nyelvtan, számtan, Vezérfonal levelek megírására (Mandl 1901, 211).

⁷³ Mandl 1903, 43. Mindkét könyv német nyelvű volt, és 1781-ben Prágában jelent meg. Friedländer könyvét a Jüdische Freischule számára készítette, először 1779-ben Berlinben jelent meg. A tankönyvek tartalmáról lásd Tankönyvek fejezet B. részét. A hivatalos olvasókönyv Kiss Áron gyűjtése szerint szintén 1781-ben jelent meg: „Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része a magyar korona alatt található városok és nagyobb helységekben levő nemzeti iskolákban” (Kiss 1874, 86).

június 16-án) kötelezte őket az iskola újbóli megnyitására.⁷⁴ Az újonnan kialakított helyen 1791-ben indult újra a tanítás, immár zsidó tanítóval: három pályázóból Kohn Ábrahám Hirschet választották Trencsényből.

Óbudához hasonlóan a felsőbbség Pozsonyban sem engedte bezárni az iskolát, amelyet pedig a zsidó község 1790-ben és 1791-ben többször is kérvényezett.⁷⁵ A másik oldalon a szekuláris iskolák ügyét és megélhetésüket egyaránt féltő tanítók intézték beadványok sorát a Helytartóshoz, erőtlenségükben és kiszolgáltatottságukban azt kérve, hogy kényszerítsék a községeket az iskolák további fenntartására.⁷⁶ A források szűkössége miatt nehezen rekonstruálható, hogy hány iskola szűnt meg azonnal, vagy hány élt az 1790. január 28-án kelt császári rendelet lehetőségével, kivonva magát a nyilvános, hivatalos felügyelet alól.⁷⁷ Tény, hogy az 1790/91-es tanévről a tankerületek által nyilvántartott 27 iskolából csupán kettő adott be jelentést: Lovasberény és Sziget. Későbbi adatok ugyanakkor azt mutatják, hogy nincs szó az iskolarendszer teljes összeomlásáról: az intézményeknek legalább a fele folytatta működését, s csak később, fokozatosan zsugorodott még összébb a hálózat.⁷⁸

Az iskolák megszűnésének legfontosabb oka az azt életre hívó és fenntartó állami nyomás megszűnése volt. Mint Óbuda és Pozsony példája is mutatja, ahol elég erős maradt a külső kényszer, ott az iskolák kénytelen-kelletlen tovább működtek. Magyarországon a „törvénytelenlégek megszüntetését” követelő, az ősi jogokat visszaállítani kívánó nemesség nagyban gyengítette ezt a külső kényszert. Szembetűnő ez az összefüggés, ha a birodalom más tartományaival vetjük össze a hazai helyzetet. Csehországban és Morvaországban, ahol helyi nemesség ellenállása nem gyengítette a nyomásgyakorlást, a szekuláris iskolahálózat szinte érintetlenül fennmaradt.⁷⁹

Az okok között – ha másodlagosan is, hisz ezek II. József uralma alatt is fennálltak – említenünk kell belső tényezőket is. Ezekből a leg súlyosabb valószínűleg az iskolafenntartás anyagi fedezetének kérdése. A nyilvános iskolák fenntartása több okból is szokatlanul nagy ter-

⁷⁴ Büchler 1901, 296.

⁷⁵ Mandl 1901, 190.

⁷⁶ Mandl 1901, 219.

⁷⁷ Mandl 1909, 170.

⁷⁸ Későbbi adatokat lásd a 4. fejezetben.

⁷⁹ Erre adatokat lásd Silber 1985, 120.

het rótt a zsidó községekre, nagyobb, mint a hagyományosan is létező községi iskolák (*talmud-tóra*). Elsődlegesen azért, mivel a héber tárgyakat nem tudták a normaiskola rendjébe integrálni, és így az nem vette át a községi iskola funkcióját, hanem párhuzamosan, többletként működött. Emellett, míg a hagyományos községi iskolát csak a legszegényebb réteg gyermekei vették igénybe, addig a normaiskola elvben minden gyermek számára kötelező volt, és tandíjat a vagyonosak sem fizettek.⁸⁰ Továbbá azt is számításba kell venni a költségeknél, hogy a normaiskolákban be kellett tartani bizonyos állami előírásokat a biztosított épülettel, a tanterem felszerelésével, fűtésével, a tanító fizetésével és egyéb ellátásával (lakás, tüzelő) kapcsolatban.⁸¹

A belső okok között jelenik meg, mint a tankönyvek hiánya kapcsán már utaltunk rá, az alkotó szellemi háttér hiánya is. Másfelől – bár komoly ideológiai ellenállásról nem beszélhetünk még ekkor – erős fenntartás érzékelhető a hagyományhű körök részéről az új iskolákkal szemben.⁸² Az ellenkezés nem a világi tárgyaknak (sőt, inkább csak praktikus ismereteknek) szólt, ezek tanulása megfelelő formában elfogadható volt számukra. Nagyobb nehézséget jelentett a tanító személye, akár keresztény, akár a hagyománytól eltávolodó zsidó volt. Az iskolák felügyelete ugyan a nagyobb településeket (Pozsonyt, Óbudát, Miskolcot, Nagyváradot és Nagykárolyt) kivéve a helyi rabbi, illetve a zsidó bíró (községi vezető) kezében maradt,⁸³ de a tanító alkalmazásában a tankerület vezetése döntött. Amit Kazinczy elismerően ír az abaújszántói tanítóról: „túl van az apróságokon”, azt a közösség a növendékek erkölcsi nevelését veszélyeztető vallástalanságnak élhette meg.

„...nem tagadható, hogy a rabbik és a községek többsége nem kedvelte ezeket az iskolákat, és tanárai szálla volt a szemükben és túske az oldalukban. [...] A rabbik és a közsé-

⁸⁰ Mandl 1901, 189.

⁸¹ A tanítói fizetésekre vonatkozó adatok: 150 Ft/év (Aszód és Mád iskolaszerződése) és 200 Ft/év (Óbuda, Nagykároly, Sátoraljaújhely). A nagykárolyi zsidók annyira sokallták a tanító fizetését, hogy inkább keresztény iskolába akarták járatni a gyerekeket (Mandl 1901, 197) Az 1789. évi tanfelügyelői utasításban 150 Ft/év szerepelt a községekre vonatkozóan.

⁸² Silber az újtól való általános (pszichológiai) idegenkedésként jellemzi a szülők és rabbik reakcióját, ami talán nem is volt erősebb, mint a nem zsidó környezet ellenérzései II. József újításaival szemben (Silber 1985, 245).

⁸³ Lásd 3.1. táblázat.

gek kedvéért tegyük hozzá, hogy ellenzésük nem annak szólt, mintha a német nyelv ismerete, német könyvek olvasása vagy más tudományok ismerete bűn lett volna a szemükben. [...] Ha voltak is abban az időben a községekben ezeknek az iskoláknak ellenzői, ellenzésük nem a tanulás utálatából fakadt, hanem a tanítók utálatából. Azért áradt szívük haragja a tanárookra, mert azok – de mindenképp a többségük – fájdalmas túske volt népe fiainak és a Tórának. Egyrészt nem voltak istenfélők olyan fokon, amit a rabbik és a nép minden istenfélője elvárt tőlük. Másrészt nem igyekeztek segíteni a Tóra-tanulás növekedését, épp ellenkezőleg szorongatták a város Bibliát, Misnát, Talmudot és szent nyelv nyelvtanát tanító iskoláinak tanárait, jaj volt annak a tanárnak, aki az iskolájában olyan tárgyat merészelt tanítani, amit az állami felügyeletű iskolában tanítottak, akár csak német írást is.”⁸⁴

Összességében az 1783 és 1790 közötti időszakban – Mandl adatai szerint – kb. kétezer zsidó gyerek részesült a Ratio szellemének megfelelő oktatásban. Ez szerinte az akkori tankötelesek 10%-át jelenti, de a keresztény és vegyes iskolákba járó zsidó gyerekekkel együtt több is lehet.⁸⁵ Az általa becsült számot a további iskolák ismeretében legalább 2500-ra módosíthatjuk, ami a szűkebben vett Magyarország 80 000 zsidó lakosának 3%-át tette ki. Az egyes iskolák tanulólétszáma pedig az adott települések zsidó lakosságának 3–5% érte el, ami az iskolát fenntartó községekben feltétlenül több mint 10%-os beiskolázási arányt jelentett. Itt kell említenünk azokat a zsidókat is, akiket már egyáltalán nem kisiskolás korban ért az oktatási rendelet, amely új korszakot nyitott életükben. Számuk elenyésző, de szellemi hatásuk érdemleges. Markus Nissa Weiss – az ungvári iskola-szerződés egyik aláírója, később talán az iskola tanítója – így emlékezett vissza erre az időszakra:

„Csaknem harminc évig éltem ebben az ugyan együgyű és babonás, de polgári tekintetben ártalmatlan jámborságban (ugyanis mint talmudista szándékosan egyetlen nem zsidó-

⁸⁴ Weiss 1895, 33–34. Ismét hangsúlyozni szükséges, hogy Weiss önéletírása a 19. század eleji Morvaországról fest képet, de az idézett jelenségek általánosíthatók.

⁸⁵ Mandl 1901, 204. Ez a szám nagyobb, mint ahányan a berlini haszkala által létrehozott modern iskolákban tanultak a német területeken (Silber 1987, 110).

nak sem ártottam, s egyet sem sértettem meg), mígnem egy véletlen számomra megrengető korszakot hozott. Ez a véletlen a normáliskolák felállítása volt. Ekkor biztattak, hogy szerezzek német nyelvi ismereteket, s ezáltal alkalmasint más ismeretekre is szert tegyek. Szorgalmasan és rendszeresen tanultam meg ezt a nyelvet. Az öröm, amelyet okozott, arra csábított, hogy a héber nyelv szabályaival is megismerkedjem.”⁸⁶

Egy számukra történelmileg kedvező időszakban – az állam közreműködése révén – az ekkor még Magyarországon számarányukban jelentéktelen és szellemileg is erőtlén maszkilok a nevelés meghatározásában látszólag komoly befolyásra tettek szert. Azonban – mint Silber rámutat – a polgárosodottabb államokban már létező felvilágosult „neutrális” társadalom szerepét Magyarországon a jozefinista állam töltötte be, az kooptálta – elsődlegesen tanárként – a felvilágosult zsidóság képviselőit, a haszkala programja helyett a saját programját nyújtva.⁸⁷

A két program számos eleme egyezett (így például a környező társadalom nyelvének megismerése, megkülönböztető viselet és viselkedés megszüntetése, világi műveltség alapjainak elsajátítása), mindennek ellenére az eszményeik nem voltak azonosak. A két program különbözősége a birodalmon belül Galíciában vált egészen nyilvánvalóvá, ahol a maszkilok is élesen kritizálták az állami iskolahálózatot.⁸⁸ De megmutatkozott a különbség a hagyományhű zsidóság reakciójában is: míg a Wessely által vázolt programot egészében elutasították, addig az állami oktatási programban, bizonyos fenntartásokkal, együtt tudtak működni.

A józsefi nyilvános zsidó iskolák tagadhatatlan érdeme, hogy a szekuláris iskolázás egyáltalán megjelent a zsidóság körében. Kérdéses azonban, hogy mennyire volt meghatározó a szerepük a világi műveltség alapjainak, ezen belül is a német nyelvű alfabetizmus terjedésében. Több később tárgyalandó momentum is arra utal, hogy egyoldalú lenne azt csupán az állami felügyeletű iskolák hatásának tulajdonítani.

⁸⁶ Markus Nissa Weiss: *Der erlöste Markus Nissa Weiss an Christen und Juden*. Pest, 1808, 3. Fazekas László fordításában.

⁸⁷ Silber 1987, 110.

⁸⁸ Jozsef Perl az állami iskolák alternatívájaként hozta létre híres tarnapoli iskoláját tényleges haszkala programmal (Silber 1985, 122).

3.1. táblázat. Nyilvános zsidó iskolák (1780–1790)

Forrása: Mandl, 1901, 201–203 (*-gal jelölve a levéltári vagy más forrásból merített kiegészítések)

Község	Alapítás	Osztály, létszámok	Helvi felügyelő	Tanító	Jegyzet / Forrás
Pozsonyi tankerület					
*Abony	1789			Marcus Policzer	1790/91-es tankerületi jelentés (további adatok nélkül)
*Aszód	1790				Iskolaszerveződé: 1790. jan. 15. (Mandl 1901, 206), 1790/91-es tankerületi jelentés (adatok nélkül)
Baán	1784	I: 17 II: 9	zsidó bíró	Lichtblau Ferencz Károly (keresztény)	1 diák seborvosnak készült, többség kereskedőnek ment
Holics	1784	1786-ban I: 22 II: 26	zsidó bíró	Löbl Jakab	-
*Irsa					1790/91-es tankerületi jelentés (adatok nélkül)
*Liptó- szentmiklós					1790/91-es tankerületi jelentés (adatok nélkül)
*Nagymarton	1782 vagy 1783			1783–85: Peter Beer	P. Beer: Lebensgeschichte. 16; Mandl 1901, 176.
Óbuda	1784	1788-ban I + II: 76 *1790-ben: I+II: 58 fő	Pisch György a budai mintaiskola igazgatója, 1786-tól Rupp Károly uradalmi praecceptor	1784–88 Höhn Antal 1788–89 Donath Jakab 1790 Hebranek József (keresztények)	1 diák tanító lett (*Feuchtmann Simon)
Pozsony	1783	1786-ban I: 32, II: 23	Wenger Ferenc tan- felügyelő	Mayer Salamon secund praecceptor, Offenbacher Salamon primarius praecceptor	Backofen Sámuel Éliás tanítóként 1790-ben; 1786: 1 diák gimnáziumba ment

Község	Alapítás	Osztály, létszámok	Helyi felügyelő	Tanító	Jegyzet / Forrás
Sasvár	1784 ősz	1786-ban I + II: 20	zsidó bíró	Jakab Ábrahám	-
*Stomfa					1990/91-es tankerületi jelentés (adatok nélkül)
Szenic	?	24	*zsidó bíró	Áron Mózes	-
Trencsén	1786	I: 12 II: 9	zsidó bíró	Breslauer Dávid	
Vágújhely	1784	1786-ban I: 29, II: 17	zsidó bíró	1784-87 Türk Sámuel Hirsch	1787-ban Gallicsába helyezik át a tanítót
*Verbic					1826-os tankerület igazgatói jelentés (Mandl 1903, 40).
Verbó	1785	I + II: 16	zsidó bíró	Mandel Salamon	gyenge előmenetelű
Kassai tankerület					
Abajúszántó	1787. márc.	I: 7 II: 3	helyi rabbi	Singer Lipót	Dicséretes előmenetel
Bodrogkeresztúr	1785	I + II: 25	Rabbi London Eliezer	Löwe Fülöp	Ez az iskola 1788-ban Mádra került.
Hunfalu	1787	-	-	-	-
Mád	1788	-	-	-	-
Miskolc	1785	1788-ban I: 21 II: 18	Kiss József	1786-tól Fürst Israel Levin	Igen jó előmenetel
*Pécsújfalu					1790/91-es tankerületi jelentés (adatok nélkül)
Sátorajajely	1785	1786/7: I: 16 II: 12 III: 12	Weil Sámue községi rabbi	Monisch Ábrahám	Jó előmenetel
Szina	1787. márc.	-	-	Benjamin Mózes	1787-ben végzett kassai praeparandum nyári tanfolyamán
*Ungvár	1789 vége			Márkus Nissa Weiss?	Iskolaszeraldés: 1789. okt. 11. (Mandl 1903, 38-39) 1790/91-es tankerületi jelentés (adatok nélkül)

Község	Alapítás	Osztály, létszámok	Helyi felügyelő	Tanító	Jegyzet / Forrás
Nagyvárad					
* Arad					1789/90-es tankönyvi jelentés (adatok nélkül)
* Kisvárd					1789/90-es tankönyvi jelentés (adatok nélkül)
* Makó	1787. okt. előtt (1786)		Lieszauer jegyző? Jakob Mark		Hittközségi jegyzőkönyv 1787. okt. 1. (Monogr., I, 298.) 1789/90-es tankönyvi jelentés (Mark 4 éve tanított ott)
Máramaros- sziget	1789	* 1790-be n: 20	*Werner Jakob *Joannes Aschbacher	Egy evangélikus ifjú * 1789-től: Egeresy Péter (református)	
Nagykároly	1784	1786-ban I: 16	Várad János praeparandia tanár	1784–86: Fürst Izrael Levin 1787-től: Resler György (kat.)	Jó előmeneteli
Nagyvárad	1784	1786-ban I: 13	Werner Jakob nemzeti főisk. ig.	1784–87: Dolinszky János (ker.) 1787-től: Friedländer Sámuel	Jó előmeneteli
Pécsi tankönyv					
Bonyhád	* 1784	–	–	*Jacob Wolf	–
Lovasberény	1787	I + II: 43	helyi rabbi	Bachmann Farkas (Wolfgang)	Szabályszerű tanmód, diák nem maradt ki.
*Nagykanizsa	1786				(Zsidó Lexikon, 629, de Villányi, 1891 nem tartja megalapozottnak)
Paks	1788?	–	–	–	–
*Pápa					(Barna 1896, XXVII.)

4. NYILVÁNOS ZSIDÓ OKTATÁS 1790–1840

II. József halála után az oktatásügy egészében bizonyos átrendeződés következett be. Az 1790 júniusában megnyílt Országgyűlés két fontos oktatási kérdésben is törvénykezett. A vallásüggyel foglalkozó 1791:XXVI. tc. 5. §-a a protestáns egyházak oktatási autonómiáját mondta ki: szabadságot adva az iskolák felállításában, a tanítók és vezetők alkalmazásában, a tanítás rendjében. A tetőző nemesi mozgalom egyik legtöbbit emlegetett óhajában a magyar nyelv kiművelése és terjedése ügyében apró lépést tettek: a 1791:XVI. tc. a közép- és felsőfokú oktatásban külön tanárok alkalmazását tette lehetővé a magyarul nem tudók oktatására, a magyarul beszélők tudásának tökéletesítésére. Ezt a következő Országgyűlés úgy módosította, hogy a 1792:VII. tc. értelmében a magyar rendes (kötelező) tárgy lett.

A nevelési rendszer bővebb kidolgozására – hosszas vita után, amelyben a fő ellenérv az volt, hogy az oktatásügy királyi felségjog, így a rendeknek nincs beleszólása –, más területekhez hasonlóan, rendi bizottságot küldtek ki. A Deputatio Litteratio elnöke a Ratio Educationis kidolgozását is vezető Ürményi József lett. Az 1793 elejére kidolgozott törvénytervezet továbbra is az egységes világi, állami oktatás és a vallási türelem elvét képviselte, kiegészítve bizonyos nyelvi, nemzeti törekvésekkel.¹ A program, mint a többi bizottsági javaslat is, papíron maradt.²

¹ Kosáry 1988, 217–218.

² Bár ezt a tervezetet – egyedül a kilenc közül – tárgyalták, a felsőbb rendelkezések figyelmebevételével kidolgozott 1806-os II. Ratio Educationis

A rövid fellendülést hosszú hullámvölgy követte. A századfordulón Magyarország két egymást követő nádora, Sándor Lipót és József is arra figyelmeztette az udvart, hogy a népnevelés már így is túl messzé ment, s ez veszélyt jelent.

„Félek, hogy a parasztnak olyan ismereteket nyújtanak, amelyekre nekik nincs szükségük, s amelyek nem fogják őket boldoggá tenni. Az írás és olvasás a falusi népnek véleményem szerint [...] nem szükséges.”³ „Vajjon jobb-e az államra nézve, hogy valamennyi alattvalója tud írni és olvasni, vagy sem, és mivel én inkább az utóbbi véleményen vagyok, azt hiszem, hogy nem szabad szükség nélkül az iskolákat különösen az elemi és grammatikai iskolákat szaporítani, s a szülőket arra kényszeríteni, hogy fiaikat iskolába küldjék.”⁴

A szakirodalom alig ad összesítéseket az alsófokú iskolák számának alakulásáról ebben az időszakban. Tudjuk, hogy a II. József idején felállított felekezeti „közös” iskolákat felszámolták, és okkal feltételezhetjük, hogy a felső igyekezet abbamaradása miatt más újabb alapítású iskola is megszűnt vagy alacsonyabb szintre szorult. A mezővárosi konjunktúra ugyan új iskolák alapítását segítette elő, de a mérleg a reformkor kezdetéig valószínűleg így is negatív. T. Polónyi Nóra kutatásai szerint 1825–27 körül 4276 alapfokú iskola működött az országban, csak kevéssel több, mint az 1770-es évek elején.⁵ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek ugyancsak az 1770-es évek panaszait, kifogásait visszhangozzák: kevés iskola, szegényes épületek és felszerelés, tanszerek, tankönyvek hiánya, „másodállású” tanítók, kevés gyerek és rendszertelenül (a gazdasági munkák igényeinek megfelelően) jár iskolába.⁶ Az oktatott tananyag is alig változott: katekizmus, olvasás, írás, számtan, földrajzi és történelmi ismeretek a *Hármas kis tükör*⁷ alapján.

konzervatív szellemisége már távolról sem emlékeztetett az eredeti javaslatokra.

³ Sándor Lipót nádor, 1795. ápr. 16. Idézi Kosáry 1988, 219.

⁴ József nádor, 1801. Idézi Kosáry 1988, 221.

⁵ T. Polónyi 1971, 300. Megoszlásuk: róm. kat.: 1333; gör. kat.: 63; gör. keleti: 725; ref.: 1405; evang.: 750. A zsidó iskolákra nem hoz adatot.

⁶ Kosáry 1988, 227.

⁷ Losontzi István: *Hármas kis tükör*. Pozsony, 1773. Számos későbbi kiadása ismert.

Fényes Eleknek az 1836–40-es évekre vonatkozó iskolastatisztikái T. Polónyi adataihoz képest – vagyis a reformkor első felére vonatkozóan – mérsékelt, de majdnem egységes növekedést tükröznek.⁸ Egyedüli kivételt a római katolikus iskolák jelentenek, esetükben a rendkívüli növekedést (még Fényes indirekt adatai alapján korrigált szám esetében is 160%) valószínűleg a becslés túlzó volta magyarázza.⁹

A zsidó oktatás nyilvános (állami felügyelet alatt működő) szelete – mint a II. József korszakáról szóló fejezet végén kiemeltük – az állami beavatkozás, nyomás mértékének megfelelően fejlődött, illetve hanyatlott. A tétel bizonyítására felhozhatjuk Cseh- és Morvaország példáját, ahol elegendő állami nyomás hatására épen fennmaradt a józsefi iskolahálózat, vagy elég egy pillantást vetnünk a neoabszolutizmus korára, amikor néhány év alatt megtöbbszöröződött a nyilvános zsidó iskolák száma: 1858-ban már 308 a tanügyi hatóság rendeleteinek megfelelő zsidó iskola működött az országban.¹⁰ Ez a külső kényszer az alább tárgyalt korszak egészében viszonylag csekélynek bizonyult, ezzel arányosan a nyilvános zsidó iskolák száma ötven év alatt (1840-ig) sem érte el újra a II. József-kori szintet. Hozzá kell azonban tenni, hogy ismerünk ebből az időszakból körülbelül másfél tucat korszerű, községi fenntartású zsidó iskolát is (lásd 5. fejezet), bár kiugró gyarapodás ezen a téren is csak 1840 után mutatkozik.

A nyilvános iskolák számbavételéhez legmegbízhatóbb forrásul az egyes tankerületek által évente készített és a Helytartótanács Nemzeti Iskolai Ügyosztályához (Dep. Scholarum Nationalium) benyújtott statisztikai jelentéseket használhatjuk.¹¹ A 1791 utáni jelentések a római és görög katolikus, a görögkeleti és zsidó iskolák adatait tartalmazták, a protestáns iskolák viszont egy 1819. évi rendelet értelmében statisztikai jelentéseiket (a tankerületeket kihagyva) a Helytartótanács útján egyenesen Bécsbe küldték.¹² Az alábbi-

⁸ Fényes: *Magyarország statisztikája*. Pest, 1842–43, I. és III. köt. Adatai (és a növekedés aránya): róm. kat.: 4694 (252%); gör. kat.: 78 (24%); evang.: 893 (19%); ref.: 1508 (7%); gör. keleti: 890 (22%).

⁹ Fényes a 17 egyházmegyéből csak öttől kapott adatokat, így számai messzemenően becslésen alapulnak (T. Polónyi 1971, 299). Az adat korrekciójára lásd Horváth 1988, 280–281.

¹⁰ Mandl 1909, 186.

¹¹ A forrásfajta keletkezéséről és jellegéről lásd a 3. fejezetet.

¹² T. Polónyi 1971, 298.

akban a következő tanévek zsidó iskolákra vonatkozó adatait gyűjtöttem ki és dolgoztam fel: 1790/91, 1800/01, 1807/08, 1812/13, 1819/20, 1825/26, 1828/29, 1834/35.¹³ A statisztikai jelentéseken túl fontos adalékokkal szolgálnak egyedi ügyekben ugyanezen ügyosztály zsidó iskolákra vonatkozó fasciculusai is. Önmagában is jelzés értékű, hogy az 1810-es évek közepétől 1840-ig ez a fasciculus üres, illetve szünetel.

A II. József halála utáni 20 évet, amely – mint láttuk – az oktatásügy egésze szempontjából is visszaesést hozott, Mandl a modern zsidó iskolázás egyik mélypontjaként festi le.

„A zelotizmus¹⁴ megint fennen hordta fejét. A szépen megindult modern zsidó iskolaügy lassanként teljesen megfulladt a chéder-rendszer újból kezdődő túltengésében. Ami elvétve itt-ott még fennmaradt belőle, mint például Pozsonyban, Óbudán és Vágújhelyen, azok »romániskolák« neve alatt csak romjai voltak a régi, II. József szellemében működő iskoláknak.”¹⁵

Ez a helyzetértékelés, bár bizonyos elemei helytállóak, tarthatatlanul egyoldalú. Az időszak közepéről, az 1800/01. évi tanévről szóló jelentések – a pécsi tankerület összesítésének hiányában is – 13 bizonyosan működő és 7 kérdéses státusú iskolát sorolnak fel (4.4. táblázat). Utóbbiaknál nem világos, hogy csupán átmenetileg nem továbbították statisztikai adataikat, vagy véglegesen kivonták magu-

¹³ Ez a forrásfajta az 1830-as években erősen megritkult, majd az 1840-es években megszűnt. A változás háttérében két 1831. évi helytartótanácsi rendelet áll, mindkettő az állami (királyi) tanfelügyelettel szemben a katolikus egyház irányító szerepét erősítette az alapfokú oktatásban. Az első rendelet a tankerületi iskolafelügyelők intézményét szüntette meg, hatáskörüket a területileg illetékes esperesek vették át. A második az adminisztrációs rendet igazította az új helyzethez, a tankerületeket teljességgel kiiktatva a folyamatból: a triviál iskolák az esperesek útján az érsekségeknek küldték féléves jelentéseiket, a mezővárosi és városi iskolák pedig a közvetlenül a Helytartótanácsnak (Soós 1992, 42).

¹⁴ Zelóták: i. sz. 1. századi zsidó szekta. Josephus a farizeusok, esszéneusok és szaduceusok mellett a negyedik irányzatként mutatja be. Zelotizmus: végsőkéig kitartó, harcos ellenállás az újjal, idegennel szemben, mint az ókori zelóták voltak Maszada védelmében.

¹⁵ Mandl 1909, 170.

kat a tankerületi felügyelet alól, esetleg már meg is szűntek.¹⁶ Mindenesetre a 13 iskola is több mint a fele a Mandl által számba vett II. József-kori iskoláknak, és az egyéb forrásokból kiegészíthető listának is körülbelül a harmada.

A 20 helységből 19-ben ismerünk vagy feltételezünk 1790 előtt is működő nyilvános zsidó iskolát, az egyetlen kivétel Nagykálló. A folytonosságot két tanító változatlan alkalmazása is jelzi: Salamon Offenbach ekkor már 18 éve (1783 óta) tanított Pozsonyban, a mádi Philipp Löw neve pedig már a később áthelyezett iskola bodrogkeresztúri működése idejéből, 1785-től ismert. Mindezt bátran összegezhetjük úgy – mint ezt a 3. fejezet végén megelőlegettük –, hogy a II. József-i zsidó iskolahálózat egésze nem omlott össze 1790-ben, jelentős része tovább élt, s csak később fokozatosan sorvadt el. Pontosabban a nyilvános intézmények fokozatos fogyatkozása mellett, már a század elejétől néhány, inkább csak kivételnek számító, újonnan alapított iskola is megjelent: a fogyatkozó és állandóan átalakuló hálózat mégis folytonosnak tekinthető. A folytonosságot az igazgatási szervek is természetesnek tekintették: még az 1840-es évek bérvitáiban is a II. József-kori iskolaszervezés alapján utasították például a szigeti zsidókat Davidovics Samu tanítóval szemben.¹⁷

Az összesítésekben szereplő iskolák egy része körülbelül a II. József időszakában szokásos létszámmal működött, sőt Óbudáról korábban sosem látott magas diáklétszámot jelentettek. Ugyanakkor csupán látszatműködésnek tekinthető Arad vagy Nagykároly „iskolája”, ahol a település más iskolájának egy-egy tanára napi 1-2 órában 4, illetve 9 diákot oktatott. Feltűnően alacsony a szigeti, szintén katolikus tanár által vezetett iskola létszáma is: 4 rendszeres és 4 hanyag diák vagy a pécsújfalui 2 rendszeres és 5 elmaradozó diák.

¹⁶ A kérdések egy része minden bizonnyal megválaszolható lenne a statisztikai jelentések szisztematikus feldolgozásával. Az általam vizsgált jelentésekből az tűnik ki, hogy Abony, Aszód, Irsa és Liptószentmiklós iskoláit a tanfelügyelet később már hiányként se foglalta jegyzékbe. A szántói és a makói zsidó iskola működéséről vannak későbbi adataink is, Nagykállóról később is csak említés. Itt kell megjegyeznünk, hogy az egyes tankerületek adminisztrációs gyakorlata nem volt egységes. Eltérések mutatkoznak pl. az adott tanévről jelentést nem tevő iskolák kezelésében: a győri tankerület ezeket fel sem tüntetni, míg mások hiányként jegyzik ezeket, akár éveken át is.

¹⁷ MOL C69, 1841/15. f.

A századelőn új iskolák felállításában a korábban nem jeleskedő pécsi (majd győri) tankerület járt az élen: 1802-ben Újvidéken, 1805-ben Veszprémben indult nyilvános iskola, és 1803-ban Baján és Jánoshalmán is tettek lépéseket ez ügyben.¹⁸ Ugyanezen igazgatósághoz tartozott Nagykanizsa is, ahol (kérdéses előzmények után) 1808-ban szerveződött nyilvános iskola. Azonban 1809-ben katonai kórházként használták az épületet, az iskolai felszerelés elpusztult, és a zsidó község nehéz anyagi helyzetére hivatkozva már nem rendezte be újból.¹⁹ Ugyanebben az évtizedben indult el a tanítás Homonnán és Munkácson is, a tanítók működési éveiből számítva 1800-ban, illetve 1803-ban. Átalakult továbbá a nagyváradi zsidó iskola. Az 1784 óta Nagyváradon működő intézmény, 1808-tól az ekkor még külön településnek számító Várad-Velencére költözött.²⁰ Új nyilvános iskolák ilyen jelentős számban legközelebb csak a negyvenes években szerveződtek.

Lényeges változás az 1780-as évekhez képest, hogy a század elejétől fogva az iskolák helyi felügyelete a községi elnököktől (zsidó bírók) és helyi rabbiktól egységesen a többi iskola felügyeletét is ellátó helyi plébános vagy nagyobb településeken a feladattal megbízott szakember, tisztviselő kezébe került. Ez az intézkedés nagyban csökkentette a zsidó iskolák szervezeti önállóságát. Sőt, az örökös tartományok alapfokú oktatásügyét szabályozó 1805. évi *Politische Verfassung* egységes, katolikus egyházi kézben levő felügyeletet határozott meg.²¹ I. Ferenc több udvari dekrétumban is kinyilvánította

¹⁸ Baja ügyéhez: MOL C69, 1803/12. 9059, Jánoshalma (Jankovacz): uo. 20 396. sz.

¹⁹ Villányi 1891, 110 és MOL C69, 1811/12. 29 994. Az elbocsájtott tanító, Mittler Antal (Áron) feljelentést tett a megyénél, hogy a zsidók oktatás nélkül nevelkednek, és a rabbi bizonyítványok bemutatása nélkül esket, de a megyei vizsgálat eredmény nélkül zárult.

²⁰ 1848-ban Nagyvárad néven négy korábban különálló település egyesült: Várad-Velence, Olaszi, Katonaváros (Váralja) és Nagyvárad (Mózes 1995, 7).

²¹ *Politische Verfassung der deutschen Schulen in den K. auch K. K. deutschen Erbstaaten*. Wien, 1806. A rendelet megismételt kiadásai: 1811 és 1820 (nyomtatásban: 1812 és 1821).

Valószínűleg erre a szabályozásra utal egy Friedenbergnévi misszionárius 1820-ban Magyarországról készített tudósításában. Az 1820. évi újrakiadás kapcsán jegyzi meg, hogy ha sikerült volna keresztülvinni az 1811. évi rendeletet, az fontos lépés lehetett volna a Talmud és rabbinikus rend háttérbe szorításában (Silber 1985, 255. Forrása: *Jewish Expositor*, V [1820], 238–239).

szándékát az *uniformis directio* megvalósítására, vagyis az örökös tartományok oktatási és tanfelügyeleti rendszerének Magyarországra való alkalmazására. A világi tisztségviselőknek az ellenőrzésből való kiiktatását már az 1810-es évektől elkezdték előkészíteni: végül az 1831. évi 12 811. számú helytartótanácsi rendelet szüntette meg a tankerületi iskolafelügyelők intézményét, hatáskörüket a területileg illetékes esperesekre ruházva.²²

A központi hatalom a zsidó iskolák ügyében az 1790 utáni bő két évtizedben a II. József korszakából már ismert kényszerítő intézkedés többszöri megismétlését rendelte el. A házasságkötés feltételeként iskolai végzettséget igazoló bizonyítvány (illetve az alapismerekből tett vizsga bizonyítványának) bemutatását először az 1786. szeptember 19-ei (40 449. számú) rendelet határozta meg. Ezt erősítették meg az 1798. május 1-jén (9814. szám alatt), az 1802. augusztus 31-én (18 368. szám alatt), az 1806. december 23-án (25 465. szám alatt) és az 1812. április 7-én (7810. szám alatt) kiadott felsőbb rendeletek.²³ Az ismétlések gyakorisága egyfelől jelzi az állam – minden változás ellenére is folytonos – szándékát a zsidóság szekuláris oktatásának előmozdítására, másfelől a végrehajtás, végrehajtás hiányosságaira, sőt eredménytelenségére mutat rá.

A tankerületek statisztikai jelentéseinek rendszeres része az a névsor, amely az adott évben házasságkötés feltételeként kiállított bizonyítványok birtokosait tartalmazza. A névsorok a népesség számához viszonyítva elképesztően rövidek (egy és tíz név között tankerületenként), de következményekről nincs tudomásunk.²⁴ Ismerünk néhányat magukból a fennmaradt bizonyítványokból is. Például a várpalotai zsidó község levéltárában fennmaradt bizonyítvá-

²² Soós 1992, 36–42.

²³ Az 1798. évi rendeletből idézi Richtmann 1912, 298: „ne vide licet ulli Judaici Juvenes antequam fide dignum acceptae Normalis Institutionis Scholasticae exhibeant Testimonium, ad indeunda matrimonia admittantur”.

Ennek a kényszerítő eszköznek az alkalmazása még az 1840-es években is újra előkerült. A pozsonyi tankerület statisztikai jelentései a köztes időszakban is tartalmaztak névsorokat Bendiner Móric pozsonyi tanító összeállításában.

²⁴ Például a Pozsonyi tankerületben 1801-ben 1 fő, 1802-ben 6 fő, 2 fő pedig mint bizonyítvány nélkül nőszülő van felsorolva (MOL C69, 1802/1. f.), pécsi tankerület 1799/1800. évi tanévről nulla főt jelent (uo. 1800/14. f. 6), a győri tankerület 1804/5-ös tanévben 2 főt (uo. 1805/12. f. 7). Temesvár körzete 1812-ben 6 főt (uo. 1813/12. f. 2434).

nyokat, amelyeket Lippowitz veszprémi „Normal-lehrer” adott ki 1806-ban és 1807-ben, Singer Ábrahám tette közzé.²⁵

A végrehajtás sikere kisebb részben múltott a tanügyi szervek (a tankerületek és a települési iskolafelügyelők) munkáján, nagyobb részben a megyék és városi hatóságok hozzáállásán dőlt el, mivel a zsidó községek képviselőivel csak ezek álltak közvetlen kapcsolatban. A Departamentum irataiból kitűnik, hogy a kényszerítő rendelet minden egyes kiadását a rendelet érvényesítésére tett megyei és városi szintű intézkedések követték: iskolák számbavétele, állapotuk, épületük felmérése, a zsidó előljárók és rabbi figyelmeztetése, intése.²⁶ Az intézkedések gyorsasága és hatékonysága azonban egyáltalán nem olyan volt, mint amelyet a tanügyi vezetés kívánatosnak tartott volna, de nem világos, hogy a helyi hatóságok érdektelensége vagy pedig a nyomásgyakorlás eszközeinek hiánya okolható a késlekedésért. Nem ritkák a 4-5 évig is elhúzódó vitás ügyek, amelyek egy-egy teljes korosztály kiesését eredményezhették.²⁷

A helyi hatóságok magatartásának lehetséges magyarázata a zsidó ügyekben általánosan érzékelhető passzív ellenállás, végső soron a nemesség és a központi hatalom közti vita a zsidók felett való rendelkezés jogáról. Bár a zsidók összeírása, adóztatása, újoncozása kérdéseiben magától értetődőbb a megyék ellenérdekeltsége, egy kortárs véleménye szerint a zsidó oktatás stagnálásának egyik fő oka szintén Magyarország alkotmányában keresendő.²⁸

²⁵ 1806. november 6-án Marcus Raboch (Martin Raboch fia), 24 éves szabónak; 1807. január 8-án Philip Stern várpalotai illetőségű, 25 éves pipakészítőnek (*Magyar Zsidó Szemle*, II [1885], 77). Továbbá 1808-ból Mittler Antal nagykanizsai „K. K. National-Lehrer” által Sekel Bachrach számára kiállított bizonyítványt (Villányi 1891, 111).

²⁶ Lásd például 1798-ból: Miskolc városról C69, 1798/15. f. 12 431, 1803-ból: Máramaros megyéről uo. 1803/12. 6552.

²⁷ Bonyhádon például a zsidó községtől 1808-ban az iskola épülettel kapcsolatban kapott ígéretet még 1813-ban sem tudta Tolna megye behajtani. A község, bár a megye szerint rendelkezett megfelelő számú ingatlannal, olyan épületet jelölt ki az iskola számára, amely a gyerekszámhoz képest szűk, és sáros időben gyerekek számára megközelíthetetlen volt, így télen a tanulók kétharmada elmaradt (MOL C69, 1811/12. 14, 1813/12. 25 091).

²⁸ Ignatz Jeitteles (1783–1843) – a zsidó felvilágosodás jelentős alakja, prágai születésű, 1810-től Bécsben élt – megjegyzése 1811-ben a pozsonyi iskolaszervezési kísérlet kapcsán. *Sulamith*, III, 2 (1811), 289–290. Fordítás: Kayserling 1896, 98.

„Magyarország, ezen első rendű gyémánt Ausztria államszövetségében, részben oly okokból, amelyek alkotmányában keresendő, részben pedig olyanokból, melyeket e helyen nem vizsgálhatunk, különösen tanügyét illetőleg nem tartott lépést Ausztria többi államával. A zsidók Magyarországon alig bírnak iskolákkal, [...] sőt, még a műveltebb fajtájú magántanítóknak is híján vannak.”

A zsidó községeknek a rendeletekre adott válaszárol a saját megyéjükhöz intézett és állásfoglalás végett a megyéktől a Helytartótanácsához továbbított két kérelem ad képet. Mindkettő bizonyos szűkítő értelmezést, illetve hatáskört kíván a rendeleteknek tulajdonítani. A máramarosi zsidók 1798. szeptember 7-én kelt beadványukban olyan értelmezés jóváhagyását kérik, miszerint az csak a kibocsátás idejében 10. évüket meg nem haladókra vonatkozna. Érvelésük, néhány rövidítéssel, a következő:²⁹

„Edjik Czelja a Felséges Parancsolatnak kétség kívül az, hogy a Sidó Nemzet ezen jó Hazában Civilizáltassék, és annak Írását, Számvetését megtanulja, s dolgait a szerént folytassa. [...] Hogy pedig annál fogva az ollyatén Ifjak, sőt idősebb Sidó Legények is, kik már vagy Kézimesterséget mint Inasok tanultak, [...] vagy Bóltbéli vagy más Kereskedésre és életmódjára adták magokat, ezen Felséges Parancsolatnál fogva Oskola gyakorlására kényszeríttessenek, és hogy a volna a Felséges Czel lehetetlen feltenni, mert a dolog maga is lehetetlen [...]

Második Czel a lehet hihető, hogy az a szokás töröltessék el, melly szerént a Sidó Gyermekek gyakorta még gyermek korokban megházasíttatnak [...] De ez a Felséges Czel is az Felnőtt, és már Házasságra alkalmas Ifjakat nem illet, és réájok nem tartozik.”

A Szatmár megyei zsidók – már az 1802. évi kiadásra reagálva, 1803. február 5-én – lakóhely és vagyoni állapot szerint kérik a rendelet hatályát szűkíteni. Szerintük ugyanis a falun vagy nemzeti iskola nélküli városokban lakók számára, főképp ha szegénységükben nincs lehetőségük éveken át más városban taníttatni gyermeküket, képtelenség a tanulmányi kötelezettséget teljesíteni.³⁰

²⁹ MOL C69 1798/15. f-ban.

³⁰ MOL C69 1803/12. f. 8390. sz.

Az 1810-es évek legelejétől új tendenciaként megfigyelhető a kormányzati szándékot támogató zsidó szellemi háttér fokozatos erősödése, sőt kezdeményezőként való fellépése. Az iskolák számát tekintve még a következő 20 év (1830-ig) sem hozott áttörést, több megszűnő intézmény mellett mindössze három új iskolát ismerünk: a pestit, a simándit és a pozsonyi Primärschulét. A lényegi változás az iskolák szellemiségében, az alapításukban és működtetésükben szerepet vállaló személyekben történt, s ezért válhatott Pozsony és Pest az 1830-as és 1840-es években szerveződő új intézmények mintájává.

Az említett szellemi háttér szervezésében, szellemi táplálásában fontos szerepet játszottak a zsidó sajtó korai termékei. Az 1808 és 1811 között még új kötetekkel megjelenő héber *Ha-measszéf* és az 1806-ban elindított német nyelvű *Sulamith* egyaránt kiemelt témaként kezelte az oktatásügyet. Hazai zsidó sajtótermékek hiányában ezek a német területeken megjelenő folyóiratok szolgálták – magyarországi levelezőik révén – aktuális híryannyal, az egyes községek életéről szóló tudósításokkal a magyarországi olvasók számára is.³¹ A *Sulamith*ban jelent meg például az első híradás a pesti iskola előkészítéséről³² és a *Pressburger Zeitung*ból átvett felhívás a pozsonyi iskola szervezésére, Ignatz Jeitteles megjegyzéseivel.³³

A kormányzati körökkel való együttműködésben bizonyos jelekből ítélve központi szerepet töltött be a Bécsben székelő, exkluzív jellegű *Gesellschaft der aufgeklärten Esoteriker*.³⁴ A társaság fő célja volt, hogy elősegítse a monarchia zsidóságának modern művelődését. Tagjai között találunk a bécsi héber könyvkiadással kapcsolatban álló maszkilokat: Juda Leib Ben Zeev, Samson Bloch, később Salamon Lövisohn; állami szolgálatban állókat, mint Leib Harzfeld és Herz Homberg, vagyonos felvilágosult zsidókat, mint a Biedermann testvérpár (Michael Lazar Biedermann és Herman Biedermann); Bécsben hosszabb-rövidebb ideig házitanítószkodókat, vagy üzleti vállalkozásból élőket: Meir Avranik, Beer Oppenheimer, Mose Kunitzer,

³¹ A *Sulamith* olvasói között a magyarországiak a negyedik legnagyobb csoportot jelentették (*Sulamith*, III, 2 [1811], 429). Hasonló szerepet töltött be az 1820-as években a Bécsben kiadott *Bikkuré ha-Ittim* is, bár héber nyelven és évkönyv jellege miatt kevesebb aktualitást tartalmazott.

³² *Sulamith*, III, 1 (1810), 360. A lap híradásainak hiteléhez adalék, hogy Wahrmann Izrael pesti rabbit „Joseph Wahrmann” néven említi a tudósító.

³³ *Sulamith*, III, 2 (1811), 289–299.

³⁴ A társaságról lásd Mandl 1909, 172–173 és Silber 1985, 22–24.

Ignatz Jeiteles. Kormányzati elemek, magyar tanügyi és más magas rangú tisztviselők tényleges részvétele kérdéses, de támogatásuk egyértelmű.

Mandl úgy véli, hogy ettől a társaságtól indult ki 1811 elején az az anonim felhívás, amely a pozsonyi zsidókat korszerű nyilvános iskola felállítására szólította fel, ezzel ünnepeelve meg az akkor két éve (1809-ben) Bécsben megkötött békét.³⁵ Az írás szellemisége és kiművelt német stílusa mellett ezt látszik alátámasztani, hogy Herman Biedermannt név szerint is említi a reménybeli támogatók közt. Levéltári források tanúsítják, hogy a tervezetet az udvar is megismerte, és sorsát figyelemmel kísérte.³⁶ Sőt, I. Ferencnek Erdődy József magyar kancellárhoz intézett levele egészen konkrét kormányzati támogatást is előírt.³⁷

„Nem közömbös a számomra, hogy egy nagy és tehetős zsidó község gyermekei nem kapnak megfelelő oktatást, a mellékelt közleményből azonban, melynek szerzője ismert előttem, kitűnik, hogy a pozsonyi zsidó községnél az oktatási intézmények szétesőben vannak. A Kancelláriának nemcsak az okokat kell feltárnia, hanem az ügyben alkalmas intézkedéseket is meg kell hoznia, hogy a község értelmes és jóérezésű tagjai közreműködésével a kívánatos pénzalap összeálljon, egy a helyi viszonyokhoz igazított zsidó iskola alapuljon rátermett tanárokkal ellátva, és hatékony felügyelet alá helyeztessék. A feltárt okokat és az intézkedést a maga idejében Nekem előterjesszék. A Kancelláriának más zsidó községek oktatási intézményeire is figyelmet kell fordítania, és azokról gondoskodnia, hogy legalább a nélkülözhetetlenül szükséges oktatás sehol se hiányozzon.”

³⁵ *Pressburger Zeitung*, 48 (1811), 15. és 16. szám mellékletében (1811. február 22. és 26.) „Anrede eines Israeliten an seine Mitbrüder in Pressburg, um sie zur Verbesserung der Schulanstalten aufzumuntern.” Ne feledjük el, hogy a városban 1783 óta folyamatosan működött zsidó Normalschule, amelyet 1805-től egészen 1851-ig Bendiner Móric vezetett. Ez az intézmény azonban nem elégítette ki az iskolareformerek igényeit.

³⁶ MOL C69, 1813/12. f. 17 974 és 1812/7810. (utóbbi Mandl által hivatkozott régi jelzet).

³⁷ A levél keltezése 1812. március 8. (Diamant 1963, Anmerkungen 27.) Idézi Silber 1985, 23.

A levél keltezésével közel egy időben, 1812. március 13-án udvari rendelet született zsidó iskolák felállítására,³⁸ majd április 7-én a zsidók házasodását iskolai bizonyítvány bemutatásához kötő rendelet újabb megerősítését tették közzé. Az utóbbira hivatkozva kérte 1812. július 30-án Szapáry József, a pozsonyi tankerület főigazgatója a Helytartótanácsot, hogy intézkedjen egy Pesten felállítandó zsidó iskola ügyében, ezzel hivatalos útra terelve a pesti zsidó község formálódó szándékát.³⁹ 1814. október 22-én – az 1783. évi Systematica Regulatio szellemében – a zsidó dialektus használatát tiltó, az ország bevett nyelvének átvételét előíró királyi rendelet jelent meg. A cél eléréséhez most is rendezett iskolák felállítását – megyénként legalább egyet teljes egészében a zsidóság költségén – tartották szükségesnek.⁴⁰

Mindennek ellenére a pesti iskolán kívül ezekből az évekből csupán egy új intézményt ismerünk: a simándi iskolát, amely az óaradi iskola szünetelésének éveiben Arad megye egyetlen ilyen intézményeként teljesítette a helytartótanácsi parancsot.⁴¹ Néhány régebbi iskola megszűnésével a tízes évek második felére, a húszas évek elejére kialakult a nyilvános zsidó iskolák meglehetősen stabil, de nagyon szűk csoportja (4.7. és 4.8. táblázat). A létszámot illetően egybevágunk a tanügyi statisztikák és a kortárs megfigyelő adatai. Richard Smith misszionárius 1826-ban járt Magyarországon. Beszámolója szerint főként az anyagi nehézségek gátolták az iskolák létesítését és fenntartását: a 46 megyéből legfeljebb 12-13-ban alapítottak iskolát, és ebből is csak 11 állt fenn.⁴² A működő iskolákról pedig a következő leírást adta:⁴³

³⁸ Mandl 1896, 6.

³⁹ MOL C69, 1814/12. f. 20 232, átírása: Mandl 1896, 107–108.

⁴⁰ A rendeletről és annak csekély eredményéről Richard Smith misszionárius 1826-os beszámolója tudósít (Silber 1985, 123–124).

⁴¹ 1814. szeptember 13-án – egy 1813. évi 28.593. számú helytartótanácsi rendeletre hivatkozva – kijelentették, hogy „a simándi zsidó communitásnak csekély tehetségéhez képest sokáig is alkalmas oskolájuk és a nemzői nyelvéhez is értő tanítójuk volt, és ennekutána is olyanra tartani magukat ajánlották” (MOL C69, 1814/12. 26 891).

⁴² Silber 1985, 124.

⁴³ Richard Smith: Letters. *Jewish Expositor*, 11 (1826), 301–303, idézi Silber 1985, 124.

„A tanítónak a saját községük kötött fizetést ad, az iskolába minden gyerek ingyenesen járhat. A gyerekek általában négy vagy öt osztályra vannak bontva, a tanító a nagyobb gyerekekből segédet jelöl ki minden osztályhoz. A gyermekek német, latin⁴⁴ és héber nyelvet, írást, szám-tant, földrajzot, természetrajzot, éneket, rajzot stb. tanulnak. A zsidók közt fennálló nézetkülönbségek azonban tovább nehezítik ezeknek az iskoláknak az alapítását és fenntartását. A talmudisták újításnak tekintik őket, ami a judaizmus gyökereit tépi ki; a vagyonosak pedig túl alantásnak tartják ahhoz, hogy saját gyerekeiket odaküldjék: az ő számukra ez utóbbiak házitanítót fogadnak, és még szűkmarkúbban adnak az iskolák fenntartására...”

A tankerületi jelentések is az egy megye–egy iskola-rendszert tükrözik. A tizenhárom megyéből egyetlen kivétel Arad, de mint már említettük, az óaradi iskola működésében néhány éves szünet volt. Emellett a munkácsi és a nagykárolyi iskola működése is kétséges bizonyos időszakban. A győri tankerület adatait más forrásokból pótolva, a következő lista áll össze: Pozsony (Pozsony m.), Trencsény (Trencsény m.), Pest (Pest m.), Bonyhád (Tolna m.), Veszprém (Veszprém m.), Újvidék (Bács m.), Ungvár (Ung m.), Munkács (Bereg m.), Sziget (Máramaros m.), Arad (Arad m.), Simánd (Arad m.), Várad-Velence (Bihar m.), Nagykároly (Szatmár m.), Makó (Csanád m.).

Talán épp az erőfeszítések eredménytelensége magyarázza, hogy a század húszas éveinek végén a kormányzat a zsidóság társadalmi integrálásának útját a zsidók keresztény iskolákba kényszerítésében kereste. A létező zsidó iskolák megszüntetését célzó rendelet végül nem született meg, de érthető, hogy az udvari kancellária ezt mérlegelő tanácskozásaival egy időben kevés figyelmet kapott a zsidó iskolaügy fejlesztése.⁴⁵

1830 már egy új korszak kezdetét hozta el. Ennek szimbóluma a pozsonyi Primärschulét ért kitüntetés. Az iskola az 1811. évi kezdeményezés után, végül 1820. április 1-jén, peszah idején nyílt meg, a helyi erőviszonyoknak megfelelően nem községi intézményként, ha-

⁴⁴ A tanítók nyelvtudására és az oktatás nyelvére vonatkozó adatok ennek ellentmondanak. Bizonyára a latin betűs magyar nyelvű írás- és olvasásoktatásra gondolt a szerző.

⁴⁵ Mandl 1909, 174. Hasonló megfontolásból számolták fel Galíciában 1806-ban a II. József-i iskolahálózatot. Ezt a lépést a kormányzat később megbánta. Silber 1985, 122–123.

nem a „Verein jüdischer Hausväter” alapításában, mindössze tíz diákkal. 1830 februárjában nyilvánossági jogot kapott, ugyanazon év november 2-án pedig az új uralkodó, V. Ferdinánd személyes látogatásával tüntette ki az intézményt.⁴⁶ Pozsony példája egyes nyilvános iskolák megújulását és új, illetve most nyilvánossá váló iskolák szervezését egyaránt elindította, segítette. Pestről, Aradról, Újvidékről, Nagykanizsáról, Óbudáról, Liptószentmiklósról fordultak a pozsonyi Primärschuléhoz iskolaszabályzatért, amelyet saját átszervezésükben alapul vettek.⁴⁷ Ugyancsak ebben az évtizedben alapítottak nyilvános zsidó iskolát Budán (1830), Sátoraljaújhelyen a Kästenbaum-hagyatékából (1838) és Varasdon (1839 előtt). A lassú, de biztos gyarapodás tempója 1840 után kissé növekedett.

A fejezet második felében – II. József korszakához hasonlóan – a kutatás szűkebb területéhez tartozó nyilvános iskolák: az óbudai, a pesti és a budai zsidó iskolák történetét és működésük egyes elemeit mutatom be.

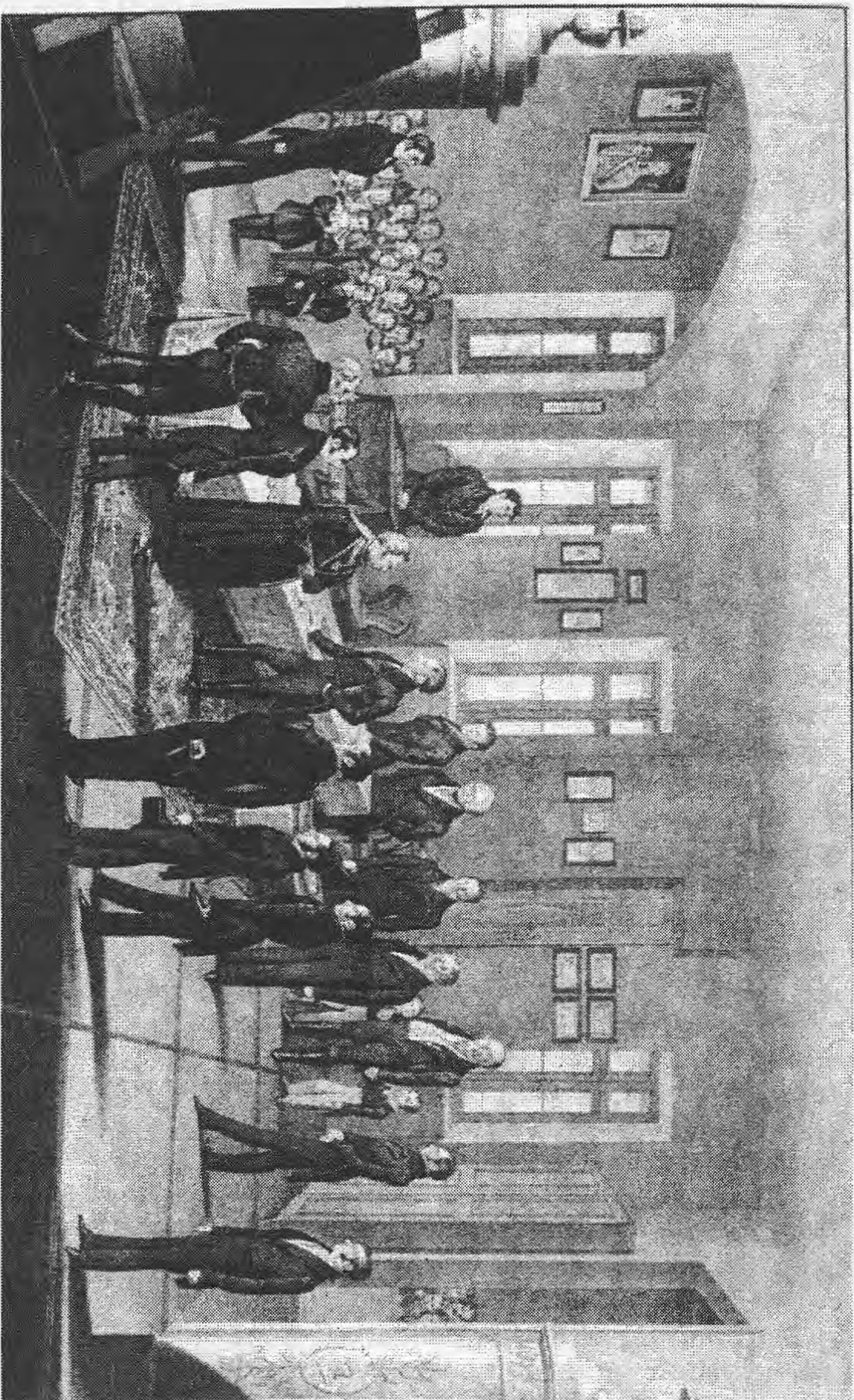
Az óbudai zsidó normaiskola működése az 1791. évi újraindulástól kezdve – a járvány vagy árvíz okozta kényszerszüneteket nem számítva – 1848-ig folyamatos volt.⁴⁸ Azonban a statisztikai adatszolgáltatás rendjéből és esetleg az állami tanfelügyeletből is évtizedekre kivonta magát vagy kimaradt. Az utolsó jelentést Feuchtmann Simon tanító idejéből (1797–1810), 1802-ből találtam, és a hivatalos tanfelügyelet újabb bizonyítéka csak 1848-ból bukkant elő. A köztes időszak forrásai azonban azt mutatják, hogy az iskola tevékenysége nem esett vissza. Az 1816-os tavaszi nyilvános vizsga meghívója három osztályt említ a szokásos tárgyakkal: olvasás, írás, számtan, szépírás, levélírás, német nyelvtan, könyvvitel, erkölcsstan és bibliai történet.⁴⁹ A *Hasznos Mulatságok* tudósítója pedig az 1832. márciusi nyilvános vizsga

⁴⁶ Mandl 1909, 173 és Silber 1985, 24. V. Ferdinánddal együtt órák hosszat időzött az iskolában az anyakirályné, István főherceg és annak anyja, Mária Dorottya. Nyomtatásban megjelent Freyer Ábrahám hitoktató ünnepi beszéde is: *Rede zur Feyer des Andenkens an den höchsten Besuch Sr. Majestät des jungen Königs von Ungarn Ferdinand V. in der kön. hebr. deutschen Primärhauptschule zu Pressburg am 2. Nov. 1830* (Pressburg, 1832).

⁴⁷ Mandl 1909, 175.

⁴⁸ Az iskola történetét legrészletesebben Berger J. Lipót írta meg a Barna és Csukási szerkesztette iskolatörténeti monográfia számára (Berger 1896).

⁴⁹ Barna 1896, XXVII. A meghívót Bresnitz Márk mint a második osztály tanítója írta alá. Bresnitz 1813-tól tanított az iskolában.

2. kép. V. Ferdinánd látogatása a pozsonyi Primärschulében
1830. november 2. Weissenberg Ignaz G. (1784–1849) litográfiája. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsalnok gyűjteményéből.

tapasztalatai alapján méltatja Neumann Salamon tanító munkáját, aki 1828-tól egészen az iskola 1869. évi megszűnéséig ott tanított.⁵⁰

A normáltanoda 1836-ban – bizonyára a párhuzamos iskolalátogatás és iskolafenntartás megszüntetése céljából – összeolvadt a vallási tárgyakat oktató „Kinder Instituttal”. Az intézmény elnevezése ekkortól: Óbudai Egyesült Héber- és Normáltanoda.⁵¹ Az egyesült iskolában a diákok az elemi tantárgyak mellett a héber intézet tárgyait is tanulták: héber nyelvtant, héber Bibliát és Talmudot. Mindez napi 10 (!) órányi terhelést jelentett a tanulóknak, amit Wahrmann Jehuda beadványa nyomán 1848-ban a Helytartótanács is helytelenített.⁵² Az 1848-as *Első magyar-zsidó naptár és évkönyv* adatai szerint az iskola három osztályában az 1846/47-es tanévben 326 fő tanult.⁵³

A budai oldalon csak a Váron kívül, Újlakon, majd a Tabánban és a Vízivárosban tudtak zsidók megtelepedni. Létszámuk növekedése nem volt olyan dinamikus, mint Pesten – 1840-ben is csak az 1000 főt érte el –, így az Óbudától való intézményi elválás csak az óbudai Münz rabbi halála után (1831) következett be.⁵⁴ Míg a pesti nyilvános zsidó iskola elhelyezése természetes módon egybeesett a zsidó népesség koncentrálódásával: a legendás Orczy-ház, majd a Király utca stb., addig Budán nem a legnagyobb zsidó csoportot befogadó Újlakon, hanem a Tabánban (Aranykéz utca) szerveződött meg a nyilvános zsidó iskola (1830-ban), majd a zsidó kisdedóvó is. A háromosztályú községi tanoda első főtanítója a bécsi orvosi tanulmányait félbehagyó Jeitteles Lipót (1812–1871) volt, míg 1839-ben Chorin hívására az aradi zsidó reáliskolához nem szerződött. Leghíresebb tanára Rosenthal Móric, aki a magyar tanításban ért el szép eredményeket. Egy 1847. évi, a budai tankerület főigazgatójához intézett helytartótanácsi levélből, amelyben épp „a budai héber tanodáról” küldött adatok pontosítását, részletezését kérik, kiderül, hogy a 200 fiú és 107 leány növendék 6 és 3 osztályba (valószínűleg évfolyamba)

⁵⁰ *Hasznos Multságok*, 1832. március 14., 163–165. A méltatás elsődleges szempontja – mint a reformkori magyar sajtóban általában – a magyar nyelv tanításában elért szép eredmények, amivel „a helybeli sült német iskolákat megpirítá”.

⁵¹ Berger 1896, 252.

⁵² MOL C69, 1848/15. f. 9403.

⁵³ Pollák 1848, 134.

⁵⁴ Grünwald Fülöp: *A zsidók története Budán*. Budapest, 1938. 1832-ben alakult meg a budai Hevra Kadisa, nyílt meg a Mátyás-hegyi temető, ugyanekkor bízták meg a rabbi teendőkkel Mose Kunitzert, a pesti rabbiság tagját.

rendezve tanult.⁵⁵ Ezzel szemben az 1848-as *Első magyar-zsidó nap-tár és évkönyv* mindössze 85 tanulóról tud.⁵⁶

A pesti nyilvános zsidó iskola történetének mindmáig legalaposabb és legforrásdúsabb feldolgozását Mandl Bernát, az iskola egykori tanára és igazgatója, a zsidó oktatásügy történetének kiemelkedő kutatója írta meg.⁵⁷ Az alábbiakban az ő munkájára támaszkodva emelek ki néhány mozzanatot: bemutatom az iskola szervezésének, elindulásának körülményeit, és végigkövetem a tanterv módosulásait.

A fiatal, az óbudai anyaközség „védőszárnyai” alól még nem is egészen függetlenedett pesti zsidó község Boskowitz Farkas rövid szolgálata után (1793–1796), 1799-ben szerződtette Wahrmann Izrael rabbit (1755–1826). Wahrmann időszaka a községi autonómia megteremtése (első alapszabályok kidolgozása és bevezetése) és a hitéleti, oktatási és jóléti intézményrendszer fokozatos kiépülése szempontjából meghatározó volt.⁵⁸ Az iskolaszervezés első lépéseként, 1810 márciusában a község előljárósága szerződtette Feuchtmann Simont, az óbudai normaiskola tanítóját a felállítandó „öffentliche Nationalschule” tanítójául és községi jegyzőül. Ugyanezen év májusában pedig megbízták Wahrmann rabbit, hogy az iskolaterv kidolgozása céljából „Berlin vagy más nagyobb, jól berendezett iskolákkal bíró községekhez forduljon, és az ennek alapján készített javaslatot a községi képviselő-testület elé terjessze”.⁵⁹ Ezekről a készülődésekről tudósított a *Sulamith* 1810. évi kötete, a szerkesztő, David Fränkel pedig Wahrmann kérésére hosszabb héber levélben fejtette ki pedagógiai tapasztalatait és tanácsait.⁶⁰

Az iskola szervezése azonban elakadt: Feuchtmann csupán Bing Dávid iskolájának felügyeletét láthatta el. A holtponton, úgy tűnik, csak külső hatás, a tanfelügyeleti és közigazgatási szerveknek a már

⁵⁵ MOL C69, 1847/15. f.-ban.

⁵⁶ Pollák 1848, 130.

⁵⁷ Munkája 1896-ban megjelent a Barna és Csukási szerkesztette iskolatörténeti monográfiában és külön kötetként is. Budapest zsidó közösségeinek történetéhez összefoglaló jelleggel Büchler Sándor: *A zsidók története Budapestben. A legrégebbi időktől 1867-ig*. Budapest, 1901, Franklin. Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó Budapest*. Budapest, 1995.

⁵⁸ A folyamatról lásd Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. *Magyar Zsidó Szemle*, 1934, 198–244.

⁵⁹ Mandl 1896, 4–5. Mandl az előljáróság 1810. május 13-i ülésének jegyzőkönyvéből idézi. Ugyanitt Mandl idézi Feuchtmann német nyelvű szerződésének első pontjait is.

⁶⁰ Reich 1862, I, 124.

említett királyi rendelet nyomán 1812-ben tett intézkedései lendítettek túl. A rendelet végrehajtásával a városi tanács egyik tagját, Boráros Jánost, a normaiskolák igazgatóját bízta meg. A pesti tolerált zsidók közgyűlése pedig 1813-ban bizottságot választott a szervezési feladatok ellátására.

Az előkészítés időszakában – hivatkozva arra, hogy az iskolaállítás kötelező feladatuk – a zsidó község tett egy sikertelen kísérletet a telekvásárlási jog kieszközlésére. A községi intézmények elhelyezésének gondja, a bérleti díjak folytonos emelkedése még sok év múltán is napirenden volt.⁶¹ Az iskola számára végül az Orczy-ház második udvarában, az I. emeleten találtak három szobából álló helyet. Innen 1828-ban, az akkor már 4 osztályból és az első osztályban külön fiú és lány csoportból álló iskola egy újabb építési kérelem elutasítása után a Gosztkleber-féle földszintes házba költözött (a Király utca 24. helyén korábban álló épület).⁶² Majd 1833 őszén, részben Boráros követelésére, tovább a Dernheim Henriktől bérelt Könyök utcai épületbe (Ellenbogengasse, a későbbi Andrassy úti Schossberger palota helyén), ahol is 1849 őszéig működött.⁶³

Ugyancsak az előkészítés részeként született az a határozat, hogy a normaiskolával együtt héber iskolát is fel kell állítani. A kétféle oktatást így egy intézményben kaphatták a diákok, de külön tanároktól: az első években három-három tanítót alkalmaztak a világi és a héber tárgyak oktatására is. A kettősséget mutatja az is, hogy két iskolaszék alakult: külön a normaiskolai és a héber tárgyra, és míg a normaiskola előírászerűen ingyenes volt, a héber tanulmányokért tandíjat is szedtek.⁶⁴ A vallásoktatás megszervezése komoly szerepet játszott a szülők bizalmatlanságának enyhítésében, és így a konkurens magániskolákkal folytatott küzdelemben. A héber tárgyaknak ez a funkciója pontosan kitűnik az 1814–16-os időszak intézkedéseiből.

Alig egy hónappal az ünnepélyes megnyitás (1814. szeptember 8.) után, a várakozáson aluli beiratkozási létszámot tapasztalva, az iskola

⁶¹ A pesti zsidók csak 1844-ben, az ingatlanszerzés lehetőségét megadó 1840/29. tc. nyomán vehették birtokba a korábban is bérelt Dohány utcai telket, és kezdhettek az építkezés előkészítésébe.

⁶² 1825-ben iskola, imaház és kórház építésére nyújtott be kérelmet a község. Ennek szövegét Reich Ignác tette közzé (Reich 1862, II, 525–528).

⁶³ Boráros egy 1832. évi átiratában úgy fogalmazott, hogy „jogom van követelni, hogy ezentúl az iskola számára egy még nagyobb helyiséget szerezzenek, mert a zsidó népesség gyarapodott, és sok zugiskola keletkezett” (Mandl 1896, 21).

⁶⁴ Mandl 1896, 9, 14.

vezetése felhívást tett közzé, amelyben az eredetileg kitűzötnél alacsonyabb tandíjat, illetve a mentesség lehetőségét hirdette ki. Felsorolást adtak továbbá a tervezett tárgyakról, hangsúlyt helyezve a héber tárgyakra; a magasabb szintű vallási tanulmányokkal kapcsolatban (Misna, Gemara, Rasi-kommentár, más kommentárok, Sulhan Arukh) pedig leszögezték, hogy mivel az iskola egyelőre nem tudja biztosítani, diákjaik ezeket háborítatlanul tanulhatják továbbra is külső vallás-tanároknál.⁶⁵ A második tanév kezdetén az előljáróság és az iskolaszékek együttes ülése (1815. november 22.) azt határozta, hogy vonják a Talmud-oktatást is az iskola körébe, ezzel egyesítve minden pénzforrást, és egyben jogalapot teremtve a magán- és zugiskolák betiltására.

Az elképzelés csak részben valósult meg: 1816-tól valóban a Talmud-tóra Egylet jövedelmei is a Nationalschule pénztárába folytak be, és a Talmud-tanárok innen kapták a fizetésüket, de a zugiskolák konkurenciája minden tiltás ellenére fennmaradt, szüntelen újratemelődött. Ennek oka egyrészt, hogy Pest zsidó lakosságának dinamikus fejlődésével a községi iskola befogadóképessége nem tudott lépést tartani, másrészt a frissen betelepülő, vidéki zsidó népesség körében mindig erősebbek voltak a nyilvános iskolázással szembeni fenntartások.⁶⁶ Az 1820. évi községi összeírásban a Nationalschule tanárai mellett tizennégy magántanítót is összeírtak. Közülük hat segédtanítót is alkalmazott, tehát bizonyosan nagyobb iskolát tartott fenn.⁶⁷ 1843-ban az egyik hatósági engedéllyel működő magániskola vezetője, Helfer Herman állított össze listát az engedély nélküli, vagyis zugiskolákról, és nyújtotta be a városi tanácshoz mielőbbi intézkedést követelve.⁶⁸

⁶⁵ A felhívás szövege: Mandl 1896, 12–13. A felhívás aláírói Kunitzer Mose, Koppel Ábrahám és Kadisch Joachim a pesti iskola szervezésének szellemi irányítói voltak, de gyakorlati feladatokban is részt vállaltak (pl. helyiségbérlés, berendezés). Munkájukról Boráros János a megnyitóünnepségen külön is megemlékezett. Kunitzer (1774–1837) nevével a bécsi *Gesellschaft der aufgeklärten Esoteriker* tagjai közt már találkoztunk, 1828-tól egyéb tisztségei mellett az iskola hébertanára volt. Koppel Ábrahám gondnokként (mai értelemben szervezési igazgatóként) szolgált az iskolát haláláig (1828).

⁶⁶ A pesti zsidók száma egy generáció alatt, 1808 és 1836 között 2009-ről 6486-ra emelkedett. Statisztikai adatokhoz lásd Moess Alfréd: *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája, 1749–1846*. Budapest, 1868 és Bácskai Vera: *A pesti zsidóság a 19. század első felében*. *Budapesti Negyed*, no. 8. (1995, nyár), 5–21.

⁶⁷ Groszmann 1938, 134–135.

⁶⁸ MOL C69, 1844/15. f.-ban.

A listán 10 fiú- és 1 leányiskola szerepel, összesen 203 tanulóval. Okunk van feltételezni, hogy ennél lényegesen több „zugtanító” működött.

Mandl az iskola monográfiájának megírásához elsődlegesen a pesti hitközségi levéltár forrásait használta fel.⁶⁹ Az iskola tanári állományának, tanulólétszámának és tantervének változásait, fejlődését bemutató adatai több ponton is eltérnek, ellentmondanak az iskola által a tanfelügyelet számára készített rendszeres statisztikai jelentésekben foglaltaknak. Bizonyos különbségekre magyarázatul szolgálhat, hogy a statisztikai jelentésekben csak a normaiskolai tárgyakra, az azt tanító tanárookra tértek ki, a vallási tárgyak nem tartoztak a felügyelet hatáskörébe. Azonban maradnak nyitott kérdések is. Nem világos például, hogy a két osztállyal induló iskola mikor bővült négyosztályossá. A hitközségi iratok közt 1828-ból már négy osztályra vonatkozó tanterv és négy osztály tanulólétszámái találhatóak, míg a tanfelügyeletnek még az 1829/30-as tanévben is csak két osztályt és a már évek óta ismert tanrendet jelentették.⁷⁰

A vizsgált korszakon belül a legjelentősebb átszervezés a pozsonyi Primärschule mintájára, annak sikereit megirigyelve 1831-ben indult el, de igazi lendületet csak 1834-ben Ullmann Gábor községi elnök tevékenységétől kapott. Az ekkor megválasztott iskolaszék lecserélte a teljes tanári kart, és egy hét évfolyamos iskola terveit dolgozta ki. A új tanárokat részben Óbudáról (Klaber Adolf és Treuer Dániel), részben Wolfgang Wessely, a prágai egyetem tanárának ajánlása alapján Prágából (Koref Hermann, Kohn Salamon) szerződtették. Mindannyian jól képzett pedagógusok, a prágai mintafőtanoda egykori növendékei, azonban – mint ezt a negyvenes évek magyar sajtója sokszor szemükre vetette – magyar műveltségük nem volt.

A hét évfolyamos rendszere (két elemi és négy főtanodai osztály, a negyedik két évfolyammal) fokozatosan, az 1836/37-es tanévre épült ki. Ugyanekkor kérvényezte a község vezetése a pozsonyi tankerületi főigazgatónál a főtanodai rang megadását az iskola számára. A tanfelügyelet a szentesítést különféle módosításokhoz, átszervezésekhez kötötte, így végül csak 1842 márciusában nyerte el az iskola az Izrae-

⁶⁹ Ezen forrásoknak csak töredéke található meg (illetve azonosítható) a Magyar Zsidó Levéltár anyagában. Az iskola belső irataiból (pl.: iskolaszéki jegyzőkönyv, Prüfungskataloge) semmi sem maradt fenn, míg a hitközségnél keletkezett iratok legalább részben fellelhetők (például Gemeinde Protocoll).

⁷⁰ Mandl 1896, 17. és MOL C69, 1830/1. f.

lita Rendes Főtanoda (Normal Hauptschule) címet.⁷¹ A sokévnnyi küzdelem eredményével azonban még nem elégedett meg az előljáróság, beadványok újabb sorozatával igyekeztek a hivatalos elnevezésben a királyi jelző használatát kieszközölni. 1842. decemberi kérvényükhöz csatoltak egy a pozsonyi iskolában kiállított bizonyítványt is, amelyen „Königl. Israelitischen Primär-Hauptschule” elnevezés szerepelt.⁷² A pestiek is ilyenre vágytak; de addig is bizonyítványok fejlécében, pecsételőn egyaránt az „Ő Felsége szabadalmazta pesti izr. rendes (normál) fő-tanoda” elnevezést használták.

4.1. táblázat. A pesti nyilvános zsidó iskola tanulói (1814–1848)

Tanév	Létszámok	Összesen	Forrás
1814/15	I: 72, II: 34	106	Mandl
1820/21	I: 65, II: 45	110	MOL
1826/27	I: 65, II: 80	145	MOL
1827/28	I: 99, II: 37, III: 21, IV: 25	182	Mandl
1829/30, I.	I: 61, II: 87	148	MOL
1829/30, II	I: 84, II: 79	163	MOL
1834/35	elemi 1: 44, 2: 56, I: 59, II: 42, III: 21	222	Mandl
1835/36	elemi 1: 41, 2: 55, I: 56, II: 35, III: 20, IV: 16	223	MOL
1839/40	elő.: 50, I. 1.: 52, I. 2: 63, II: 46, III: 30, IV. 1: 15, IV. 2: 10	266	Mandl
1842/43	elő.: 67, I. 1.: 81, I. 2: 85, II: 64, III: 50, IV. 1: 32, IV. 2: 16	395	Mandl
1846/47	elő.: 62, I. 1.: 92, I. 2: 87, II: 80, III: 47, IV. 1: 33, IV. 2: 12	433 ⁷³	Mandl

Az átszervezés vesztesei a lányok voltak. A községi iskolában az alapítástól kezdve tanultak lányok is: a hagyományoknak megfelelően a fiúkénál kisebb számban (20 és 40 között) és inkább csak az első osztályban.⁷⁴ 1828-ból már úgy értesülünk, hogy külön csoportba szervez-

⁷¹ Megváltozott egy időre például az osztályok rendje: a hét évfolyam immár egy óvoda jellegű előkészítő osztályból és négy főtanodai osztályból állt össze (az I. és IV. osztály 2-2 évfolyammal). Az 1845-ös országos elemi tanodai szabályzat azonban visszaállította a két elemi és 4 főtanodai osztály rendszerét.

⁷² MOL C69, 1843/15. f.

⁷³ 1846/47-es tanévre az *Első magyar-zsidó naptár* (1848, 139) 413 tanulót jelez.

⁷⁴ Az iskola statisztikai jelentései szerint 1821-ben 39, 1827-ben 23, 1830-ban 27 lány tanult az intézményben. Ezzel szemben Schams Ferenc 84 leány és 70 fiú tanulóról tud 1821-ben (Schams 1821, 180).

ve, külön tanító foglalkozott velük az I. osztályon belül. 1830-ból pedig a szokásos kézimunka-oktatásukkal kapcsolatos kiadások kimutatása maradt fenn a statisztikai jelentés mellékletében.⁷⁵ Az iskolaszék az 1838-ban kidolgozott tervezetben a közös előkészítő osztály után, 2 osztályból (3 évfolyamból) álló iskolát szánt nekik, de ennek megvalósulásáról már nincs adatunk. A község 1842-ben ígéretet tett ugyan önálló leányiskola felállítására, de az ígéret teljesítésére csak 10 évvel később, az 1852/53-as tanévben került sor. A köztes időszak áthidalásában a magán leánynevelő intézetek játszottak fontos szerepet.

Az iskola első, két osztályra készült tanterve a normaiskolai tárgyban az általános előírásokat követve a következőket tartalmazta: betűismeret, betűzés: német, magyar és latin nyomtatott és írott betűk; olvasás, olvasási szabályok; szépírás írott jiddis és német (latin és gót) betűkkel; helyesírás; német nyelvtan; számtan; erkölcs- és illemtan.⁷⁶ Ezek az alapkészségek és elemi ismeretek minden későbbi, bővebb tantervnek is az alapját képezték. A kor követelményeivel és a tanulmányi idő növekedésével is összefüggésben három tantárgycsoporttal bővültek a későbbi tantervek. Legkorábban a magyar nyelvtanítás fokozatos térnyerése kezdődött. Az iskola már 1816-tól alkalmazott „Ungarischer Professor”-t, és a húszas években megjelent a magyar olvasás, írás, helyesírás. A négy osztályra kidolgozott 1828. évi tanterv pedig magyar szóképzést, nyelvtant és tollbamondást is előírt.⁷⁷ A magyar tanításra szánt órakeret a harmincas és negyvenes években többször bővült valamelyest, egy 1843. évi döntéssel a magyar nyelvtan tanításához Táncsics Mihály tankönyvét fogadták el.⁷⁸ Ekkora már nemcsak a nyelvet magát gyakorolták a diákok, hanem a magyar földrajzot és történelmet a német anyaggal párhuzamosan, részben magyarul tanulták.⁷⁹

Az iskola 1834. évi átszervezésekor a kialakítani kívánt reál és kereskedelmi szakiránynak megfelelően természettudományos (földrajz, természettudomány, természetrajz, természettan, vegytan, mértan, térgeometria) és kereskedelmi, műszaki tárgyak (kereskedelmi számtan és levelezés, könyvvitel, váltójog, rajz, gépészet, építészet) kaptak helyet a tan-

⁷⁵ MOL C69, 1830/1. f.

⁷⁶ Az 1814. évi tanterv szövegét közli: Mandl 1896, 12–13.

⁷⁷ Az 1828. évi tantervet lásd Mandl 1896, 17–18.

⁷⁸ Stancsics (Táncsics) Mihály: *Magyar nyelvtudomány magyar–német nyelven kezdők számára*. Buda, 1840, M. Kir. Egyetem betűivel.

⁷⁹ *Pesti Hírlap*, 1841. április 28. 282–283.

rendben.⁸⁰ A speciális felkészültséget igénylő tárgyak tanítását szak-
tanári rendben oldotta meg az iskola. Az öt főtanító közt is létezett
ilyen jellegű munkamegosztás, és rajtuk kívül magyartanárt, szép-
írástanárt, rajz- és énekmestert is alkalmaztak.

A vallási tárgyakat illetően láthattuk: kettősség jellemezte a hely-
zetet. A normaiskolákban előírt keresztény hitoktatást „helyettesítő”
vallástan és bibliai történet tanítása kötelező volt. Ezekhez a szüksé-
ges tankönyvek (német nyelven) immár rendelkezésre is álltak. A ha-
gyományos héber tárgyak (héber alefbét, imakönyvolvasás, Tóra-olva-
sás és -fordítás és a kevésbé hagyományos héber nyelvtan) oktatása
ellenben az iskola kereteibe kerülve is különálló egység maradt. Ezek
további sorsa, mint az 1834. évi tanterv már jelzi, hogy némi további
térvesztés után integrálódnak a vallási tanulmányok három tantárgy-
ban megszilárduló rendjébe: vallástan (esetleg külön erkölcstannal),
bibliai történet, bibliai szövegolvasás héberül, nyelvtani magyaráza-
tokkal (ennek előkészítő tárgya lehet a héber olvasás). A vallási tár-
gyak itt vázolt rendje még nem mondható minden nyilvános iskolára
egyöntetűen jellemzőnek. Mindenütt találunk vallás- és erkölcstant,
bibliai történetet, héber Bibliát és héber nyelvtant, de ezek mellett
Aradon liturgiát, Nagykanizsán Rasi-kommentárt, a pozsonyi Pri-
márschule-ban pedig Talmudot is oktattak.

4.2. táblázat. Nyilvános zsidó iskolák a tankerületi jelentésekben, összesítő táblázat (1790–1840)

Település	Megye	Adatok éve	Egyéb adat
Pozsonyi tanulmányi kerület (Nincs jelentés: 1807/08)			
Abony	Pest	(1791) (1801)	ZsL: községi iskola- ként fennmaradt
Aszód	Pest	(1791) (1801)	
Baán	Trencsény	(1791)	
Holits	Nyitra	(1791)	
Irsa	Pest	(1791) (1801)	

⁸⁰ Mandl 1896, 24, 35. Mandl közli a tankerületi főigazgatóhoz 1838-ban benyújtott tantervet is (34), azonban téved, amikor azt tényleges (már beve-
zetett) tanrendként tekinti, és például a kereskedelmi tárgyak eltörléséről ír.
Bajkay Endrének a *Pesti Hírlap*ban megjelent beszámolója szerint a tananyag
1841-ben is az 1834-ben kialakított rendnek felelt meg: tanultak könyvvitelt,
váltójogot és az 1838. évi tervezetben szintén nem szereplő történelmet is
(*Pesti Hírlap*, 1 [1841], ápr. 28. 282–283).

Település	Megye	Adatok éve	Egyéb adat
Liptószentmiklós	Liptó	(1791) (1801)	
Nyitra	Nyitra	(1791)	
Óbuda		1800/1	
Pest	Pest	1819/20, 1825/26, 1828/29, 1835/36	1814-től működött
Pozsony	Pozsony	(1791), 1800/01, 1812/03, 1819/20, 1825/26, 1828/29, 1834/35	
Pozsony (Primär)	Pozsony	1834/5	1820: alapítás, 1830: nyilvánossági jog
Sasvár	Nyitra	(1791)	
Stomfa	Pozsony	(1791)	
Szenic	Nyitra	(1791)	
Trencsény	Trencsény	(1791), 1800/01, 1812/13, 1819/20, 1825/26, 1828/29	
Vágújhely	Nyitra	(1791), (1801), 1812/3, (1820)	1815/16 óta nem szolgáltatót adatokat
Verbó	Nyitra	(1791),	
Győri (1806-ig pécsi) tanulmányi kerület (Nincs jelentés: 1800/01)			
Bonyhád	Tolna	(1808), 1813/14	
Lovasberény	Fejér	1790/91	
Nagykanizsa	Zala	-	1808–1809
Pápa	Veszprém	1807/08, 1813/14	
Újvidék	Bács	1807/08, 1813/14	Pk: 1802 alapítás; 1810/11 jelentés
Veszprém	Veszprém	1807/08	1805: szerződés
Kassai tanulmányi kerület (Nincs jelentés: 1828/29)			
Homonna	Zemplén	1807/08, 1812/03 (1820)	
Mád	Zemplén	(1791), 1800/01, 1807/08, (1813), (1820)	
Miskolc	Borsod	(1791), 1800/01, 1807/08, (1813), (1820)	
Munkács	Bereg	1807/08, 1812/03, 1819/20	
Pécsújfalu	Sáros	(1791), 1800/01, 1807/08, (1813), (1820)	
Sátoraljaújhely	Zemplén	(1791), 1800/01, 1807/08, 1811/02, (1820)	Tanító 1790–98-ig Abraham Schönfeld
Szántó	Abaúj	(1791), (1801), 1807/08, (1813), (1820)	
Ungvár	Ung	(1791), 1800/01, 1807/08, (1813), 1818/09, 1825/06	
Nagyváradai tanulmányi kerület (Nincs jelentés (1807/08)			
Arad	Arad	(1791), 1800/01, (1813), 1828/9	1807: Polakovitz Juda tanító távozása, való- színűleg a működési szünet kezdete, 1840-es években rendszeres jelentések

Település	Megye	Adatok éve	Egyéb adat
Kisvárd	Szabolcs	(1791)	1798
Makó	Csanád	(1791), (1801), 1811/02, 1819/20, 1825/06, 1828/09	
Nagykálló	Szabolcs	(1801), (1813)	
Nagykároly	Szatmár	(1791), 1800/01, 1812/03, 1819/20, 1828/9	
Nagyvárad/ Várad-Velence	Bihar	(1791), 1800/01 1812/03, 1819/20, 1825/06, 1828/09	1808: szerződés Várad-Velence zsidó községével
Simánd	Arad	1819/20, 1825/06, 1828/09	1814. évi nyilatkozat
Sziget	Máramaros	1790/01, 1800/01, (1813), 1819/20, 1825/06, 1828/09	1840-es évek bérvitái
Zágrábi tanulmányi kerület			
Varasd	Varasd		1839: nyomtatott értesítő, 1844
Zágráb	Zágráb		1844

Megjegyzések

1. 1806-ig a II. József időszakában felállított öt tankerület maradt fenn (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Pécs, Zágráb). A II. Ratio Educationis hat tankerületet alakított ki (Pozsony, Buda, Kassa, Nagyvárad, Győr, Zágráb), Temesvár addig közvetlen Bécs alá tartozó körzetét Nagyváradhoz rendelve. A jelentésekből azonban az tűnik ki, hogy az elvben Buda alá tartozó megyéket a pozsonyi, a győri és a kassai főigazgatóság felügyelte. Pest, Buda és Óbuda iskoláit viszont külön egységként kezelték a pozsonyi tankerületen belül, mindvégig külön jelentés készült róluk. Ugyancsak mindvégig önálló táblázatban terjesztette fel a nagyváradai tankerület Temesvár körzetének adatait. Ennek megfelelően ésszerű az 1806 utáni időszakot is öt egységben feldolgozni, de megokolható a szakirodalomban előforduló hat és hét egység is.

2. Zárójelbe tett évszámmal adom meg azon évek jelentéseit, ahol az adott iskolát adatok nélkül, lényegében hiányként tüntették fel.

3. A tanítók nevét mindig a forrásban talált (latinos) alakban hozom, vallási adatot csak a nem zsidók esetében tüntettem fel.

4. A részletező táblázatokba bevett tanító évei (*anni doctionis*) rovatban általában az adott intézményben eltöltött éveket adták meg.

4.3. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1790/91. évi tanév (4 tankerületben: 2 + 25 iskola, 64 diák)

Pozsonyi tk.: Abony, Aszód, Baán, Holics, Irsa, Liptószentmiklós, Nyitra, Pozsony, Sasvár, Stomfa, Szenic, Trencsény, Vágújhely, Verbó adatok nélkül felvéve
 Kassai tk.: Mád, Miskolc, Pécsújfalu, Sátoraljaújhely, Szántó, Ungvár adatok nélkül felvüntetve
 Nagyváradi tk.: Arad, Kisvárd, Makó, Nagykároly, Nagyvárád adatok nélkül feltüntetve
 Zágrábi tk.: valószínűleg nincs

Település	Tankerület	Tanító	Tanító évei, nyelvtudása	Diákok	Tanulás (heti óraszám, nyelv)	Előmenetel	Megjegyzés
Sziget	Nagyvárád	Petrus Egeresy (református)	1,5, magyar, latin, német	19		bonus	
Lovashereány	Pécs	Wolfgang Bachmann	4, német, héber	45		bonus	

4.4. táblázat. Zsidó iskolák a tanterületek jelentéseiben 1800/01. évi tanév (03 tanterületben: 13 + 7 iskola, 328 diák)
 Pozsonyi tanterület: Abony, Asszód, Irsa, Liptószentmiklós fejlcében felvéve, de adatok hiányoznak.
 Kassai tk.: Szántó (Abauj) „Vacat” megjegyzéssel. Nagyvárad-i tk.: Nagykálló, Makó adatok nélkül.
 Pécsi tk.: hiányzik az összesítő jelentés. Zágrábi tk.: valószínűleg nincs.

Település	Tan-kerület	Tanító	Tanító évei, nyelvtudása	Diákok	Tanulás (heti óraszám, nyelv)	Előmenetel	Megjegyzés
Pozsony	Pozsony	Salamon Offenbach	18, német, héber, francia (Gallica)	25	az előírt magyar, német, latin	mediocris	
Trencsény	Pozsony	Joachim Vallfisch	2, német, szláv, némi magyar	I.: 7 II.: 12	az előírt magyar, szláv, német	bonus	szereződés az iskola fenntartásáról (1800)
Vágújhely	Pozsony	Moses Friedler	nincs adat				szigorú meghagyás adatszolgáltatásra
Óbuda	Pozsony	Simon Feuchtmann	4, német és héber	124	20, német, magyar		
Mád	Kassa	Philippus Löve	9, héber, magyar, német	42	20	bonus	
Miskolc	Kassa	Josephus Szabó (kat)	10, magyar, német, szláv, latin	21	20	bonus	
Péchy-Újfalu	Kassa	Isacus Hamburg	8, német	7	20	bonus	
Sátoralja-újhely	Kassa	Marcus Grinfeld	3, héber, magyar, német	21	20	bonus	
Ungvár	Kassa	Jacobus Lövison	1, héber, magyar, német	32	20	bonus	
Arad	Nagyvárad	Nicolaus Fejér (kat) a helyi kat. iskola tanítója	11, magyar, német, latin, román (valach)	4	napi 1 óra, német és magyar		
Nagykároly	Nagyvárad	Josephus Jäger (kat.) helyi primaria tanára	12, latin, magyar, német	9	napi 2 óra, német		
Nagyvárad	Nagyvárad	Joachim Friedlander	8, magyar, német, szláv, héber	16	az előírt		
Sziget (Máramaros)	Nagyvárad	Antonius Volenszky (kat.)	1, magyar, német, rutén, latin	8	az előírt		

4.5. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1807/08. évi tanév (3 tankerületben: 11 + 1 iskola, 262 diák)
 Pozsonyi tk.: hiányzik az összesítő jelentés
 Nagyváradi tk.: hiányzik az összesítő jelentés
 Győri tk.: Bonyhád adatok nélkül
 Zágrábi tk.: az összesítés nem jelez zsidó iskolát

Település	Tankerület	Tanító	Tanító évei, nyelv- tudása	Diákok	Tanulás (heti óraszám, nyelv)	Előmenetel	Megjegyzés
Homonna	Kassa	Abraham Wassermann	8, német, szláv	36	22, német, magyar	bonus	1806/07-ben 24 diák
Mád	Kassa	Philippus Löve		16	22, német, magyar	commodus	1806/07: 26
Miskolc	Kassa	Lipmann Auspitz	3,5, német, magyar	39	22, német, magyar	commodus	1806/07: 47
Munkács	Kassa	Jacobus Lion	5	12	22, német, magyar	bonus	1806/07: 24
Pécb-Újfalu (1806/7)	Kassa	nincs adat		16			
Sátoralja- újhely	Kassa	Marcus Grünfeld	10, német, magyar	26	22, német, magyar	bonus	1806/07: 28
Szántó	Kassa	Löbel Goldberger	2, német, magyar	45	22, német, magyar	commodus	1806/07: 47
Ungvár	Kassa	Jacobus Lövikuh	8, német, magyar	32	22, német, magyar	bonus	1806/07: 46
Pápa	Győr	Israel Fürst	24,5, német, héber és „Chalda”	n. a.	napi 5 óra		
Újvidék	Győr	Anton Kenigler	3, héber, magyar	40	előírt	bonus	
Veszprém	Győr	Lebius Lippovitz	6, német, magyar, héber, lengyel	n. a.	előírt		

4.6. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1812/13. évi tanév (5 tankerületben: 12 + 8 iskola, 392 diák)

Kassai tk.: hiányzik az összesítő jelentés, diáklétszámok az 1811/12 és 1812/13. évi adatokat összevető táblázatból. Ott adat nélkül szerepel: Szántó, Mád, Ungvár, Miskolc, Pécsújfalu

Nagyvárad tk.: adatok nélkül – Arad, Nagykálló, Sziget (Máramaros)

Győri tk.: az összesítés nem tartalmaz zsidó iskolát, de az iktatott jelentések közt a zsidó iskoláké is szerepel

Zágrábi tk.: az összesítés nem jelez zsidó iskolát

Település	Tankerület	Tanító	Tanító évei, nyelvtudása	Diákok	Tanulás (heti óraszám, nyelv)	Előmenetel	Megjegyzés
Pozsony	Pozsony	Moritz Bendiner	8, német, olasz, héber, némi magyar, latin	50	előírt, magyar, német, latin	sat. bonus	
Trencsény	Pozsony	Martínus Mihalik Josephus Kratochvilla	17, német, olasz 1	19	előírt, német, szláv	medi-ocris	
Vágújhely	Pozsony	Josephus Fryeller	25, német, héber, szláv	I: 41 II: 16	előírt, német, szláv	medi-ocris	
Homonna	Kassa			4			1811/12: 10
Munkács	Kassa			31			1811/12: 17
Sátoraljaihely	Kassa			26			1811/12. adat
Makó	Nagyvárad			72			1811/12. adat
Nagykároly	Nagyvárad	Antonius Kaffka (kat.) helyi primaria tanára	2, magyar, német, latin	26	10 óra, magyar, német	bonus	1813/14: 54
Várad-Velence	Nagyvárad	Lipman Auspitz	2,5, magyar, német, héber	38	18, magyar, német	medi-ocris	1813/14: 43
Bonyhád	Győr	Israel Fürst	30, német, héber, és „Chalda”	27 I-III. o.	20 óra		1813/14-es adat
Pápa	Győr	nincs adat		26			1813/14-es adat
Újvidék	Győr	Anton (Abraham) Königstädter	15, német, héber, cseh, némi magyar	16			1810/11-es és 1813/14-es adat

4.7. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1819/20. évi tanév (5 tankerület: 10 + 7 iskola, 457 diák)
 Pozsonyi tk.: Vágújhely adatok nélkül
 Kassai tk.: Homonna, Mád, Miskolc. Pécsújfalu, Szántó, Sátoraljaújhely adatok nélkül
 Győri tk.: az összesítés nem jelez zsidó iskolát
 Zágrábi tk.: az összesítés nem jelez zsidó iskolát

Település	Tankerület	Tanító	Tanító évei, nyelvtudása	Diákok	Tanulás (heti óra- szám, nyelvek)	Előmenetel	Megjegyzés
Pozsony	Pozsony	Mauritius Bendner	15, német, héber, olasz	74	az előírt	optimus	1818/19: 49 diák
Trencsény	Pozsony	Isaac Goldmann	német, héber	9	az előírt	bonus	1818/19: 12 diák
Pest	Pozsony	Bernhard Heller	6, német, héber, francia	l: 97 ll: 58	25		1820/21-es adat
Munkács	Kassa	Abraham Wassermann	3, német, magyar	11	25, német, magyar	bonus	1818/19: 10 diák
Ungvár 1818/19	Kassa	nincs adat		16			
Makó	Nagyvárad	Fabianus Schvaitzer	6, magyar, német, héber	63	10, német, magyar	bonus	
Nagy- károly	Nagyvárad	Leopold Steiner	1, magyar, német, héber	60	napi 4 óra magyar, német	bonus	
Simánd	Nagyvárad	Philippus Löwinger	6, német, olasz, héber	27	24, német	bonus	
Sziget (Márannaros)	Nagyvárad	Antonius Leznau (kat.)	14, magyar, német, latin	6	14, német		
Várad- Velence	Nagyvárad	Josephus Laszk	2, 5, német, héber	36	15, német	optatus	

4.8. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1825/26. évi tanév (4 tankerületben: 8 iskola, 440 diák)
 Győri tk.: az összesítés nem jelez zsidó iskolát
 Zágrábi tk.: valószínűleg nincs

Település	Tankerület	Tanító	Tanító évei, nyelvtudása	Diákok	Tanulás (heti óraszám, nyelvek)	Előmenetel	Megjegyzés
Pozsony	Pozsony	Mauritius Bendiner	23, német, olasz	77	előírt, német	bonus	
Trencsény	Pozsony	Joachim Wallffsch	5	26		mediocris	
Pest	Pozsony	Bernhard Heller	11,5	I:65 II: 80	25		1826/27-es adat
Ungvár	Kassa	Löv Joseph Lövenheim	7, német, magyar	40	17, német, magyar	sat. bonus	
Makó	Nagyvárad	Fabianus Schweitzer	12, magyar, német, héber	109	10, német, magyar	sufficiens	
Simánd	Nagyvárad	Abrahamus Stengl	3,75, német, héber	11	14, német	bonus	
Sziget (Máramaros)	Nagyvárad	Abrahamus Davidovits	2, magyar, német, héber, latin	9	14, német, magyar	mediocris	
Várad-Velence	Nagyvárad	Josephus Laszk	8,5, német, héber	23	10, német	bonus	

4.9. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1828/29. évi tanév (3 tankerületben: 9 iskola, 429 diák)
 Kassai tk.: hiányzik az összesítő jelentés
 Győri tk.: az összesítés nem jelez zsidó iskolát
 Zágrábi tk.: valószínűleg nincs

Település	Tankerület	Tanító	Tanító évei, nyelvtudása	Diákok	Tanulás (heti óraszám, nyelvek)	Előmenetel	Megjegyzés
Pozsony	Pozsony	Mauritius Bendiner	26, német, olasz	59	előírt, német	bonus	
Trencsény	Pozsony	Jacob Wallfisch		12	előírt, német	mediocris	
Pest	Pozsony	Bernhard Heller	14,5, német, francia, héber	I: 61 II: 87	25		
Arad	Nagyvárad	Moyzes Szalai	3, magyar, német, olasz, héber	40	25, magyar, német	bonus	
Makó	Nagyvárad	Fabianus Schweitzer	15, magyar, német, héber	49	25, német, magyar	sufficiens	
Nagykároly	Nagyvárad	Leopold Steiner	10, magyar, német, héber	65	20, magyar, német	bonus	
Simánd	Nagyvárad	Abrahamus Stengl	6,75, német, héber	24	25, német	bonus	
Sziget (Máramaros)	Nagyvárad	Aron Stenberg	3, magyar, német, héber	11	14, német, magyar	bonus	
Várad- Velence	Nagyvárad	Josephus Laszik	11,5, német, héber	21	12,5, német	bonus	

5. AZ OKTATÁS BELSŐ MEGÚJULÁSA

A nyilvános oktatás az 1850-es évekig mindvégig csupán a zsidó gyermekek kisebb részét látta el. Az iskolás korúak túlnyomó többsége, amennyiben egyáltalán részesült oktatásban, azt a hagyományos keretek valamelyikében kapta: család, házitanító, magániskola, zsidó községi iskola. Századfordulós statisztikai adatgyűjtés szerint még az 1830 és 1840 között született korosztályban is kétharmadnyi többségben voltak, akik semmiféle világi oktatásban nem részesültek, s csupán akik bizonyosan tanultak állami felügyeletű iskolában (legalább 4 felsőbb osztályt végeztek). A fennmaradó kb. 25%-ot nem tudjuk ebből a szempontból osztályozni. Ide azokat soroljuk, akik kaptak „valamiféle” világi oktatást: tehát itt együtt szerepelhetnek a modernizálódó magán- és községi iskolák diákjai az állami felügyeletű zsidó és keresztény iskolák növendékeivel.¹

A hagyományos oktatási formákról jellegükénél fogva, illetve központi egyházi felügyelet hiányában (ami a keresztény egyházaknál ismert központosított egyházszerkezet hiányából következett) nincsenek átfogó statisztikai adataink. A 19. század első felének statisztikai leírásai becslésre kényszerülnek a zsidó tanítók és tanulók számát illetően. „Da endlich jeder auch noch so arme Jude lesen und schreiben kann, mag wohl die Zahl der jüdischen Schulhalter

¹ Silber 1985, 83. Forrása: *Magyar Statisztikai Közlemények*, V. kötetében közzétett 1900-as és a LXIV. kötetben közölt 1910-es népszámlálási adatok.

nicht unter 100 seyn” – írja Schwartner az 1809-ben kiadott munkájában.² Fényes Elek szintén az írás- és olvasáskészség zsidók közti általános elterjedtségével érvel, és a synagógák (zsidó községek) számával egyezően 1842-ben 410, 1847-ben 480 tanítót feltételez.³ A zsidó iskolákról szólva hozzáfűzi:

„Mivel azonban a zsidók nagyrészt privat oktatók által taníttatják gyermekeiket, innen a zsidó tanuló ifjúság száma bizonyosan nem tudatik, de ha minden 10-dik izraelitára 1 tanulót, s így összesen Magyarországon 24 000 iskolás zsidó gyermeket számítunk, talán nem sokba hibázunk.”⁴

Bár a feltételezett 480 tanítóval is (vagyis 100 000 zsidó lakosra jutó 184 tanítóval) a zsidóság az ország vallási felekezetei között a legmagasabb arányt érte el, valószínűleg ezek még mindig alábecsült számok.⁵ Az 1847-es összeírás Pollák Henrik által részlegesen (mindössze 14 megyére kiterjedően) feldolgozott adatai azt mutatják, hogy a számba vett családfők átlag 3%-a tanító volt.⁶ Hozzáteve azt, hogy a házitanítók rendszerint csak a családlétszámban szerepeltek, semmiképp sem túlzás 1500 zsidó tanítót feltételezni.⁷

A tanítók magas aránya elsősorban az oktatási formák sajátosságaiból adódott. Egyrészt az 1840-es években még mindig a zsidó lakosság harmada lakott olyan falvakban, ahol csupán egy-két zsidó család élt, így itt egy tanítóra csupán 1–6 gyermek jutott.⁸ Másrészt a

² Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungern, 1809–1811*. I. 194.

³ Fényes: *Magyarország statisztikája, 1842*, I. 112. és uő: *Magyarország leírása, 1847*, I. 45. Fényes adatainak hitelét a kortárs, Einhorn Ignác is kétségbe vonta: „Fényes a zsidók belső viszonyairóli megjegyzései s adatai gyakran igen helytelenek” (Einhorn 1848, 218).

⁴ Fényes 1847, I. 180.

⁵ Ugyanekkor 100 000 lakosra református és evangélikus népességben 123, illetve 122 tanító jutott, római katolikus és görögkeleti vallásúaknál 73, illetve 70, míg görög katolikusoknál összesen 27 (Horváth 1988, 279. Fényes 1847-es adatai alapján).

⁶ Pollák 1848, 112. skk.

⁷ Mandl Bernát kéziratban maradt feljegyzésében a Fényes által becsült 410-es számot a következőkkel kommentálta: „Ezen szám legalább 4/5-del kevesebbre tétetett” (MZsL 75 176). Vagyis ő 2000 feletti tanítói létszámot feltételezett.

⁸ Silber 1987, 132.

háztanítás a nagyobb, iskolát is működtető községekben is elterjedt volt, s nem csak a vagyonosak között. Ezt az összefüggést Bloch (Ballagi) Mór(ic) így írta le:

„...a legkevésbé tehetős zsidó is, sokszor életszükségeinek tetemes megszorításával is, magántanítót fogad gyermekéhez. Hogy ekkép a' zsidóknak aránylag több tanítóra van szükségek, mint akármelly más hitfelekezetnek, önkénynt kiviláglik.”⁹

Harmadrészt a héder is viszonylag kis létszámú oktatási forma: bár kezdőknél magas létszámokkal is találkozhatunk, az átlag 10–20 között alakul. Még közepes méretű vagy annál kisebb zsidó községekben is – ahol más felekezetek csak egy iskolát tartottak volna fenn – több héder is működött, több tanító is konkurált nyomorúságos megélhetéséért.

Jól példázza a kisebb községek zsidó oktatási helyzetét egy 1843-ban készült felmérés, amely a Pest környéki települések (Kerepes, Rákoscsaba, Maglód, Ecser, Péteri, Gyömrő, Üllő, Haraszi, Csömör) zsidó családjainak iskoláztatását vette számba a családfők és a tanárok nyilatkozatai alapján, a helyi plébánosok hitelesítésével.¹⁰ Rákoscsabán három magántanító versengett a diákokért. Iskoláik létszáma 8, 9, illetve 15 tanuló. Gyömrőn két tanító két-két család iskoláskorú gyermekeit, 4 és 5 fiút tanított. Péteriben 3 diákja volt a tanítónak. Üllőn egy ötgyermekes anya úgy nyilatkozott, hogy fiát Maglódra járatta a zsidó tanítóhoz, négy lányát viszont csak maga oktatta, mivel háztanítóra nem tellett, de a jövőben a helyi (nem zsidó) népiskolában taníttatni fogja őket.

A szórványban élő falusi zsidóság körében a „bentlakásos iskola” is ismert megoldása volt a problémának. Mint már említettük, ilyen szolgáltatást az iskolát fenntartó tanítók maguk is vállaltak jövedelemkiegészítésül, de az érintett családok egymásnak is megszervezhették a gyerekek szállásolását, ellátását. Nagy József bezdáni tanító hangulatos bemutatást ad gyermekkorra (már az 1860-as években!) „hegyhádi zsidó vándoriskolájáról”. Vas megyében négy, szomszédos faluban élő zsidó család közösen fogadott „sakter-tanítót” hét iskoláskorú gyermeke számára. A tanító bérét összeadták, a szállásolá-

⁹ *Athenaeum*, 1841. febr. 9. 270.

¹⁰ MOL C 69 1844/15. f. anyagában.

sát és ellátását pedig kéthavi váltásokban vállalták: ennek megfelelően vándorolt az „iskola” is. A távolabbi falvakból járók, vagy rossz idő alkalmával, mindannyian is egész hétre az aktuális iskola-fenntartó családnál maradtak.¹¹

További lehetőségként – nyilván anyagi megfontolásból – a kor-szak végén is szokásban volt a tanítói és a szolgálói státus régtől ismert összekapcsolása. A tizenegy éves Vámbéry Ármin (1843-ban) Nyéken, Dunaszerdahely közelében a zsidó kocsmárosnál vállalt tanítói állást hat hónapra, ezzel keresve meg a továbbtanulásához szükséges összeget. Így írt munkájáról:

„Tudniillik a háznál én nemcsak tanító, hanem háziszolga és pinczér is voltam, amennyiben a nap négy óráján át írni, olvasni és számolni tanítottam és oktattam a Bibliában a »kedves Móriczot«, kora reggel és késő este pedig borral és pálinkával szolgáltam ki a mezei munkáról hazatérő parasztnépet, végezetül péntek délután, vagyis szombat beköszöntése előtt, kitisztogattam a család minden lábbelijét és ruháját. Máig sem tudom, hogyan képzelte összeegyeztethetőnek az én kenyéradó gazdám e sokoldalú hivatás minden tennivalóját, mert hisz engem voltaképpen csak tanítónak fogadott házához.”¹²

Összességében viszonylag kevés az ismert forrás és sok a megválaszolatlan kérdés a hagyományos oktatási formák belső megújulását illetően. Ez a terület mindenképp további kutatást igényel. Néhány példa azt mutatja, hogy a 19. század elejétől hasonló modernizációs tendenciákat figyelhetünk meg, mint a nyilvános oktatásban. A tartalmi megújulás egyes jelenségeit a későbbiekben részletesen tárgyaljuk. Ezek – rendszerint csak egy részük – megjelenését tekinthetjük a megújulás kritériumának bármely oktatási formában. Pontokba szedve a következők:

- irodalmi német tanítási nyelv (szemben a jiddissel),
- irodalmi német bibliafordítás (a Mendelssohn-féle fordítás) használata,
- klasszikus nyelvtani alapú hébertanítás,

¹¹ Nagy 1904, 191–193.

¹² Vámbéry 1905, 28.

- tankönyvek használata (például olvasókönyv az imakönyv helyett, bibliai történetek Biblia helyett),
- tantárggyá szervezett hittan, erkölcsstan,
- világi tudományok tanítása (földrajz, természettudományok, Biblia utáni történelem),
- praktikus ismeretek *hangsúlyos* jelenléte (számтан, héber írás, német írás és olvasás),
- szakmai ismeretek oktatása (leggyakrabban kereskedelmi szak-
tárgyak).

A modernizációnak általános statisztikákban is megmutatkozó jelensége a latin betűs írás- és olvasáskészség terjedése. Bár hangsúlyoznunk kell, hogy a nem héber betűs írás-olvasás elsajátítása a haszkala időszaka előtt sem volt ismeretlen a zsidó oktatásban, mégis, a 19. század első évtizedei előtt ez az arány lényegesen alacsonyabb volt.¹³ A már idézett 1900-as népszámlálás szerint az 1830 előtt született (és 1900-ban még élő) zsidó férfiak 73%-a, az 1830 és 1840 között születetteknek már 81%-a ismerte a latin betűket, és erre a tudásra többségük nem a nyilvános oktatás keretében tett szert. Az 1830 és 1840 között született korcsoport 45%-át teszik ki, akik bizonyosan kizárólag nem nyilvános oktatásban vettek részt, de a latin betűket ismerték.¹⁴ Ők a kizárólag hagyományos oktatásban részesülők legalább kétharmad részét jelentették. Az akkulturáció folyamatában előljáró pesti zsidó lakosság körében a latin betűs alfabetizáció aránya néhány százalékkal az országos átlag felett volt. Sőt, az 1820–45 között születettek csoportjában utol-
érte, részben el is hagyta a többi pesti vallási közösség hasonló mutatóit.

¹³ Illusztráció I. H. Weiss emlékiratából (1895), 15: „Apám (1774–1859) mesélte, hogy az ő gyermekkorában a városukban csak néhányan tudták a nevüket németül aláírni. Volt egy tanult ember, aki jól ismerte a német írást, és az volt a feladata, hogy a község tagjai által postára adott minden levélre ráírta a címet, illetve felolvasta nekik a nem zsidóktól küldött, német betűs leveleket. Mesélte nekem, hogy mennyit fáradozott az a szegény, amíg sikerült a címet megfelelően írni, vagy elolvasni azokat a leveleket” (saját fordítás).

¹⁴ Silber 1985, 83.

5.1. táblázat. *Latin betűs alfabetizáció aránya Magyarország zsidó népességében korcsoportok szerint, 1900*¹⁵

A születés évtizede	Férfiak	Nők	Összesen	Férfiak száma	Nők száma	Összesen
1830 előtt	72,9%	39%	56,4%	11 367	10 860	22 227
1831–1840	81,1%	50,3%	66,3%	19 370	17 516	37 286
1841–1850	87,5%	63,8%	75,9%	29 877	28 294	58 171
1851–1860	90,5%	73,7%	82,4%	44 174	40 825	84 999

5.2. táblázat. *Latin betűs alfabetizáció vallási és korcsoportok szerint – Pest, 1869*¹⁶

	Zsidók			Katolikusok			Evangélikusok			Reformátusok		
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.
1820 előtt	73,3	51,5	63,5	78,5	50,7	63,2	88,5	60,3	76,6	85,9	64,2	76,8
1820–1845	87,0	64,1	77,1	76,8	57,0	67,3	86,8	62,3	76,1	86,8	65,9	77,3
1845 után	92,2	81,8	87,8	82,4	66,4	74,1	89,8	75,3	83,0	90,2	71,4	80,8

Az adatok arról tanúskodnak, hogy a terjedés üteme folyamatosan lassult, már az 1840-es években is kisebb a növekedés, mint a megelőző évtizedben.¹⁷ Ez is azt támasztja alá, hogy ezen a területen nem a nyilvános iskolahálózat felállítása hozta meg a változást, hisz akkor az 1850-es években kiugróan gyorsulnia, nem pedig lassulnia kellett volna a terjedés ütemének. A nem nyilvános szektor az, ami már ilyen érzékenyen reagált a korszak igényeire, követelményeire.

Általánosságban elmondható, hogy legkorábban, a század elejétől a vagyonos családoknál működő házitanítók körében, majd tömege-sebb igény jelentkezésével, az 1820-as évektől a magániskolákban (héderekben és új iskolafajtákban is), végül az 1830–40-es években a községi iskolák szintjén figyelhető meg a változás. Az évszámok csak általános tendenciát jeleznek, helyi sajátosságok – közösség mérete, letelepedés lehetőségei, közösség összetétele – nagyban módosíthatják az időrendet. Így például Pesten külső nyomás (városi hatóságok

¹⁵ Forrás: Silber 1985, 194. (*Magyar Statisztikai Közlemények*, V. [1907], 510–513, 720–723.)

¹⁶ Silber 1985, 197. Forrása: Körösi: *Pest... az 1870-dik évben*. Pest, 1871, 75.

¹⁷ Silber 1985, 205.

elvárásai) hatására a nyilvánossági jogot is nyerő modern községi iskolát már 1814-ben megalapították, megelőzve a korszerű magániskolákat.

Az átalakulás folyamatában a szülők igényei, elvárásai és a tanítók felkészültsége, ismeretei egymásra is kölcsönösen hatva, együtt formáltak ki sokféle, a helyi oktatási piacon versenyképes átmeneti típust. A hagyományos és az új évtizedeken át élt egymás mellett.

A vagyonos családoknál alkalmazott házitanítók tradicionálisan – a haszkala időszaka előtt is – tanítottak praktikus ismereteket és világi tudományokat. Növendékeik rendszerint elsajátították a környező kultúra nyelvét, esetleg más idegen nyelvet is, így ebben a szférában a tananyagot illetően nem következett be látványos változás, csupán csendes átmenet.¹⁸ Épp ezért kezdődhetett épp itt a megújulás, és ugyanezért nehéz megjelölni a kezdőpontot. Körülbelüli határvonalat a tanítók irodalmi szereplése, illetve későbbi, ismert pályája alapján húzhatunk: ezek adnak támpontot ahhoz, hogy a házitanítók tevékenységének ideológiai hátterét azonosítsuk.

A felvilágosult házitanítók zöme – elsődlegesen a Dunántúlon és Észak-Magyarországon – cseh- vagy morvaországi volt, és a hazai születésűek is általában ezeken a területeken tanultak, ott ismerkedtek meg a felvilágosodás eszméivel. Mint a 2. fejezetben is hangsúlyoztuk, a haszkala Magyarországra való közvetítésében Prágának döntő szerepe volt. A felvilágosult házitanítók jellegzetes alakja: egykori jesiva növendék (de mindenképp alapos hagyományos iskolázottsággal bírt), emellett (általában autodidakta módon) megtanult németül, esetleg kicsit franciául, nyitott az európai kultúrára, olvasta Mendelssohn filozófiai írásait és Schiller költeményeit. Természetesen ennél lényegesen nagyobb műveltségű házitanítók is működtek. A *Honderű* egy 1843-as számában a következőkkel ajánlottak egy tanítót:¹⁹

„Egy tudományos műveltségű Rabbínert, ki a magyar nyelven kívül német, francia, angol, olasz, és héber nyelven beszél és ezeknek irodalmában jártas, ajánlunk tudomány és nyelvmesterül olly előkelőbb héber házakhoz, mellyek a kor szavának engedve, magyar nemzeti alapra kívánják építeni gyermekeik nevelését.”

¹⁸ Idegen nyelvek és világi tudományok haszkala-korszak előtti tanulására Fishman 1944, 114–116, 128.

¹⁹ *Honderű*, 1843, II. félév. 12. szám, 392.

Az alkalmazott fiatalok rendszerint saját tanulmányaik mellett vagy azok szüneteiben vállalták ezt a feladatot, esetleg tanulmányaik befejeztével, a nősülés előtti években.²⁰ A felsőbb tanulmányok közben, a megélhetés biztosítására vállalt tanítványok, házitanítótság a kor szinte minden ismert, világi műveltséget is szerző személyisége életrajzában felbukkannak. Példaként egy híres család híres tanítóját hozzuk: Löw Lipót 1835 és 1837 között az óbudai Goldberger, majd a pesti Kern családnál nevelősködött, miközben Schedius egyetemi óráit hallgatta.²¹

Mivel a házitanítók a család más tagjaival is érintkeztek, rendszerint a családdal éltek, világi műveltségük, felvilágosult gondolkodásuk nem csupán a tanítványra, hanem a család egészére hatott. Hatásuk az európai műveltségre való igény felkeltésében tágabb körben is jelentős. Ezt támasztja alá, hogy a korszerű községi iskolák szervezésekor gyakran a településen addig házitanítóként vagy magániskola-mesterként működő tanítókat alkalmazták elsőként. Az új iskola épített rájuk, addigi tevékenységük elősegítette az iskola megalapítását.

Néhány pesti példa az 1810-es évek elejéről, a nyilvános iskola megnyitása előtti időszakból, olyan nevelőkre, akik irodalmi munkáikkal is kitűntek.²² A tanárok irodalmi tevékenységét gyakran ihlette a tanítás, az iskola témája. Ezek a munkák egyszerre kor- és kórképei a zsidó oktatásügynek.

A csehországi Fochs Löb Mózes Young verseket ültetett át héberre kizárólag bibliai versekből összeállítva a szöveget, amelyet a bibliai helyek megadásával tett közzé a *Sulamith* hasábjain.²³

Rottenbauer József Ponzen Ábrahám házában volt nevelő. Koppel nevű tanítványa bar-micva ünnepségére héber költeményt írt *Zikh-*

²⁰ Mindennek ellenére tudunk női nevelőről is, 1781-ben a pesti Leitersdorfer Márkus házában Schlosserin Veronika „sprachmeisterin” dolgozott (Büchler, 1901, 367).

²¹ Löw 1840-ben Bécsben hivatalos tanítói vizsgát is tett (Villányi 1891, 430). Schedius Lajos (1768–1847) a pesti egyetem esztétika tanszékére kapott kinevezést, de oktatott görög nyelvet és irodalmat, valamint pedagógiát is.

²² Kayserling 1896, 96–97; Mandl 1896, 4, Büchler 1901, 387 és Komoróczy 1995, 85.

²³ *Sulamith*, IV, 1 (1812), 121–141. „Masza Bavel / Babels Schicksal in sechs Rhapsodien”. Gyermektelen fia, Fochs Antal, vagyonából a pesti zsidó fiúárvaház és siketnéma intézetek felállítását támogatta.

ron toda [Hálás emlékezés] címmel, amit olasz fordítással jelentetett meg 1814-ben Budán. A vokalizált héber költemény az egyetemi nyomda új részlegének egyik első hebraikája volt.

Az újvidéki születésű Kohlmann Károly 1808-ban költözött Pestre, és ott 1814-ig élt magántanításból. Ekkor mint képesített tanító a pesti zsidó iskola első főtanítója lett. 1816-ban kitért, ezután könyvelőként, majd héber könyvcenzorként működött. Ő fordította németre Wahrmann Izrael rabbi héber ódáját (*Hazafias virágok*), amely a Monarchia serege által 1813 októberében kivívott győzelem emlékére Pesten tartott ünnepségre készült. Később, már kitérése után, héber munkákat is írt, például egy himnuszt a Dohány utcai zsinagóga felavatása alkalmából.

Szintén az 1813. évi hadisiker tiszteletére írta Löwinger Jichak *Kol Tesua* [Győzelmi hang] című verses művét (Ofen, 1814), amely német fordításban is megjelent: *Siegeslied zur Feyer des Friedens, und der glücklichen Zurückkunft Franz des Ersten Kaisers von Österreich und Königs zu Ungarn* (Ofen, 1814).

A pesti német színház világában is járatos Weil Fülöp (Philipp) 1826-ban Wahrmann Izrael halálára írt héber és német munkát tett közzé *Ével Jiszraél* [Izrael gyásza] címmel, az 1838-as árvíz után pedig kétrészes német könyvet adott ki: az I. kötetben különféle alkalmi versek szerepeltek, a II. kötetben prózai tudósítás az árvízről, hírlapok és más tudósítások nyomán (*Denkbuch der Überschwemmung in Pest und Ofen im Jahre 1838*. Ofen, 1839).

A héderek világának változatlanóságáról és változásáról igen szemléletes forrás Munk Adolf (Méir Avraham) héber nyelvű önéletírása.²⁴ Munk 1830-ban Nyitrán született, iskolás éveit (14 éves koráig) is ott töltötte. Mivel később tanárként is működött (Nagyszombaton és Nagyváradon), emlékiratában különös figyelmet szentel ezeknek a

²⁴ Munk Adolf (1830, Nyitra–1907, Nagyvárad) kéziratban maradt héber irodalmi munkásságáról lásd fia, Munkácsi Bernát cikkét: *Múlt és Jövő*, 25 (1935), szeptember–december. A memoárt Munk 1899-ben zárta le, héber nyelvhasználata – amennyire a fordítás héber beszúrásaiból és a Munkácsi által idézett szemelvényből megállapítható – jellegzetes haszkala termék: bibliai fordulatokkal teletűzdelt, meglehetősen patetikus nyelv. Magyar fordítása 1942-ben, Nagykanizsán készült el, itt „házilag” sokszorosítva készült néhány példány. Kiadása: Méir Ávrám Munk, *Életem története* (Budapest–Jeruzsálem, 2002). (A továbbiakban a fordítás évszámával hivatkozom az emlékiratra, és az idézetek is azt a szöveget követik.)

korai éveknél is, részletesen ismerteti a tananyagot, a tanítási és nevelési módszereket, az iskolák felszerelését és közegészségügyi állapotát is. 10 év alatt összesen 13 tanítónál tanult. A sorozatos iskolaváltások oka részben a tananyagban való kiemelkedően gyors előmenetel volt, ami egyre magasabb szintű tanulmányokra jogosította, részben pedig súlyos megbetegedés, az iskolában elszenvedett verés (emiat szülei többször is új helyre írták),²⁵ illetve a tanár pályaváltása.²⁶ A számos iskola közt szerepelt egészen hagyományos működésű és újszerű egyaránt. Leírásaiban Munk nem rejti véka alá, hogy a hagyományos (vallási, tórai) alapokra épülő, de világi tárgyakat is integráló iskola az ideálja. A hagyományos hédert elmaradottnak tartja, azonban a kizárólag világi tárgyakat oktató tanárok bemutatásából még sokkal erősebb elfogultság érződik.

Elsőként olyan héderélményeit idézzük, amelyet 50 évvel korábban vagy akár 50 évvel később (a keleti ortodoxia körében) is megtapasztalhatott volna.

„Tanulásomat Rav Jehosua batur iskolájában kezdtem. Ő és fia – Rav Joszéf Hars –, aki akkor 16 éves volt, és ma is él még Nyitrán, minden nap reggeltől estig ültek és tanították a kis gyermekeket héber olvasásra. Héderjükben összegyűlt majdnem száz gyermek, és mivel a helyiség sokkal kisebb volt, semhogy ilyen tömeget befogadhatott volna, a szoba négy fala mellé köröskörül deszkákat raktak le

²⁵ A memoár szerint az enyhébb testi fenyítés (például pálcával történő fejelmezés) mindennaposnak számított az iskolákban, azonban a brutális verést a szülők elfogadhatatlannak tartották. Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy az édesapja többször olyan súlyosan bántalmazta, hogy a gyenge fizikumú gyermek eszméletét veszítette. Vámbéry még teljesebb elutasításról számol be: „Döntő súllyal esett a latba a tanító pedagógiai vérmérséklete, más szóval a nádpálcza és a nyaklevesek sűrűbb vagy ritkább alkalmazása, mert az olyan iskola, melyben csak szórványosan jelentkeztek a kék csík és a feldagadt ábrázat esetei, minden esetre nagyobb népszerűségnek és különösen az érzékeny szívű anyák nagyobb pártolásának örvendezett” (Vámbéry 1905, 17). A kérdéstről lásd még az 1. fejezetet.

²⁶ Munk tanítóinál nem kerül elő, de a váltás tipikus okai között szerepelt a tanítók „vándorlása” is. Ballagi Mór édesapja például, amikor tanítószkodásra adta a fejét, hat év alatt megfordult Mátészalkán, Kislétán, Tiszalökön, Tiszadobon, Dorogon, Kólyon, Kágyán, Nagyváradon, Nagyszőlősen, Ungváron, Sámsonon, Sátoraljaújhelyen, Debrecenben és Nagykárolyon (Balogh 1997, 49 és Waktor 1995, 44).

a padlózatra. Ott ültek a kisgyermek. A nagyobbak magasabb padokon ültek. Azok a gyermekek pedig, akik már tudtak héberül olvasni és a könyvből elimádkozni a reggeli és esti imákat, azok körülülték a nagy asztalt, amely közepén állt. [...] Tanítóm fia, ki ilyen [betűket sem ismerő] gyermekeket tanított, minden gyermeket nevén szólított, ha rákerült a sor, hogy eléje álljon. Megmutatta nekik az alefet, emlékeztető jeleket adván minden betűnek, miáltal könnyebben felismerhette azokat a tanuló. Például, mikor egy gyermek előtt az alef volt, úgy tette felismerhetővé, hogy ennek a betűnek van egy sarka (Hacken) elöl és egy hátul.²⁷ És egy betűnél addig időzött a gyermekkel, amíg az meg tudta neki mutatni az imakönyv egy másik lapján azt a betűt, amelyet tanult. [...] Attól az időtől fogva, ahogy a gyermek fáradság nélkül tudott olvasni, azok közé került, akik reggel este tanítójuk felügyelete alatt imádkoztak, ki-ki egy vagy két oldalt. Mindegyik előtt nyitva volt a könyv [...] ha eltévesztette, jaj volt neki, akkor tanítója ráemelte a pálcáját.²⁸

Öt és fél éves voltam, az imakönyv minden imáját könyv nélkül tudtam. Ekkor feljebb kerültem, egy öreg és elaggott tanítóhoz. [...] Ez a melammed csak a szegény gyermekek tanítója volt, mert a gazdagok nem adták hozzá gyermekeiket, mivel visszatetsző és elhanyagolt külsejű és veszekedő természetű volt. [...] Csak a szegény szülők kergették oda gyermekeiket bottal és vesszővel, mivel a tandíj csekély volt, és amit tanultak sok volt, mert tanítói hivatását őszintén és komolyan fogta fel. Én is nála tanultam Mózes öt könyvét, amelyet már hétéves koromban be is fejeztem, és csaknem jártas voltam az egész Tórában. Ha valaki kérdezett tőlem egy bibliai verset, mindig tudtam, melyik heti szakasz, melyik fejezetében található a vers.”²⁹

A következő egységben két olyan tanítóját idézi fel, akik a haszkala szellemiségének megfelelő hédereket vezettek. Ezekben a Tóra tanítása világi ismeretekkel kapcsolódott össze, s mindkét területet egyazon

²⁷ Betűtanításnak ehhez a módszeréhez lásd Fishmann 1944, 89–90. Az emlékeztető jelekhez kötődő betűtanítás a maszkiloknál sem ismeretlen. Ezt a technikát ajánlja olvasókönyve módszertani bevezetőjében Jehuda Leib Ben Zeev is (*Bét ha-széfer*, Wien, 1806, bevezető 3. oldal).

²⁸ Munk 1942, 24–25.

²⁹ Munk 1942, 27.

tanító művelte, hitelesen, harmonikusan. A második tanító – Feivel Rafman – bemutatott pályája tökéletesen ebbe a gondolatvilágba illik: morvaországi származás, jesiva tanulmányok világi tudományokkal kiegészítve, a héber nyelv művelése iránti elkötelezettség, héber verseselés. Az elragadtatással fogadott vers művészi értéke felől okkal lehetnek kétségeink, de a tiszta (= bibliai) héber nyelv újszerű megszólaltatása önmagában elismerésre méltó a korban. Ugyancsak a maszkilok iskoláira emlékeztetnek a rendezett körülmények, az illetan, viselkedéskultúra hangsúlyozása és az említett tankönyvek is.

A Mendelssohn-féle irodalmi német bibliafordítást, ha klasszikus értelemben tankönyvnek nem is, de széles körben elterjedt taneszköznek tekinthetjük. A német fordítás használata egyszerre szolgált a héber szöveg megértésének segédletként és az irodalmi német nyelv elsajátításának forrásaként. Elérhetőségét az 1818-as bécsi és az 1835–37-es prágai kiadás könnyítette.³⁰ A másik említett tankönyv valószínűleg Wolf Mayer, a prágai zsidó iskola tanárának olvasókönyve (Prag, 1833), amely a héber betűk, nyelvtani ismeretek és tanulságos olvasmányok mellett jüdisch-deutsch írást és olvasást is tanított.³¹

„Hétéves koromban egy fiatalember volt a tanítóm, akinek neve Josiah Lébohur, 22 éves volt. A községben jó neve volt, modern tanító, Rav Mose Dessau [Mendelssohn] fordításával tanította a Humast. Tanított továbbá héber és német írást és olvasást. [...] A tanítás rendes helyiségben folyt, és anyám mindig örült, hogy csaknem el tudtam olvasni a németet a Résit limmudim könyvben, amit másképp Namenbüchelnek hívtak. [...] Itt kezdtem gemarát és humast német fordítással tanulni, továbbá német írást és olvasást és a számolás alapműveleteit. Megtanultam továbbá, hogyan kell az emberekkel illedelmesen beszélni, [...] és általában a rendet, amire olyan gyermeknek van szüksége, aki otthon nem kap jó nevelést.”³²

³⁰ A fordításról és iskolai használatáról lásd a Tankönyvek fejezetet. Idekapcsolódó morvaországi adat I. H. Weiss emlékiratából (*Zihronotai*, 15). „Rögtön meg kell jegyezni, hogy abban az időben, a gyerekkoromban [1815-ben született] a héder is eltért attól, amilyen korábban volt... Többségükben bevezették, hogy a Bibliát a diákok előtt R. Moshe Dessau [Mendelssohn] fordítása alapján fordítják, és a legjobb tanárok sokat fáradoznak a szent nyelv nyelvtanának tanulmányozásán, és tanítják azt a diákoknak.”

³¹ Adatait lásd a Tankönyvek gyűjteménye részben.

³² Munk 1942, 28, 31.

„Tizenegy és fél éves koromban [...] egy szorgalmas ember iskolájába kerültem. Ennek a tanítónak a neve Feivel Rafman volt, akiben sok vallási és világi tudás volt felhalmozva. [...] Ismerte a tiszta héber nyelv választékosságát. De a német nyelv sem volt idegen előtte. Morvaországban Boskowitzban született, ahol már akkor is voltak rendezett iskolák, amelyekben a Tóra tanítása a világi ismeretek tanításával egybekapcsolódott. Ő maga baur korában a nagy rav Nahum Trebits híres jesivájában tanult Nikolsburgban. Ez a rabbi elnézte tanítványainak, hogy olyan tudományokkal is foglalkozzanak, amelyek nem a Tórából veszik eredetüket. Mert belátta, hogy az idők kényszerítik iskolájából kikerülő tanítványait, hogy sokoldalú tudással bírjanak. [...]

Ő volt az első, aki a héber nyelv iránti szeretet szent magvait vetette belém. Stílusa költői volt. Egy ízben nagy sikert aratott egyik költeményével, amelyet újévre szerzett. Ezt a verset tanítványai szüleinek is felolvasták, és aki csak elolvasta, csodálkozott a nyelv szépségén és tisztaságán, a gondolat magasztosságán.”³³

A harmadik csoportba Munk olyan iskolái kerültek, ahol a hagyományos tárgyak már egészen háttérbe szorultak, szinte önmaguk karikatúrájává váltak. Erre az arányváltásra községi iskolákban jobbra csak a század második felében került sor. Munkot a világi ismereteket teljességgel ellenző apja csak kényszerhelyzetben íratta ilyen magániskolába, de azt olvassuk, hogy egyébként a szülői bázis erős volt. A típus jellegzetességének látszik, hogy a világi tárgyak csak praktikus ismereteket, a mindennapokban hasznosítható készségeket jelentettek. Világi tudományok oktatására (természettudományok, földrajz, történelem) vagy a tanítók voltak készületlenek, vagy a szülők sem igényelték.

„Ez a tanító híjával volt minden bölcsességnek és értelemnek. Kövér volt, mind egy disznó, semmi zsidós kinézése nem volt, mivel szakálla sem volt, borotválta az arcát. [...] Titokban még istentagadó is volt, de nagy jártassága volt a német és héber írásban és a számolásban, amire az embernek a mindennapi életben szüksége van. Ezért kedvelte a hozzá hasonló sok hittestvére, akik többre becsültek

³³ Munk 1942, 41.

egy gyermekeik által szépen teleírt lapot ezer lap Rashinál és Gemaránál, amire a zsidó tanítók diákjaikat tanították. [...] Nem is tanultak ők [ti. gazdag tanulótársai] mást, mint világi ismereteket. Napról napra csak írást, olvasást és számolást. A heti szidrából nem tanultak mást, csak egy-egy fejezetet naponta, és ez is csak gépies munka volt, mert a bibliai történeteket nevetségességeknek és hiábavalóságoknak tartotta. [...] A Bibliából, amit ott tanultam, egy szót sem értettem, mert a fordítás német nyelven történt Mendelssohn szerint. Ez a nyelv akkor még ismeretlen volt előttem.”³⁴

„Abban az időben, aki jól beszélt németül, aki nagyokat tudott mondani, szép megjelenésű volt, tisztességesen ruházkodott és felvértette magát arcátlansággal, hogy elpártolólag beszéljen Istentől és Tórájától [...] tanító lett, és köréje gyülekeztek mindazok, akiknek nem tetszett, hogy gyermekeik Tóráat tanuljanak, mondván: mi haszna ezeknek? És sokan voltak ilyenek minden zsidó hitközségben, akárcsak mai nap.”³⁵

A héderek tartalmi megújulásával párhuzamosan jelentek meg a népesebb zsidó községek oktatási piacán olyan újfajta magániskolák, amelyeket már nem nevezhetünk hédernek. (Bár ezen elnevezés használata már a fent bemutatott típusoknál is kérdéses.) Az új típusú intézményeknek három csoportját különíthetjük el: általánosan képző magániskolák, szakképzést biztosító magániskolák és speciálisan a leányok számára létesített nevelőintézetek.

A korszerű magániskolákat két – külön-külön is meghatározó – szervezeti jellemző alapján választottam el a világi ismereteket is oktató héderektől. Egyrészt az itt tanítók nagy része képzett pedagógus volt, végzettségük az iskolák működésének hatásági engedélyezését lehetővé tette, így státusuk átmenetet képez a „zugiskolák” és a nyilvános iskolák között.³⁶ Megnyitásukba a helyi hatóságokon kívül az illetékes tankerületi vezetésnek is beleszólása volt, ám a későbbiek-

³⁴ Munk 1942, 30.

³⁵ Munk 1942, 40.

³⁶ Az engedélyezés feltétele volt valamelyik mintaiskola tanítóképző kurzusán szerzett bizonyítvány benyújtása, vagy ennek hiányában a képezde tanárai előtt tett vizsga.

ben nem gyakorolt szakmai felügyeletet.³⁷ Másrészt jellemzően több tanító társult az iskola megnyitására, ami lehetővé tette a diákok nem, életkor vagy tudásszint szerinti bontását. Lányok oktatásánál férjek és feleségek közös vállalkozásai is ismertek, amennyiben mindkettőjüknek megfelelő bizonyítványuk és gyakorlatuk volt.³⁸

Az általános képzést nyújtó magániskolák tantárgyai lényegében megegyeztek a nyilvános zsidó iskolák tematikájával. Az oktatás nyelve német volt, nyelvtani alapokra építve tanultak hébert és fordították a Bibliát (németre). A praktikus ismeretek (írás, számolás) mellett némi természetrajzi, földrajzi, történeti tudásra is szert tettek, de arányukban a héber tárgyak az óraszám felét tették ki.³⁹ Helfer Hermann 1840-ben benyújtott pesti magániskolai tantervtervezetében óraszámok (és arányok) nélkül, nyelvi bontásban a következők szerepelnek:⁴⁰

„Héber: betűismeret, betűzés, olvasás, szépírás, Mózes I. és II. könyve, vallástan, nyelvtan, pontuáció,⁴¹ diktálás, Rashi-kommentár;

német: betűismeret, betűzés, olvasás, szépírás, helyesírás, diktálás, alaktan, szóképzés, számtan, kisebb polgári iratok, politikai földrajz;

magyar: betűismeret, betűzés, olvasás, szépírás.”

³⁷ Magániskolák engedélyezési eljárására több példát is találunk a Helytartótanács Nemzeti Iskolai Ügyosztálya iratanyagában (MOL C69): Helfer Hermann magániskolája (1840/15. f.), Fischer József leányneveldéje (1843/15. f.), Kohn József leányneveldéje (1843/15. f.), Treuer Dániel leánynevelő intézete (1845/15. f.), Fantó Bernát tanítói végzettség hiányában elutasított kérelme (1847/15. f.).

³⁸ Ezen családi vállalkozások sajátos ellentéte Weiss Karolina leányneveldéjének esete. Weiss Henrik, 20 éves gyakorlattal rendelkező tanító a pesti Városi Tanácsnál a felesége számára kiadott intézetnyitási jogot magának igyekezett megszerezni. Beadványában azzal vádolta nejét, hogy az erkölcstelen és alkalmatlan, még a nyitási engedélyhez szükséges próbatételre is mást küldött a saját nevében. Kérelme azonban elutasított (MOL C69 1845/15. f.).

³⁹ Herczog, 1895, 178–180. Az 1820–30-as években Liptószentmiklóson szervezett magániskolákról ad leírást.

⁴⁰ MOL C69 1840/15. f. anyagában. Iskoláról 1842-ben adott jelentés szerint 70 diákja volt, akiket napi 4-6 órában tanított. Az ekkor adott órarendben azonban nem szerepelt sem földrajz, sem „polgári iratok” (uo. 1846/15. f. 32 602).

⁴¹ Pontuáció: héberben a magánhangzókat és a helyes olvasást segítő egyéb információkat (kettőzés, hangsúly) a mássalhangzó-állományhoz ké-

Gegenstände		
In Hebräiscken	Deutschen	Ungarischen
Kenntniß in Buchstaben	Kenntniß in Buchstaben	Kenntniß in Buchstaben
<u>Buchstabieren</u>	<u>Buchstabieren</u>	<u>Buchstabieren</u>
<u>Lesen</u>	<u>Lesen</u>	<u>Lesen</u>
<u>Schönschreiben</u>	<u>Schönschreiben</u>	<u>Schönschreiben</u>
<u>Textbuch I' II' Teil</u>	<u>Rechtschreibung</u>	
<u>Religionslehre</u>	<u>Dictando</u>	
<u>Hebr. Grammatic</u>	<u>Übung für Mundproffung</u>	
<u>Punctieren</u>	<u>Mundproffung</u>	
<u>Dictando</u>	<u>Rechnen</u>	
<u>Contra Präse</u>	<u>Altein Landstellen</u>	
	<u>Politische Geographie</u>	

3. kép. Helfer Hermann magániskolájának tantárgyai, 1840
A Magyar Országos Levéltár anyagából.

Az 1848-as zsidó naptár statisztikája szerint a normál tanodák mellett Budán és Pesten is két-két engedélyezett magániskola működött fiúk számára, Budán 48, Pesten 107 diákkal.⁴² Utóbbiak vezetői a már említett Helfer Hermann és Fischer József voltak. Hasonlónak feltételezhetjük a pozsonyi, a reform oldal nyilvános iskolájával konkuráló, háromosztályos héber–német magániskolát, amit két képzett pedagógus, Schick H. és Wéhly Zsigmond alapított 1825-ben.⁴³

Az új intézmények második csoportja az általános tárgyak oktatása mellett szakképzésre, mégpedig kereskedelmi szakképzésre specializálódott. Mint a hagyományos zsidó oktatás bemutatásánál említettük, a szakmai ismeretek elsajátítása tradicionálisan nem iskolai keretben folyt, hanem a gyakorlatban, egy kereskedő vagy kézműves mellett. Részben állami előírások nyomán (például német nyelvű könyvvezetés előírása), részben a szakma kihívásai miatt, a 19. század elején szervezett szakoktatás vált szükségessé. A kereskedelmi szakoktatásban a zsidó magántanítók és elemi iskolák megelőzték keresztény társaikat, ezért diákjaik közt keresztény tanulók is előfordultak. Például Eichberg Adolf, akit 1839-ben a nagykanizsai községi iskola nyert meg magának, korábban gazdag családoknál (köztük keresztény családoknál is) adott kereskedői szakképzést, majd az iskolában is voltak keresztény tanulói.⁴⁴

Legkorábbi példánk már 1798-ból való. Singer Manó okleveles tanító Pápán egy hédert szervezett át, szaktárgyakat (könyvvitelt, kereskedelmi levelezést) is a tanrendbe iktatva.⁴⁵ Ugyanott Schloss (Salosz) Manóval 1818-ban nyilvános magániskolát alapított.⁴⁶ Miskolcon Strausz Móric tanító alapította 1848-ban a város első kereskedelmi iskoláját, amely két évfolyamból állt.⁴⁷ Óbudán 1831. május 1-jén indult el Klaber Adolf és Treuer Dániel vezetésével egy kereskedelmi magániskola. Mindketten a prágai mintaiskolában szereztek tanítói képesítést. Munkájuk eredményét – a kolerajárvány miatt

pest másodlagos segédjelek jelölik. Ezek ismeretét külön el kell sajátítani (héberül: *nikkud*).

⁴² Pollák 1848, 124–139.

⁴³ Barna–Csukási 1896, 415.

⁴⁴ Fürst 1931, 212.

⁴⁵ Kuthi 1901, 6.

⁴⁶ Barna–Csukási 1896, 113.

⁴⁷ *Zsidó Lexikon*, „Miskolc”, 606.

szünettel is megszakított – első félév végén, a nyilvános vizsgák tapasztalatai alapján a *Hasznos Mulatságok* cikkírója is méltatta.⁴⁸

A két képzett magántanítót 1834-ben az újjászerveződő pesti National-Schule hívta meg: Klabert héber és vallástan tanárnak, Treuert német beszédgyakorlat, nyelvtan, szépírás és levelezés oktatására.⁴⁹ Jellemző adalék az óbudai község és a védőszárnyai alól kinőtt pestiek viszonyára a meghívás háttere. Annak hírére, hogy a pesti iskolához kívánják szerződtetni az óbudai kereskedelmi magániskola két vezető tanítóját, az óbudai község azt az ajánlatot tette kettejüknek, hogy községi igazgatásba vonják (anyagi háttérrel biztosítva) iskolájukat, ha ott maradnak. A két tanító erre visszakozott, a pesti iskolaszék fel is mentette őket adott szavuk alól. Azonban az óbudai község lépése már elmaradt, így Klaber és Treuer mégis elszerződött. Távozásuk után az iskola egyesült a csak bibliai és héber tárgyakat oktató Kinder Instituttal, majd 1836-ban beolvadtak a községi normáltanodába.⁵⁰

A hagyományos zsidó társadalomban a lányok formális oktatásban csak rövid ideig részesültek: a hédert a klasszikus szövegek tanulása előtt abbahagyták, a jómódúak házitanítója naponta csupán kb. egy órát foglalkozott velük.⁵¹ A fiúkhöz viszonyított elhanyagoltságuk oka, hogy a kulturális tradíció fenntartása szempontjából az ő szerepük másodlagos, a Tóra-tanulás parancsa rájuk nem vonatkozik. A kérdésben mindig idézett misnai szöveg hely szerint a tanításuk haszontalan, illetlen dolog (Szota III, 4): „Aki a lányát Tórára tanítja, az *tiflutot* [illetlenséget, léhaságot] tanít neki.” Maimonides alapvető jelentőségű jogi kódexe, a Misné Tora (Hil. Talmud Tora, I, 13.) ezt következőkkel indokolja és egészíti ki:

„Annak a nőnek, aki Tórát tanult, van jutalma, de nem olyan, mint a férfié, mivel ő [a nő] parancsolat által nem kötelezett erre. Mindenki, aki olyan dolgot tesz, aminek

⁴⁸ *Hasznos Mulatságok*, 1831. dec. 14. 389–391.

⁴⁹ Mandl 1896, 23.

⁵⁰ Berger 1896, 252.

⁵¹ Stampfer 1993 cikkére és Fishman 1944 idevágó fejezetére támaszkodtam a lányok hagyományos oktatásának bemutatásánál. A lányos házak házitanítója épp az alacsony óraszám miatt inkább bejáró, mint ottlakó volt. Például Munk Adolf nagyszombati iskolai tanítósa mellett tanított több családnál is (Munk 1942, 113). Meg kell jegyeznünk, a napi egy óra nem biztos, hogy sokkal kevesebb volt, mint a héderben az egy diákra jutó tényleges foglalkozás.

cselekvésére nincs rajta parancs, a jutalma nem olyan, mint azé, aki kötelezett rá, hanem kevesebb. Annak ellenére, hogy van a nőnek jutalma, a bölcsek úgy rendelték, hogy ne tanítsa az ember a lányát Tórára. Mivel a nők többségének a tudata nem a tanulásra összpontosít, hanem eszük szegényessége szerint a Tóra szavait hiábavaló szavakká teszik. A bölcsek azt mondták, hogy »Aki a lányát Tórára tanítja az tiflutot tanít neki«. Mire vonatkoznak szavaik? A szóbeli tanra. Az írott Tórát se tanítsa neki eredendően, de ha tanult, az nem olyan, mintha tiflutot tanítottak volna neki.”

Valóban, a lányok hagyományos oktatása *formális* keretekben leginkább az olvasás elsajátítására szorítkozott. Formális iskolázásuk limitáltsága, a női tudatlanság image-e társadalmi alárendelt státusukat is jól mutatja, és fenn is tartotta egy olyan társadalomban, ahol az elitet a tudása legitímálta.⁵² Ugyanakkor az olvasáskészség a nők számára önmagában is elegendő volt további ismeretszerzéshez a jiddis irodalom útján. Így például a bibliai történeteket – amelyeket a fiúk több év fáradságával tanultak a héderben héberül – a lányok anyanyelvükön ismerhették meg a *Cene-rene* számtalan kiadásának valamelyikéből.⁵³ Ezentúl sok aggadikus szöveg a nőket érintő egyes halahikus témák (kasrut, női tisztasági törvények) feldolgozása is elérhető volt jiddisül. Szintén megszámlálhatatlan változatban és kiadásban ismert, hagyományos női olvasmány a *Thinesz* (héberül: *tehinot*), jiddis imagyűjtemény, amelyet a férfiak liturgiai gyakorlatától eltérően, a nők egyedül, saját tempóban és általában nem a zsinagógában olvastak. A közös mozzanat mégis meghatározó: írott szöveg alapján való imádság, amelynek feltétele az olvasni tudás. Ezt a készséget az anyanyelvi szöveg miatt a lányok sokkal könnyebben szerezték meg. A betűk megismerése és a szöveg megértése náluk együtt járt, míg a fiúknál két külön fokozat.

A zsidó tárgyokban való (látszólagos) járatlanságukat ellensúlyozta a vagyonos családok lányainál, hogy már a haszkala időszaka előtt

⁵² Stampfer 1993, 198.

⁵³ *Cene-rene* (héber ejtéssel Ceena u-reena, lit. „Menjetek és nézzétek” Én. én. 3, 11): Bibliai szövegek (Mózes öt könyve, haftarák és az öt tekercs) jiddis átdolgozása, beleszöve szövegmagyarázatot, legendákat is. Jakov ben Jichak Askenazi munkája a 16. század végén. Több mint 210 kiadása ismert, a szombat délutánok tipikus női olvasmánya a közép-európai zsidóság körében.

is bizonyos világi műveltséget szereztek: idegen nyelveket, számtant, zenét tanultak. A nyelvtudásnak és számtannak gyakorlati célja volt, hasznát vették a kereskedésben, a nem zsidókkal való érintkezésben.⁵⁴ Ez a műveltségszerkezet jellemezte a 19. század első felében már a kevésbé tehetős rétegek leányait is. Munk Adolf így írt anyjáról (aki anyai ágon egy rabbi unokája volt):

„Jártas volt úgy a zsidó, mint német olvasásban és a mindennapi életben szükséges számtani műveletekben. Szabad- és pihenő idejében nagy német írók írásait olvasta.”⁵⁵

A nyelvtudásnak lányok esetében a házassági piacon is értéke volt. Pozsonyban az 1830-as években azzal ajánlották a sadkhanok a lányokat, hogy „úgy tudja kívülről a Glockét [Schillertől], mint az asré josvé-t [egy alapvető imádság]”.⁵⁶

A népesebb községekben az 1830-as és 1840-es években alapított leánynevelő magániskolák ezt a művelődési igényt elégítették ki.⁵⁷ Céljuk nem a gyakorlati pályára való felkészítés, inkább a társadalmi beilleszkedés elősegítése volt. Tanrendjükben a kulturális tartalom, nyelvtanulás (német, majd a fiúiskolákat is megelőzve magyar) és a zene került előtérbe, bár a női kézimunka is mindig szerepelt. A lányok vallási oktatásában épp az idézett hagyományos tiltások miatt könnyen utat találtak maguknak a felvilágosodás eszméiből építkező új formák: általános erkölcsstan és többnyire az általánost hangsúlyozó vallástan. Továbbá a *Biblische Geschichte* műfaja: mind az eredeti héber szöveget, mind a jiddis adaptációt elhagyva, kifejezetten gyermekeknek készült német, később magyar nyelvű bibliai történetek.⁵⁸

Példaként Kohn József pesti leánynevelő intézetének tanrendjét mutatom be. Az engedélyezési kérvényhez csatolt tantervben egy háromosztályos (5-6 év alatt elvégezhető) iskolát vázolt fel, ami egy elemi osztállyal egészülne ki.⁵⁹ Tényleges órarendet azonban csak két osztályról nyújtott be, ezeket – mint az órabeosztásból kitűnik – fele-

⁵⁴ Az askenázi zsidóságban jól ismert családi munkamegosztás, miszerint a nők kereskedtek, érintkeztek a nem zsidó környezettel.

⁵⁵ Munk 1942, 3.

⁵⁶ Silber 1985, 44.

⁵⁷ Az alább említetteken kívül lásd még Veszprém megyéhez: Hudi 1984, 15, Nagykanizsához: *Allgemeine Zeitung des Judentum*, 1838, 40.

⁵⁸ A műfajról általában és egyes tankönyvekről lásd a Tankönyvek fejezetet.

⁵⁹ MOL C69, 1843/15. f.

ségével váltásban taníthatta. Az I. osztálynak a délutánjai, a II. osztálynak a délelőtti teltek kézimunkával. A másik félnapban a következő tárgyakkal foglalkoztak:

I. osztály: héber nyelvgyakorlat, erkölcsstan (német és magyar nyelven), bibliai történetek, olvasás (német és magyar), szépírás, helyesírás, nyelvtan (német és magyar), magyar olvasás fordítással, számtan, természetrajz.

II. osztály: Héber olvasás, vallástan, bibliai történet, német Biblia, magyar és német nyelvtan és nyelvgyakorlat, magyar olvasás fordítással, magyar társalgás, szépírás, rajz, számtan, természetrajz, földleírás, természetrajz és bibliai történet magyarul.

Fischer József leányneveldejének egy elemi és két normál osztályra készült tanterve a vallási tárgyak tekintetében még világosabban a felvilágosodás eszméit tükrözi. Az 1. osztályban kimondottan egymásra épülő rendben erkölcsstant, majd általános vallást, végül zsidó vallást (Mosaische Religion) és bibliai történetet oktatott. Figyelemre méltó továbbá a 2. osztály tárgyai közt szereplő „Irodalmi felolvasás magyarázattal mint intenzív nevelési/művelési eszköz (Bildungsmittel)”.⁶⁰

Horowitz Leopold (Lipót) *Benoth Zion* címmel a pozsonyi Israelitische Mädchenschule tanulói számára írt erkölcs- és vallástan-könyve (Pressburg, 1831) ugyanezt a rendszert követi. Különállóan és időben korábban (az 1. osztályban) tanít általános, vallási különbségektől független erkölcsstant, ez lényegében megfelel a Wessely által vázolt oktatási koncepciónak. Jellegzetes a 2–3. osztályos vallástan anyagának felépítése is: a vallás fogalmának általános leírásával kezdődik, a maimonidesi hitelvekkel⁶¹ folytatódik, majd *Zeremonialgesetze* (szertartási törvények) következnek, némi hangsúllyal a lányok számára fontos törvényeken (gyertyagyújtás, ételekkel kapcsolatos szabályok).

⁶⁰ MOL C69, 1844/15. f. A *Pesti Hírlap* tudósítása szerint Fischer József a diáklányainak világtörténelmet is oktatott. A vizsgán jelen levő Schwab Lőw rabbi ezt döbbenetesen fogadta, reakcióját a hírlap tudósítója megvetően kommentálta (*Pesti Hírlap*, 1845. júl. 17. 39).

⁶¹ Majmonides = Mosen ben Majmon / Rambam (1135–1204) a középkori zsidóság egyik legfontosabb tudósa. 13 pontban összefoglalt hitelveit a zsidó felvilágosodás kora gyakorta vette vallástanok alapjául.

Magát a háromosztályos iskolát 1829-ben (más forrás szerint 1824-ben) alapította Horowitz (1787–1884) Basch Rafaellel, és egész az 1848. évi pogromokig működött. Mivel a lányok oktatása a hagyomány által kevésbé megkötött terület, szinte eltűnt a határ a fiúk oktatása kérdésében szemben álló két tábor között. Az intézményt a reformpárti Primärschulével egy épületben (Todesco ház) helyezték el, de anyagi nehézségei idején mindkét táborból siettek hölgyek az iskola segítségére.⁶² Az említett tankönyv is R. Moses Schreiber (a Hatam Szófér) haszkamájával jelent meg,⁶³ azt ugyanakkor Abraham Freyer, a Primärschule vallástanára fordította héberről németre.

Pesten az 1840-es évekből több a nem zsidó körökben is jó nevű lányneveldét ismerünk. Az 1848-as zsidó naptár statisztikája szerint Budán és Óbudán egy-egy, Pesten pedig három nyilvános vizsgákat tartó lányiskola működött.⁶⁴ A pestiek közelebbről a következők voltak: Weiss Karolina asszonyé a Király utcai Simonyi házban, Kohn József úré a Két Sas utcai Blühdorn házban és Treuer Dániel úré szintén a Két Sas utcában, gr. Steindlein házában.⁶⁵ A három intézmény tanulóinak összlétszáma 1848-ban 218 fő volt.⁶⁶ Az 1846-os városi összeírásban még öt intézmény szerepelt 221 diáklánnyal: Fischer József iskolája a szénpiaci Gyertyánffy házban, és Eibenschütz Seligman nagy múltú intézete időközben megszűnt.⁶⁷

A magyar közvélemény szimpátiáját a magyar nyelv oktatásában elért szép sikereik váltották ki, ennek a korszak sajtójában is visszhangja volt. Weiss Karolina intézetének nyilvános vizsgájáról a *Hírnök* közölt tudósítást.

„F. hó 10-kén Weiss Karolina asszonynak felső helyen jóváhagyott magyar-héber leánynevelő intézetében közvizsgálat tartatott. A magyar megnyitó beszéddel s magyar

⁶² Silber 1985, 44.

⁶³ R. Moses Schreiber személyéhez és működéséhez lásd a 7. fejezetet.

⁶⁴ Pollák 1848, 124–135.

⁶⁵ Simonyi ház: Simonyi István tulajdonában, Király u. 6.; Blühdorn Lipót és gr. Steinlein Ede házai a Két Sas utca (mai Sas utca, Lipótváros) Újtér (Erzsébet tér) és Zrínyi utca közötti szakaszán álltak. Gyertyánffy ház: Gyertyánffy Dávid tulajdonában a Király utca és Országút (ma Károly körút) sarkán a Szénpiacra (ma Deák Ferenc tér) néző épület. (Az azonosítás alapja Magyar Mihály 1848. évi házjegyzéke.)

⁶⁶ Pollák 1848, 139.

⁶⁷ *Hetilap*, 2 (1846), 955–957. Az egyes intézetek diáklétszáma 25 és 60 között változott. Megjegyzendő, hogy míg a zsidó leányneveldek vezetői közt

énekekkel megkezdett és Kölcsey himnusával berekesztett közvizsgálat örvendetesen lepé meg a jelenvolt hallgatókat; a nemzeti irány, a növendékek fogalmihoz alkalmazott helyes módszer, a tanulmányi tárgyaknak a jelenkor igényeihez idomítása s a növendékek által vizsgálat közben tanúsított szép süker(!) – pedig csak egypár hónap előtt alapított az intézet – bizonyosságot tettek, hogy az intézet igazgatósága s az egyes tanulmányok oktatása jó kezekben vagyon. A művelődés s a nemzetiség szempontjából egyiránt üdvös vállalat, úgy hisszük, bizton számolhat az illetők pártfogására.”⁶⁸

Kossuth a *Pesti Hírlap*ban Treuer Dániel leányneveldejének vizsgáján tett látogatását hozza példaként. Ott úgy tapasztalta, hogy a növendékek szép eredményeket értek el a magyar nyelv elsajátításában. Ezzel szemben a pesti községi zsidó iskola – ahol Treuer főállásban német nyelven tanított – szerinte még rászorul további magyarosodásra.

„S ha a lányokkal így boldogulhatni, még egyszer kérdjük: miért bántok csak azon szegény fiúkkal oly mostohául, kik nyilvános iskoláitokba járnak?”⁶⁹

Tegyük hozzá, a pesti iskola a magyarosodás tekintetében az 1840-es években már némileg elmaradt a nyilvános iskolák átlagától.

A különbség mindenesetre részben a nemek különbségéből származott. Míg a fiúk képzésében a hagyomány minimumát még azok a szülők is elvárták, akik nyilvános iskolába adták gyermeküket, addig

csak egyetlen nő szerepelt, addig a statisztikában felsorolt hat keresztény magán-leányiskola mindegyikét nő irányította.

Az iskolák indítási kérelmeiből a következő életrajzi adatok állapíthatók meg: Weiss Karolina 1799-ben Győr vármegyében született. Korábban 8 évig Kismartonban, 5 évig Vágújhelyen tanított leányokat háznál. Tanítói végzettsége nem volt. Kohn József 1803-ban Liptószentmiklóson született, 1828-ban Budán végzett tanítóképzőt. 6 évig Óbudán tanítósegéd, majd magánháznál tanított. Treuer Dániel Prágában szerzett képesítést, 1831-től tanított Magyarországon, Óbudán, majd Pesten. Fischer József 1801-ben Vágújhelyen született. 4 évig tanított Baján, majd 1840-ben egy félévet végzett a budai tanítóképzőben. Egy évet Apostagon, majd Óbudán volt segédtanító. A leányiskola bezárása után fineveldét nyitott.

⁶⁸ *Hírnök*, 1844. december. 20. 101. szám, 591.

⁶⁹ *Pesti Hírlap*, 1845. október 23.

a lányok taníttatásában szinte minden kötöttséget elhagytak. Ennek bizonyos, a zsidó közösség szempontjából nemkívánatos következményei már a kortársak számára is kirajzolódtak. A világi nevelés, a hangsúlyos nyelvoktatás egy új értékrendet, a külvilágot nyitotta meg a lányok számára, ami vezethetett radikális életstílusváltáshoz, a tradíciókkal való szakításhoz. Einhorn Ignác, az oktatási reform elkötelezett híve is így fogalmazott 1848-ban:

„A rabbik azt állítják: a leánynak a tanítás csak vészhozó. Ha a jelenkor bizonyos társadalmi kinövéseit 's kicsapongásait szem előtt tartjuk, mellyek éppen a nőnem ferde vagy túlmíveltségében gyökereznek, talán jóvá hagyónók nézetüket.”⁷⁰

A vagyontalan családok lányainak oktatásában a zsidó község hagyományosan nem vállalt egyetemleges felelősséget. Emiatt náluk hiányzott a fiúknál garantált műveltségi minimum, magasabb volt a teljes analfabetizmus aránya.⁷¹ A szegény rétegek lányai képzésének a gyakorlati felkészítés lehetett az egyetlen célja. Pesten az 1847-ben szervezett izraelita önkéntes dolgozóházhoz egy szegény leányok számára alakított iskola is csatlakozott, ahol a nőegylet támogatásával 30 növendéket ingyenesen tanítottak kézimunkára és egyéb szükségekre.⁷² A női munkák oktatására magánintézmények is vállalkoztak: a nyilvános leányiskolák megnyitása előtt nagyobb számban működtek „zugipariskolák” (varróiskolák).⁷³

A korszakunkban megjelenő új intézménytípusok számbavételénél a kisdedóvókat is említenünk kell. A vizsgálat választott korosztályhatáraitól való eltérést indokolja, hogy a kortársak a kisdedóvókat az elemi iskola lefelé való kiterjesztésének, előkészítésének tekintették.⁷⁴ Az iskoláskor előtti intézményes nevelés külföldi példák alapján az 1820-as évek végén jelent meg Magyarországon. A kezdemé-

⁷⁰ Einhorn 1848, 252.

⁷¹ Azonban az akkulturációban előrehaladottabb Pesten az 1820–45 között születettek körében már mind a lányok latin betűs alfabetizációja, mind a két nem adatai közti különbség megegyezett a többi felekezeti százalékos arányaival (Silber 1985, 197).

⁷² Einhorn 1848, 253.

⁷³ A kifejezést a szegedi zsidóság monográfiája használja (Löw–Kulinyi 1885, 342).

⁷⁴ Lásd Löw: *Útmutatás*, 5.

nyezés Brunsvik Teréz nevéhez kötődik. A társadalmi igény a városokban a polgári fejlődés előrehaladtával, az anyák házon kívüli munkavállalásával alakult ki, de mezőgazdasági munkák idején vidéken is szívesen igénybe vették a kiseddóvókat.⁷⁵

Ezekben az évtizedekben a tanítás, az iskolajelleg (írás, olvasás, számolás tanítása) dominált az intézmények programjában. Épp ezért is tűntek a reformpártiak szemében ideális eszköznek a magyar nyelv terjesztéséhez, az analfabetizmus csökkentéséhez.⁷⁶ A reformkorban a kiseddóvó mozgalom egésze egyesületi jellegű volt, az egyes intézmények alapításánál a helyi patronáló egyesületek mellett egyéni alapítványok, magánvállalkozások játszottak szerepet. Egyházi és községi szervezetek lényegesen kisebb arányban kaptak helyet, állami felügyelet pedig egyáltalán nem létezett.

A kiseddóvók térhódítása a zsidó közösségekben több szempontból is érthető. Egyrészt a nők házon kívüli munkavégzése viszonylag elterjedt volt már a polgárosodás előtt is. Ennek megfelelően az iskoláskor alatti gyerekek felügyeletére a hagyományos oktatási rendszer is talált megoldást: a héderekben 3-4 éves kortól fogadták a gyerekeket. Másrészt az egyesületi, illetve vállalkozási formában működő nevelési intézmények megfeleltek a hagyományos szervezési formának, így a zsidó községek életébe könnyen illeszkedtek. Harmadrészt a céllal való azonosulás: nyelvi (zsargonmentes német, majd magyar) és viselkedési asszimiláció az egészen fiatal, hajlékony korban.

A sorban az elsőt 1836-ban a Tabánban (Aranykéz utca) nyitotta meg Cohn I. Leonhard fogorvos. Ez az intézmény kapcsolódott az 1830 óta működő nyilvános tanodához, és fenntartásához a budai zsidó község is hozzájárult.⁷⁷ Szintén magánvállalkozásként indult 1840-ben Pesten (Rombach u., Tomola ház) Weiss Farkas kiseddóvója, ám ez idővel a pesti zsidó község tulajdonába ment át.⁷⁸

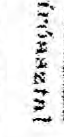

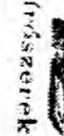

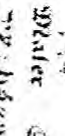
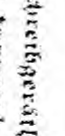

⁷⁵ Például Gyomán a Wodiáner Sámuel által támogatott térítésmentes óvodába (1840–48 között) nyaranta 300 jobbágygyerek is járt (Rapos 1868, 95).

⁷⁶ Az 1834-ben megalakult Kiseddóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egylet vezetőségi és pártoló tagjai között találjuk például a következőket: Eötvös József, Fáy András, Kossuth Lajos, Trefort Ágoston, Wesselényi Miklós (Horváth 1988, 277).

⁷⁷ Rapos 1868, 89. Óvó 1841-től Strass József, létszám 1847-ben 80 gyermek (55 fiú + 25 lány).

⁷⁸ Rapos 1868, 94. Az intézmény 1861-ben a tanítóképzővel közös épületbe, a Hermina térre költözött. Létszáma 1848-ban 145 gyermek, óvók: Engler és Weiss. Tomola Ferdinánd telkén épült fel 1870 és 1872 között a zsinagóga.

VI

			
Vizszafér	lovasfál	hangszór	zongora
			
Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber
			
Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber
			
Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber

Város ny: házak, tornyok, terek v. piacok, hidak, utak, utcák, polgár, kalnár, mészáros, orvos v. tudor, kovács, kőműves, tanító, mérnök, zenész, lakos, katonai, eszaki, legény, író, naposzámos, kolomp stb.

Készítések és eszközök.

		
Szaló	varga	szifos
Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber
		
nyerges	sárgyári	bodnár v. pindér
Sattler	Sattler	Sattler

VII

		
izsakas	pék	asztalos
Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber
		
usztályos	kőfaragó	kőműves
Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber
		
mészáros	lakatos	kovács
Spinnenhuber	Spinnenhuber	Spinnenhuber

Pala ny: pap, jegyző, porosz, bíró, esküdt, pártor, juhász, eszaki, kovács, mészáros, héros stb. Csár v. pajta ny: dencel, széri (fém), gabona, szalma, szén, arató, eszaki, Jéna v. Jajtaria.

4. kép. Kohányi Sámuel: Első hangoztató és olvasókönyv a magyarországi izraelita népiskolák számára (Pest, 1861) A Magyar Zsidó Levéltár anyagából

1846-ban a harmadik városban, Óbudán is nyílt zsidó óvoda Halasi István képzett óvó magánvállalkozásaként, de 1848 végén megszűnt.⁷⁹ Ugyancsak rövid életű volt a Pesti Izraelita Magyarító Egylet által 1846-ban a Lipótvárosban (Két Sas u., mai Sas u., Karácsonyi-féle ház) nyitott kisdedóvó. Vezetője a legismertebb zsidó óvó, Kohn (később Kohányi) Sámuel volt. Ez az óvoda is a szabadságharc idején szűnt meg.⁸⁰ 1848-ig Pest-Budán kívül csak Pozsonyban nyílt kisdedóvó (1842), de 1849 után más vidéki városokban is alapítottak ilyen intézményeket.

Az oktatás belső modernizációjának legnagyobb közösségi támogatást, elfogadást igénylő foka a zsidó községi iskolák megújulása volt. Mint a hagyományos zsidó oktatási rendszer leírásánál említettük, a fiúgyermekok vallásoktatásáért a község egyetemlegesen is felelősséggel tartozott, a vagyontalanok és árvák esetében viselte a taníttatás anyagi terheit. A szükséglet látó gyermekeknek vagy a héder tandíját fizették meg, vagy egy tanítót fogadtak melléjük az önálló községi iskolába, ennek felügyeletét a község vezetése látta el. Az anyagi fedezetet a községi tanulmányi alap (Talmud-tóra alap) biztosította, a községi adókból és adományokból.

A pesti zsidók a Nationalschule megszervezése előtt Bing Dávidot szerződtették erre a feladatra 1804-ben. Bing okleveles tanító volt, korábban Óbudán működött.⁸¹ Iskolájáról 1812-ben, a nyilvános iskola előkészítésekor, a városi tanács vizsgálata kapcsán állított össze jelentést. Eszerint az iskola Bing egyetlen lakószobájában működött, 28 növendékkel. Közülük tizenhárman a községi fizetés terhére, nyolc pedig (köztük lányok is) tandíj fejében tanultak német és héber írást, olvasást és számtant. További hét diák külön díjazás ellenében az említettekén kívül Bibliát és Talmudot is tanult. Írást, olvasást és számtant napi két órában, délutánonként tanított, a délelőttöket bizonyára a héber tárgyaknak szentelte.⁸²

⁷⁹ Rapos 1868, 115. Létszáma 1847-ben 49 fő (31 fiú + 18 lány).

⁸⁰ Rapos 1868, 116. Létszáma 1847-ben 80 gyermek (50 fiú + 30 lány). Kohányi (1824–1905) a szabadságharc után fiúnevelő magánintézetet alapított, majd 1861-től a pesti hitközségi óvó vezetője lett. Pedagógiai tevékenységét zenei végzettségével is összekötötte: 1852–88 között kilenc gyermekdalgyűjteményt tett közzé.

⁸¹ Mandl 1896, 3.

⁸² A jelentést Mandl közzétette tanulmánya függelékében: Mandl 1896, 107. Átírása a Fővárosi Levéltár iratát veszi alapul, néhány ponton eltér az Országos Levéltárban őrzött (C 69 – 1814/ 12. f) másolattól.

Az új iskolák a hagyományos mintát követték, de megváltozott célokkal és tartalommal. Immár nemcsak a vagyontalanokat, hanem a község minden iskoláskorú gyermekének oktatását kívánták ellátni. Emiatt konkurenciát láttak minden addig működő magániskolában és házitanítóban, őket a község vezetése akár külső, hatósági segítséggel is ellehetetleníteni vagy az iskolába integrálni igyekezett. Mint már említettük, az új iskolák első tanítói rendszeresen kerültek ki a településen korábban is működő tanítókból, akiket addigi diákjaik is követtek.⁸³ Meg kell jegyezni azonban, hogy minden igyekezet ellenére a vagyonos családok gyermekei továbbra sem a községi iskolákban tanultak.

Az intézmények fenntartását részint a tandíjakkól fedezték, részint pedig a község adóbevételeiből és adományokból, lényegében a Talmud-tóra alapból. A községi iskolák koedukáltak voltak, de a nagyobb községekben párhuzamos fiú- és leányosztályokat, csoportokat szerveztek. Ezt a két nem hagyományosan eltérő tananyaga is indokolta: a fiúk többet tanultak a vallási tárgyakból, míg a lányok viszonylag magas óraszámban kézimunkáztak. Az 1820–30-as években jobbára egy- és kéttanítós iskolák indultak, majd az 1830-as évek végén és az 1840-es években már három- és négyosztályos tanodák is, és a régiók is kibővültek (például Baja, Németkeresztúr, Kecskemét, Kaposvár, Liptószentmiklós, Lugos, Zalaegerszeg).

Magától értetődő, hogy az új vagy megújuló iskolák felállításában a községi vezetés és maga a rabbi döntő szerepet játszott. A már rendezett iskolával bíró településekről érkező rabbik kész mintákat vittek magukkal: a cseh- és morvaországiak az ott fennmaradt II. József-kori iskolák példáját, a pozsonyi jesivából nagy számban kikerült fiatalok a király által elismert intézményét.⁸⁴ A nyilvános iskolák modellként szolgáltak a kor igényeihez igazított községi iskolák kialakításában. Az iskolát szívügyükként kezelő rabbik közt említhetjük Rosenberg

⁸³ Például Liptószentmiklóson az elemi és a 3. osztály tanítója (Herzog 1895, 185.) vagy Nagykanizsán Eichberg Adolf megnyerése az iskolának (Villányi 1891, 33). Szegeden az új iskola szervezésére tett első (sikertelen) kísérlet során egyszerűen egy jól működő háromosztályos magániskolát, Mahler Izsák intézetét egészében kívánta a község átvenni. Ugyancsak Szegedről van adatunk arra, hogy az egyik felosztott magániskola tanítója egészen haláláig (40 éven át) kapott kárpótlásként havidíjat a községtől (Löw-Kulinyi 1885, 335–337).

⁸⁴ Mandl 1909, 177.

Sámuel Kápolnásnyéken, Zipser Mayert Székesfehérvárott, Chorin Áront és Steinhardt Jakabot Aradon, Fischman Simon Henriket Kecskeméten, Ehrlich Edét Lengyeltótiban. A legnagyobb hatást Löw Lipót gyakorolta, ő nemcsak minden működési helyén – Pápa, Nagykanizsa, Szeged – vitte előre a zsidó oktatásügyet, de publicisztikai tevékenységével szélesebb körben is szolgált az érdeket.

1845-ben a pápai község kérésére útmutatót állított össze a zsidó községi iskolák szervezeti kérdéseiről és nevelési-oktatási programjáról.⁸⁵ Az útmutatót később a győri tankerületi főigazgatóság is jóváhagyta. Löw egy koedukált előkészületi osztály (kisdedóvó) után a fiúknak öt, a lányoknak három két évfolyamos osztályt javasolt. Ez a fiúknál már egy alreál osztályt is jelentett. A fiúk tárgyait hét csoportba rendezve tárgyalja: 1. szemléleti tanítás: Pestalozzi módszere nyomán a kezdő osztályokban; 2. hittan: Szentírás, liturgia, hittan és „hitsorsosok története”; 3. nyelvek: magyar, héber, német olvasás, nyelvtan; 4. számtan: algebra, geometria, tömegmértan, könyvvitel; 5. természettudomány: természetrajz, egészségügy; 6. történelmi tudományok: földleírás, jogi alapok, történelem; 7. művészetek, ügyességek: szépírás, rajz, ének.⁸⁶

Javasolta, hogy vonják be az iskola finanszírozásába a Talmud-tóra Egylet mellett az ifjúsági egyleteket és a szegény lányok támogatására a Nőegyletet is. Emellett tandíjbevételekkel is számolt, megjegyezve, hogy az még mindig sokkal kisebb teher, mint a magántanítás, amely ráadásul „mind a közönséges magántanítók járatlansága, mind az annyira kívánatos és hasznos szellem ébresztésének hiánya, mind a szükséges felügyelés nélkülözése miatt – távolról sem oly sikeres és gyümölcsöző, mint a nyilvános oktatás”.⁸⁷

Az útmutató tankerületi jóváhagyása is jelzi, hogy a korszerű nevelési és oktatási elvek szerint szervezett községi iskolák elvben megfeleltek a nyilvános iskolákkal szemben támasztott követelményeknek. Sőt, szervezeti rendjük, tanterveik időnként fejlettebbek is, mint egyes állami felügyeletű társaiké. A fejezet végén az 5.4. táblá-

⁸⁵ Löw Lipót: *Útmutatás a nagyobb izraelita községek kebelében intézendő reálskolák szervezetére, fentartására s kormányzására*. Nagykanizsa, 1845.

⁸⁶ Löw: *Útmutatás*, 6–8.

⁸⁷ Löw: *Útmutatás*, 13.

zat foglalja össze az 1848 előtti időszakból ismert korszerű községi iskolákat. A táblázat a *Zsidó Lexikon*, a *Pinkasz ha-kehilot Hungaria* adatai, Löw Lipót 1845-ös és az *Első magyar-zsidó naptár és évkönyv* 1847-es statisztikái, továbbá Mandl Bernátnak a korszak zsidó oktatásügyét bemutató tanulmánya alapján készült.⁸⁸ A *Zsidó Lexikon* és a *Pinkasz* adatai kétségesek az iskola tartalmi korszerűsége szempontjából. Löw és Einhorn az általuk követésre méltónak tartott intézményeket vették számba, köztük nyilvános iskolákat is. A lista biztosan nem teljes, de az iskolák száma nagyságrendileg helyesnek tűnik.

A zsidó oktatás belső modernizációja az ország egyes régióiban eltérő mértékű volt. A korabeli latin betűs alfabetizációra vonatkozó adatok területi bontása jelentős különbségeket mutat. Az akkulturációban legelőrehaladottabb a Duna–Tisza köze, Pest-Buda és Burgenland területe (Sopron m.) volt, a legelmaradottabb pedig az északkeleti rész, azon belül is Máramaros megye. A két végpont között mintegy hetvenévi fejlődésnek megfelelő a különbség.⁸⁹ Ha ugyanezt a korszakunk végén már kirajzolódó vallási irányzatok különbségeiben fogalmazzuk meg, akkor azt mondhatjuk, hogy a neológia és a nyugati ortodoxia közösségei vettek részt a vázolt modernizációs folyamatban, míg a keleti ortodoxia jórészt elzárkózott előle.

A fenti megállapítást erősítik meg és árnyalják tovább az 1850-ben működő zsidó elemi iskolák adatai.⁹⁰ A legnagyobb számban Pozsony és Sopron igazgatási területén találtattak iskolák: az egész országban működő 96 iskola 70%-a. Az erőteljes hatásági nyomásra

⁸⁸ Löw L.: Versuch einer statistik der Israeliten in Ungarn. *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn*, 1846, 121–128; Einhorn Ignác: Visszapillantás. *Első magyar-zsidó naptár és évkönyv*, 1848, 251. és Mandl 1909, 176.

⁸⁹ Silber 1985, 207. Az adatokat elemezve, keletről nyugatra haladva Máramaros és Bereg között 20 év, Bereg és Zemplén között 20 év, Zemplén és Pozsony között újabb 20 év, végül Pozsony és Sopron között 10 év fejlődési különbséget állapít meg.

⁹⁰ Silber 1985, 222. [Forrása: K. A. Schmid (ed.): *Encyklopädia des gesamten Erziehungs- und Unterrichtswesens*. Gotha, 1866. Vol. V. 538, 549.] Az 1848–49-es szabadságharc időszakában sok iskola átmenetileg bezárt, s egy részük csak az 1850-es évek elején indult újra, esetenként alacsonyabb szinten. Ezért az 1850-es helyzetből nem lehet egész pontosan következtetni az 1848 előtti állapotra.

1858-ig megháromszorozódó iskolaállománynak pedig 60%-a, miközben az ország zsidó népességének csak 37%-a élt ezen a területen. Ugyanakkor Kassa körzetében, ahol a zsidóság 25%-a élt, 1850-ben egyetlen iskolát sem regisztráltak. A két végpont közötti adatokat mutat az ország középső és délkeleti része (Pest-Buda és Nagyvárad körzete). Bár az arányokat település-földrajzi adottságok is befolyásolják, a tendencia – megint csak a vallási irányzatok különbségeiben megfogalmazva – mégis egyértelmű. A keleti ortodoxia még igen határozott nyomásra sem kapcsolódott be a szekuláris oktatási rendszerbe. A nyugati ortodoxia és a neológia egy részének stratégiája sűrű, önálló iskolahálózat kiépítése volt. A neológiának az asszimiláció irányában leginkább elkötelezett része pedig a tényleges társadalmi integráció érdekében mindinkább – különösen az emancipációs törvény után – a keresztényekkel közös iskolázást pártolta. 1868 után több zsidó iskolát, így az óbudait is a település önkormányzatának adták át.⁹¹ Az integrációra való törekvést példázza az is, hogy saját gimnáziumként csak az 1877-ben megnyílt rabbiképző intézet gimnáziumi tagozatát tartották fenn. A középfokú nyilvános oktatásban az intézményi önállóságot csak a külső kényszer hozta meg, az első világháború utáni időszakban.

5.3. táblázat. *Területi különbségek a latin betűs alfabetizáció elterjedtségében a zsidó népesség körében korcsoportok szerint, 1900*⁹²

		1830 előtt születettek	1831–40	1841–50	1851–60
Duna bal partja	Összesen	60,9	75,9	85,7	92,9
Pozsony m.	Férfiak	76,7	84,5	94,1	96,6
	Nők	45,6	58,3	74,7	89,0
	Összesen	60,5	72,2	84,4	92,9
Duna jobb partja	Összesen	63,7	76,1	87,8	94,4
Sopron m.	Férfiak	84,1	89,4	97,3	99,3
	Nők	45,9	68,8	84,3	91,6
	Összesen	64,2	76,9	91,1	95,6
Duna-Tisza köze	Összesen	65,0	76,1	85,8	92,0

⁹¹ A háromfajta intézményes iskolastratégiáról (a 19–20. század fordulójának időszakából) lásd Karády 1997, 29–31.

⁹² Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények*, V (1907), 510–513, 720–723 és Silber 1985, 195, 207.

		1830 előtt születettek	1831–40	1841–50	1851–60
Tisza jobb partja	Összesen	45,5	52,8	62,0	71,6
Zemplén m.	Férfiak	61,1	71,3	77,5	87,4
	Nők	24,3	31,0	43,7	60,4
	Összesen	43,4	52,8	60,7	74,0
Bereg m.	Férfiak	45,6	49,3	60,0	64,4
	Nők	9,0	14,8	19,9	31,3
	Összesen	30,4	32,1	40,4	48,2
Tisza bal partja	Összesen	40,3	47,2	54,0	60,2
Máramaros m.	Férfiak	25,2	32,0	33,3	40,3
	Nők	5,9	9,2	8,9	14,5
	Összesen	18,2	21,8	21,6	27,8
Tisza–Maros szöge	Összesen	63,1	76,7	87,2	92,6

5.4. táblázat. Zsidó közösségi elemi iskolák 1848 előtt

Település	Alapítás	Megjegyzés
Abaújszántó	1830 k.	Újjászervezés?; Háromtanítós: Rosenmayer Abraham, Weisz Henrik és egy református tanár 1830–40 között keresztény diákok is
Abony	1788	Kezdetben nyilvános
Apostag	1823	
Bácsalmás	1846	
Baja	1837–39	Négytanítós, 1846-tól magyar nyelvű tanítás
Balassagyarmat	?	A <i>Pinkasz</i> szerint: 19. sz. eleje
Bátorkeszi	1840	Egytanítós elemi
Bicse (Nagybiccse)		<i>Honderű</i> , 1843, 24. sz. (Trencsén m.) Tanító 1845-ben: Neubauer Mózes
Csabrendek		
Csáktornya	1837 előtt	
Csömör	1843 előtt	
Csurgó	1845	
Csuz	1840 k.	
Dabas	1839	<i>Allgemeine Zeitung des Judentums</i> , 1841, 655. Tanító: I. Pooper
Devecser	1820 k.	Kezdetől magyar tannyelv
Dunapataj	1830 k.	Kezdetől magyar tannyelv
Eperjes		Strausz Móric tanító
Fraukirchen		
Galgóc	1840 után	
Gyöngyös	1839	1888-ban a városnak adták át
Győr	1840 után	

Település	Alapítás	Megjegyzés
Hlinik		<i>Honderű</i> , 1843, 24. sz. (= Vágagyagos, Trencsén m.)
Hódmezővásárhely	1839	Stern Ignác tanító 1847-től Ehrentheil Mór tanított
Hunfalva	1844 előtt	Richtmann József alapítványa a támogatására
Kajászószentpéter	1840 után	
Kalocsa	1842	1853-ra négyosztályúvá fejlesztették
Kápolnásnyék	1820 k.	Az első rabbi, Rosenberg Sámuel egyben tanító is. Kezdetből magyar tannyelv
Kaposvár	1840	Négytanítós iskola
Kassa		
Kecskemét	1840	Négyosztályos iskola, tanítók 1840-ben: Ofner Leopold, Gallia Philipp, Egerer Samuel és Szilágyi István
Keszthely	1849!	1850-ben négyosztályos
Kiskunhalas	1835	
Kismarton		Tanító 1838-ban: S. Dawidsohn
Liptószentmiklós	1845	Négyosztályos, 1848 nyilvánossági jog kérelmezése, egyik tanító 1845-ben Hofmann Lázár
Lugos	1833	Négyosztályos, 1848-ból nyilvánossági jog kérelme (MOL C69, 1848/15. f.); Kohn Aron Dávid vallástanár
Miskolc	1846	Hochmut Ábrahám tanító, Bródy Farkas adományára
Nagyatád	1848	
Nagybecskerek	1822	Heinrich Roth Normallehrer szerződötése
Nagykőrös	1845	Rothbaum Salamon
Nagymarton		
Németkeresztúr		1836-ban nyilvánossági jog kérelmezése
Palánka (Bács)		
Rohonc	1838 előtt	Tanítók: L. Königberg, A. Pick
Sebeskellemes	1840	
Siklós	1848	
Szendró	1831	
Szenice	1846	
Szombathely	1846	
Tápiószéle	1840 k.	
Tapolca	1845 k.	1850-ben hatosztályú
Temesvár	1838 előtt	
Tiszabő	1843 előtt	
Újpest	1840	Tanítók: Stern Márkus, König N. (rövid ideig), majd Löffler Zsigmond, Fornheim Dávid
Újverbász	1838	Háromosztályos, egyik tanító: Blum Joachim
Vác		
Várpalota	1828	1830-as években szünetel, 1840–44 újra (1840-ben Schwab Löw, pesti rabbi avatta fel)
Zalaegerszeg	1820	Egytanerős, 1840-ben már háromtanerős

6. AZ 1840-ES ÉVEK – MAGYAROSODÁS ÉS SZAKKÉPZÉS

Az 1830-as évek második felétől, majd a negyvenes években még inkább a megfelelő tanügyi források hiányában bizonytalanná válik a nyilvános és a nem nyilvános községi iskolák elkülönítése. Az oktatás megújulásáért küzdő kortársak az iskolák számbavételénél tartalmi kérdésekre összpontosítottak, az ő szempontjukból valóban másodlagos volt, hogy az illető iskola elnyerte-e már a nyilvánossági jogot. A 19. század végi, 20. század eleji neológ beállítottságú zsidó történetírás pedig a minél korábbi és minél nagyobb számú korszerű és hazafias kulturális intézmény bemutatását, sőt felmutatását tartotta fontosnak – akár különböző tanügyi kategóriák összemosisásával is –, így ezek a munkák sem adnak támpontot ilyen jellegű szétválasztásra. Számos ponton emiatt kérdéses a korszak iskoláit áttekintő 6.1. táblázat (Nyilvános zsidó iskolák, 1830–40-es évek) és 5.4. táblázat (Zsidó községi elemi iskolák 1848 előtt). Bizonytalan egyes iskolák besorolása, és természetesen kimaradókkal is számolni kell. A nagyságrend helyességére azonban megerősítést ad az, hogy a két táblázatban feltüntetett intézmények összege (87) közel megegyezik az 1850-ből ismert adattal.

Ez az egyezés ugyanakkor arra is rávilágít, hogy csupán átmeneti érvényű kategóriákról van szó: a Vormärz időszak évekig húzódó engedélyezési eljárásaival szemben 1850 után szinte egy csapásra minden világi tárgyakat oktató zsidó iskolát állami felügyelet alá vontak.

A Helytartótanács Nemzeti Iskolai Ügyosztálya levéltári anyagában több községi iskolának a nyilvánossági jog elnyerésére irányuló kérelmét megtalálhatjuk (például Németkeresztúr 1836, Pápa 1845, Lengyeltóti 1847, Lugos 1847).¹ Csupa jól szervezett, elemi osztályból és három, illetve négy normál osztályból felépülő iskola, korszerű tantervekkel. A különbség köztük és már nyilvános társaik között valóban csak adminisztratív jellegű, az alább tárgyalandó jelenségek szempontjából indifferens.

Az 1840-es években egyaránt feltűnően nagy számban újultak meg, bővültek ki már működő iskolák, és alapultak újak. Diósy Márton, a magyar nyelvet terjesztő egyesület titkára szerint 1840 és 1848 között 35 magyar tanodát létesítettek, azonban az egyesület által kiadott naptár nem sorol fel ennyit.² Az új iskolák alapításának dinamizmusát támasztja alá Veszprém megye példája, ahol 1838 és 1848 között 30 új iskola létesült, s ebből 16 volt zsidó: községi és magánjellegű egyaránt.³

Említenünk kell azonban azokat a jelzéseket is, melyeket egyes megyék hanyatló nyilvános zsidó iskolázásukkal kapcsolatban adtak. A nagyváradi tankerületnek Máramaros megye beadványa nyomán a Helytartótanácsához 1845-ben készített előterjesztésében egyenesen a következőket olvashatjuk:⁴

„Az aradi zsidó községen kívül ez oskolai kerületben más zsidó községeknek jól elrendezett elemi oskolái nincsenek, s az itt Nagyváradon és Szigeten régebben keletkezett zsidó oskolák a sorsosok illő pártolásának hiányában a felbomlás szélén állnak, különösen a szigeti zsidó iskola, minthogy a központi és környéki zsidók a tanító évi díjának fizetésétől vonakodnak, ide terjesztett panaszok szerint megszünendjénehez közelít.”

¹ Németkeresztúr: MOL C69, 1836/1. 23 797, Pápa: uo. 1846/15. 28 017, Lengyeltóti: uo. 1847/15. f.,

Lugos: uo. 1848/15. 9402.

² Diósy 1848, 83.

³ Hudi 1984, 14. A harminc új iskola 12%-os gyarapodást jelentett a megyében. Fényes Elek statisztikai adatai erre az időszakra a tanítók számában országosan is 10% közeli növekedést mutatnak. (Az iskolák számáról csak a korszak elejére vonatkozóan közöl adatot.) Természetesen a növekményben a zsidó iskolák meghatározó szerepe egyetlen példa alapján nem általánosítható.

⁴ MOL C69, 1845/15. f. 8151.

Az előterjesztés a jelenség háttérében a magánoktatás továbbra is tartó preferálását látta, és megoldásként a II. József időszakában és a század elején többször is kiadott házassági rendelet visszaállítását javasolta, vagyis hogy csak a nyilvános iskolai bizonyítvánnyal rendelkező zsidó fiatalok köthessenek házasságot.⁵ Ez a javaslat 1843-ban Tolna megye közgyűlésén is megfogalmazódott.⁶

Sem a zsidóság emancipációját pártoló közszereplők, sem a zsidók maguk nem voltak, nem lehettek elégedettek a reformországgyűléseken a zsidóság ügyében elértekkel vagy akár magával az 1840. évi XXIX. törvény eredményeivel.⁷ Ugyanakkor mégis a törvény és még inkább annak országgyűlési vitájában, illetve azonkívül is (hírlap-irodalomban, röplapokon) a témához szóló tekintélyes magyarok állásfoglalásai jelentős hatást gyakoroltak a zsidóságra.⁸ Új távlatok nyíltak: immár elérhető célként tűnt fel az egyenjogúsítás. A célba jutáshoz a felvilágosult zsidóság szellemi vezetői cselekvési programot is adtak. Schwab Löw pesti rabbi V. Ferdinánd születésnapja alkalmából 1840. április 19-én mondott német nyelvű beszédében három pontban foglalta össze a tennivalókat.

„A haza szeretete mindennek előtt azt kívánja tőlünk, hogy a hazát minden tekintetben tökéletesen ismerni igyekezzünk. Amit nem ismerünk, miről csak tökéletlen vagy éppen helytelen fogalmaink vannak, azt nem szerethetjük, érdeme szerint nem becsülhetjük, s nem méltathatjuk, tetteinkben s munkálkodásainkban úgy nem ügyelhetünk rá, mint azt állapotjának természete és mibenléte kívánja. [...] Ha tehát

⁵ A rendeletről lásd a 4. fejezetet.

⁶ Büchler 1894, 450.

⁷ A magyar reformkor zsidókkal kapcsolatos vitáiról a korszak monográfiái mellett lásd Simon László: *Zsidókérdés a magyar reformkorban, 1790–1848*. Debrecen, 1936, Kecskeméti Károly: *A liberalizmus és a zsidók emancipációja*. *Történelmi Szemle*, 25 (1982), 185–210.

⁸ A hírlapirodalomban elsődleges eligazítást adnak Csetényi Imre gyűjtései: Csetényi I.: *A negyvenes évek liberális sajtója és a zsidókérdés*. *Magyar Zsidó Szemle*, 53 (1936), 172–185, uő: *A reformkor első felének konzervatív sajtója és a zsidó kérdés*. *Uo.* 42 (1925), 141–157, uő: *Zsidó vonatkozások a reformkor szépirodalmi sajtójában*. *Uo.* 43 (1926), 116–131.

Az 1839–40-es Országgyűlés hatásáról értekezett csekély történelmi távlatból Löw Lipót *A magyar nemzetiség és a zsidók* című művében (Szeged, 1861).

a hazának valódi fiait akarunk lenni, s törvényhozás és közvélemény előtt olyannak tekintetni, ismernünk kell azt, mint a gyermek atyja házáat ismeri: a testvérekhez az ő nyelvükön kell szólnunk, tudnunk kell mennyi jót, szépet és hasznosat foglal magában, mint halad naponként a jobb felé, mint fejlődik mind szebben és dicsőbben, s mennyi hállával tartozunk a mennyei atyának, hogy földi lakunkul nekünk ezt adá. [...] A hazaismeret, úgy mint a honi történet, föld- és természetismeret, nemzeti nyelv és literatura tudásunk legfontosabb és legméltóbb tárgyai, s a vallástan és Szentírás ismerete után, iskolában és házi nevelésben minden más tudományoknál elsőbbek legyenek.”⁹

„Igen kedveseim, őszinte jóakarát és közösségi érzés erejével kell vonzódnunk a testvéreink iránt, mert a hazaszeretet másodszer azt kívánja tőlünk, hogy a cselekvő emberszeretetünk mindenek előtt a polgártársainkra és a hazabeli közhasznú célok előmozdítására terjedjen ki.”¹⁰

„A hazaszeretet harmadszor azt is kívánja, hogy minden közártalmú szerzőmódtól tartózkodjunk, és keresetügyeinkben, valamint minden tetteinkben méltó, becsületes és tisztas embernek bizonyítsuk magunkat. [...] Ilyenektől, kedveseim, magunknak is visszavonulnunk, de főleg a serdülő ivadékot elvonni kötelességünk. Minél inkább vádolnak ily keresethezi hajlandósággal, s ezt népünk sajátosságának nevezik, annál inkább le kell mondanunk nem egészen tiszta és feddetlen foglalkozásról, s ehelyett mesterségeket és földművelést űznünk, melyek nemcsak a közállománynak, hanem erkölcsi lényünknek is üdvösebbek. [...] Mindenek előtt ez ügyet inkább az egyetem, mint egyesek ügyévé kell tenni. Egyesületnek kell felállani a kézművek és földművelés köztünk előmozdítására.”¹¹

A negyvenes évek zsidó iskolareformereinek jelszava tehát már nem egyszerűen az iskolák korszerűsítése, hanem – összhangban a nem zsidó társadalom törekvéseivel és elvárásaival – a honfiúi nevelés kialakítása lett, olyan új generáció felnevelése, amelyeknek tagjai a

⁹ Schwab 1840, 9–10. Fordítását adja Löw 1861, 11–12.

¹⁰ Schwab 1840, 13. (Saját fordításom.)

¹¹ Schwab 1840, 18–21. Fordítását adja Löw 1861, 13–14.

magyar haza hasznos, teljes jogú polgárai lehetnek.¹² Ez a cél az oktatás számára többletfeladatokat jelölt ki. Schwab beszédének rendjét követve, a leghangsúlyosabb terület a magyar nyelvhasználat terjesztése volt: a nyelv tanítása, vagy ahol ezt a tanulók nyelvtudása lehetővé tette, tannyelvként való bevezetése. A nyelv mellett a magyar kultúra megismerését is a hazafias nevelés részének tartották, így a honi történelem, földrajz és irodalom oktatása is feladatként fogalmazódott meg. A nem zsidó embertársak szeretetét, a haza szolgálását, a hazafias érzületet a megújult erkölcs- és vallástanoktatás volt hivatott a gyermekekbe plántálni.¹³ A harmadik fő területként a szakmai skála bővítése szerepelt, a kereskedelem kizárólagossága helyett kézműves és gazdálkodói pályákra való felkészítés. Végezetül szóba került a mindezen célokat megvalósítani képes tanárok hiánya, képzésének szükségessége is.

Löw Lipót már említett útmutatójában öt „művelési területet” jelölt ki, amelyeken a növendékeket nevelni és tanítani szükséges.¹⁴ A testi, az értelmi, a vallási és erkölcsi, az ízlési és a hazafisági nevelést a kor követelményeinek megfelelő harmonikus egységben gondolta el. A tananyag részletezésében és a mintaként bemutatott órarendben is a területek közti arányosság elve mutatkozik meg. Löw negyvenes évekbeli publicisztikai tevékenységének is központi témája az oktatásügy ilyen szemléletű megújulása. Mindkét általa indított periodika, a *Ben Chananja* és a *Magyar Zsinagóga* egy-egy megjelent száma is teret szentelt a zsidó iskolák megújulását, gondjaikat taglaló írásoknak.¹⁵

A tankerületeknek a nyilvános iskolákat átfogó statisztikai összesítéseiből azt olvashatjuk ki, hogy az 1800 és 1830 közötti időszakban a

¹² A zsidóság jogi státusa és az oktatás modernizációjának kérdéséhez lásd Szimon 1953, 158. Szimon példái – Mendelssohntól a 19. század közepéig – azt illusztrálják, hogy a jogfosztottságban élő zsidók a közösség védelmében utasították el az oktatás megújítását. Mendelssohn érvelése a következő: amíg az állam nem adományoz polgárjogot, amíg egyetlen szolgálatot fogad el a zsidóktól, az adót, addig csak szerencsétlenné tenné a zsidókat, sőt akár kitérésre ösztönözhetné a felvilágosodás eszméinek, az emberi jogoknak, az igazságnak és szabadságnak megismerése.

¹³ Erről a területről a Tankönyvek fejezetben szólunk.

¹⁴ Löw 1845, 4.

¹⁵ *Ben Chananja*, 1844: Löw cikke a nagykanizsai zsidó iskola állapotáról. *Magyar Zsinagóga*, 1847: Pserhofer Samu a hittanoktatás megújulásáról, Kugler Márton a magyarosodás kérdéséről.

tanárok közel fele, alkalmanként valamelyest több mint fele jelölte meg a magyart is az általa ismert nyelvek között (lásd 4.4–9. táblázat). Ehhez hasonlóan a feltüntetett tanítási nyelvnél a német mellett gyakran szerepelt a magyar is, de a tanrendek tanúsága szerint inkább csak magyar írásra és olvasásra kell gondolnunk. Az alapkészségeket (írást és olvasást) rendszerint három nyelven sajátították el a nyilvános zsidó iskolák diákjai: németül, héberül és magyarul, de minden más tekintetben a német tanítási nyelv volt elsődleges a korszak egészében az iskolák többségében. Németül oktatták a világi tárgyakat (szám- tant, természetrajzot, földrajzot), rendre a német nyelvű tárgyak közt szerepeltek a modernizált vallási tárgyak (erkölcstan, vallástan és a bibliai történet), és németre fordították a héber Bibliát is.

A magyar nyelv oktatásának intenzívebbé válását a külön magyar tanítók alkalmazása jelzi az egyes intézményekben: a pesti zsidó iskola kiadási tételei között már 1816-tól szerepelt az „ungarischer Professor”,¹⁶ Bonyhádon 1817-ben a már alkalmatlan Fürst helyett a magyar oktatásra külön képesített Benedict (Baruch) Herzfeldet kívánták alkalmazni.¹⁷ Más iskolákban, a vázolt változásokkal összefüggésben, az 1830–40-es évekből értesülünk a magyar nyelv tantárgyként való bevezetéséről, illetve külön magyartanár szerződtetéséről (például Óbudán 1831-ben,¹⁸ Nagykanizsán 1832-ben,¹⁹ Pozsonyban 1840-ben). Ekkor már nemcsak írást és olvasást, hanem nyelvtant, helyesírást és több-kevesebb nyelvtanulást (szókincs bővítést, olvasógyakorlatokat) is magában foglalt a magyartanítás.

A harmadik lépcsőfokban – már a negyvenes években – az egyes iskolák tanrendjében egyre nagyobb arányban, egyre magasabb óraszámokban szerepeltek a magyar tárgyak, illetve bizonyos tárgyak, alapvetően a nemzeti tárgyak tanítási nyelvivé is vált a magyar. Óbudán 1847-ben már a magyar tanító kapta a legnagyobb óraszámot (a magyar, a német és a héber közül),²⁰ ugyanekkor Pápán már magyar tan-

¹⁶ Mandl 1896, 15.

¹⁷ Schweitzer–Szilágyi 1982, 230.

¹⁸ Berger 1896, 252. Berger szerint ekkortól van adat a magyartanítással kapcsolatos kiadásra. Neumann Salamon a magyar nyelv terjesztésének fontos alakja, részben magyar nyelvű tankönyvek szerzője azonban már 1828-tól itt tanított.

¹⁹ Az iskola alapításakor a diákok külön havi tandíjat fizettek a magyartanításért (Villányi 1891, 16).

²⁰ Berger 1896, 254.

nyelvűvé vált a zsidó iskola.²¹ A pesti iskolában a *Pesti Hírlap* 1841. évi beszámolója szerint a némettel párhuzamosan magyarul is tanították a magyarországi földleírást és honi történelmet, az utóbbit 1843-tól már tisztán magyarul.²² Aradon Reich Salamon a (magyar) „királyok történeteit” tanította a 3. osztályosoknak,²³ Lugoson ugyancsak a honi történelmet (3–4. osztály) és földrajzot (2. osztály) adták elő magyarul.²⁴ Pápán Bleuer Ignác és Ehrenfeld Lipót a magyar irodalom oktatását vezette be.²⁵ A bizonyítás lázában különleges hangsúlyt kapott a nemzeti tárgyak oktatásának színvonala: Kecskeméten a zsidó elemi iskolába az 1840-es évek második felében keresztény gyerekeket is beírtak a nemzeti tárgyak kiemelkedő volta miatt.²⁶

A magyar nyelv tanításához, majd egyes tárgyak magyarul való tanításához megfelelő tankönyvek is szükségesek voltak. A nyelvnél magánál és a közismereti tárgyaknál a keresztény iskolák számára írt könyvek is használatban voltak, így például a pesti iskola Táncsics Mihály tankönyvéből oktatott magyar nyelvtant,²⁷ a sátoraljaújhelyi iskola könyvei és segédletei közt pedig Szalay magyar grammatikája és Schedius Magyarország-térképe szerepelt.²⁸ Ugyanakkor a negyvenes években napvilágot láttak a zsidó iskolák számára íródott magyar nyelvtanok és magyar „olvasó és szógyarapító” könyvek is.²⁹

²¹ Hudi 1984, 15. Amikor Neumann Salamon 1844-ben Pesten felállítandó tisztán magyar tannyelvű zsidó magániskola alapítását kérelmezte, a tanterületi főigazgatóság még hiányolta a németet (MOL C 69, 1845/15. 17 813).

²² *Pesti Hírlap*, 1841. április 28. 283 és Mandl 1896, 40. Szintén 1843-ban vezették be a kétnyelvű bizonyítványok kiadását.

²³ Aradi Izraelita Real-főiskola 1845-ös tanrendjét lásd MOL C69. 1847/15. f.

²⁴ MOL C69, 1848/15. f. 9402.

²⁵ Hudi 1984, 15.

²⁶ Székelyné 1994, 124.

²⁷ Mandl 1896, 39. Stancsics (Táncsics) Mihály: *Magyar nyelvtudomány magyar-német nyelven kezdők számára*. Buda, 1840, M. Kir. Egyetem betűivel.

²⁸ MOL C69, 1842/15. f. 5; Szalay Imre: *Magyar nyelvtan* (Pest, 1828., további kiadások: 1831, 1834) és Schedius L.: *Charte des Königreichs Ungarn, seiner Nebenländer und Siebenbürgens*. Pest, 1838.

²⁹ Neumann Salamon: *Zwei Lehrurse für den öffentlichen Unterricht im Ungarisch- und Deutschlesen*. Ofen, 1840; Bloch Moritz: *Ungarischer Unterricht in der Kleinkinderschule*. Ofen, 1841; Szegfy Mórítz: *Elemi beszéd és szemléleti gyakorlatok*. Pest, 1845; Rosenzweig Salamon: *Magyar olvasó és szógyarapító könyvecske a pesti izr. rendes főtanoda elemi tanítványai számára*. Pest, 1844; Blajer Ignác: *Olvasókönyv*. Pápa, 1848.

A nemzeti tárgyak magyar nyelvű oktatását segítő írta Neumann Salamon, óbudai nyilvános iskolai tanító a tényleges nyelvi helyzetnek jobban megfelelő kétnyelvű (német és magyar) kérdés-felelet módszert használó tankönyveit: *A magyarok története* (Buda, 1844) és *Első oktatás a földleírásban, különös tekintettel Magyarországra* (Pest, 1845).

Ugyanebben az évtizedben zsidó tárgyak tankönyvei is megjelentek részben, sőt egészében magyarul is. Rokonstein Lipót, a szentesi héber–magyar iskola nyilvános tanítója, az iskola nyitásának évében tette közzé *Dat Jehuda* címmel tisztán magyar nyelvű vallástankönyvét (Buda, 1841). Két nyelven, magyarul és németül íródott Schwab Arszlán hittana (*Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra*. Buda, 1846), héberrel is kiegészülve három nyelven Neumann Salamon *Toldot Jiszraél* című munkája (Ofen, 1840). Ludwig Philippson³⁰ vállaltánát fordította magyarra Braun Móricz (*Vallástan az izraelita ifjúság számára* Pest, 1845).

A magyar nyelv és műveltség elsajátítására tett lépéseket a környező magyar társadalom is figyelemmel követte. A lépések értékét tovább növelte más nemzetiségek elutasító magatartása.

„Bár minden közönségek csak annyit is tennének a nemzeti-esedés körül, mint a Judafaj! Ha nagyobb városainkat kivesszük, általában magyar sympáthiák azok, miket Izrael szivében a fölébredt nemzetiség szelleme élesztett. Míg az illyrek szláv, németeink pedig és szászaink német nemzetiségről – mint valamely veszni indult megmentendő kincsekről – álmodoznak, addig a magyarhoni zsidóság, észelyes belátással kiszámolván mindazon erkölcsi és anyagi hasznot, mely a magyar nemzetiséggel összeolvadásából számára keletkezendik, nekifog s szembetűnő gyorsasággal magyarosodik. Mondók, nagyobb városainkat kivéve, mert

³⁰ Lásd Philippson: *Kleiner Katechismus der israelitischen Religion*. Leipzig, 1843, Baumgärtner.

Ludwig Philippson (1811–1889) a neológia jelentős alakja, az *Allgemeine Zeitung des Judentums* alapítója (1837) és szerkesztője haláláig. I. M. Josttal és A. Jellinekkal alapítója *Institut zur Förderung der Israelitischen Literatur*nak (1854). A magdeburgi zsidó község hitszónokaként bevezette a német prédikációt, az orgona használatát és a konfirmáció szertartását. Irodalmi munkássága részeként vallástanok mellett egy népszerű bibliafordítást, nevelő célzatú verseket, zsidó történelmi témájú regényeket is megjelentetett.

5. kép. Schwab Arszlán: Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra (Buda, 1846) címlapja
Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből

noha, kivált Pesten, igen sok történet már s történik napontkint e részben is, de ez még nem annyi, mellynél többet óhajtanunk nem lehetne.”³¹

A pesti iskola néhány év múlva már sokkal keményebb elmarasztalásokat kapott a magyar nyelv elhanyagolása, háttérbe szorítása miatt. A német és magyar tanítók öt az egyhez és a németül és magyarul oktatott tárgyak tizenhárom az egyhez arányánál valóban mutattak fel a magyarra nézve kedvezőbbet is más zsidó iskolák. A *Pesti Hírlap* szerkesztői írásai a német oktatás túlsúlyát a cseh- és morvaországi bevándoroltakból álló községi vezetésnek tulajdonították.³² A nyilvános próbatételeken több tárgyból is hallható magyar feleleteket „szemfényvesztés végett azon alkalmakra nagy ügyvel bajjal betanított néhány frázisnak” találta.

A magyar nyelv és kultúra oktatásának jelentős akadálya volt a feladatra megfelelően felkészült tanárok hiánya. A magyarban jártas zsidó tanítók hiányát hosszú ideig keresztény tanárok alkalmazásával hidalta át sok iskola. Aradon például még 1840-ben is a római katolikus vallású Petrányi Adalbert tanította a magyar tárgyakat, őt 1844-ben már Reich Salamon váltotta fel. Az 1830–40-es években az iskolák többségében megtörtént ez a váltás: a posztokat a magyarosítás ügye iránt mélyen elkötelezett zsidó tanítók töltötték be, bár néhány közülük maga is csak tanulta ezt a nyelvet, mint Rosenthal Móric budai tanító.³³

Az ügybuzgó tanítók azonban sokszor egyedül maradtak a tantesület jól képzett, de a magyar kultúrától távol álló tagjai között. A pesti iskola magasan kvalifikált, németül tanító tanárai például mind Prágában szerezték tanári diplomájukat. Még mikor a negyvenes évek második felében tettek is lépéseket a magyarosodás felé „azon magyarságban, miket a növendékek ezen uraktól sajátítanak el

³¹ *Honderű*, I. évf., 24. sz. 1843. június 17. 809. Bajkay Endre cikke a *Pesti Hírlap*ban ugyancsak a zsidók magyarosodásának a pánszlávizmussal épp ellentétes törekvéseit emeli ki (*Pesti Hírlap*, 1841. április 28. 282).

³² *Pesti Hírlap*, 1845. október 12. 243 és október 23. 270. A magyarosodásban való elmaradás okait vizsgálva a zsidó vezetők származása mellett, de inkább azt megelőzve kell tekintetbe vennünk Pest város általános németiségét is.

³³ Munkáját a *Pesti Hírlap* is méltatta, kiemelve, hogy külföldi származású (*Pesti Hírlap*, 1842. május 1.).

maguknak, sok köszönet nincs...”³⁴ Ez a gondolat fogalmazódik meg Rokonstein Lipót felhívásában is, amelyben az egyes községi vezetők megválasztásának javasolt szempontjait összegezte.³⁵

„Keressetek tehát a honban született tanítókat, és buzog-
jatok azok elválasztása körül, kik ismerik kedves hazánk
rokon- s ellenszenveit, kiknek kebelökbe e hazánk iránti
forró érzet születésökkel szivárgott, kikben buzgalom s
erély van, nemcsak édes hazai nyelvünket tovaszivárogtat-
ni, mellynek megtanulásától anyagi és lelki érdeketek
függ, s mellyet senki ki e hazának jogait s hasznait élvez-
zi, nem nélkülözhet; hanem azon hő érzeteket is nemzeti-
ség és hazaszeretetet iránt, hogy legyünk legalább mi ré-
szünkről valódi magyarok.”

A megfelelően képzett, a német és héber mellett magyar műveltség-
gel is rendelkező zsidó tanárok komoly hiányára mutat a sátoraljaúj-
helyi nyilvános zsidó iskola állásfelhívása, amelyet a megye a hely-
tartótanácshoz juttatott el országos közhírré tétel céljából. A felhívás
a tanítóképzőben szerzett bizonyítványt csak „ha lehet” várja el, a tö-
kéletes magyar nyelvtudás érdekében pedig még ekkor, 1846-ban is
kész volt az iskola vezetése keresztény tanítót alkalmazni.³⁶ Szerez-
tek ugyan zsidó tanítók is képesítést a hazai katolikus tanítóképzők-
ben – a tankerületek székhelyén működő mintaiskolák külön kurzu-
sán –, náluk azonban az általános képzettség mellől hiányzott a
specifikus zsidó felkészítés.³⁷

Hivatkozva a hazai zsidóság ilyen jellegű hiányára, a pesti község
három vezetője, Schwab Löw rabbi, Ullmann Gábor elnök és Ro-
senthal Izrael előljáró 1836 decemberében benyújtott folyamodvá-
nyukban egyebek mellett a község iskolájában tanítóképző évfo-

³⁴ *Pesti Hírlap*, 1846. április 12. 248.

³⁵ Rokonstein Lipót: *Zsidó Szózatok*. *Budapesti Híradó*, 1846. április 12.

³⁶ MOL C69, 1846/15. 16 475. A felhívás kelte: 1846. március 16. A tanító-
képezdei végzettséggel kapcsolatos engedékenységgel annál is meglepőbb, mi-
vel az 1845-ös elemi tanodai törvény után Pesten már magániskolai engedé-
lyeket is ehhez kötötték.

³⁷ A budai és pozsonyi preparandián képesítő vizsgát tevő jelöltek között
rendszeresen szerepelt egy-két zsidó is. A vizsgaeredmények táblázatos
összefoglalása az adott intézmény félévenkénti statisztikai jelentésének ré-
szét képezte, így a MOL C69-es főfond anyagában szintén kutathatók.

lyamok beindítását kérelmezték. Azonban az illetékes tankerületi főigazgató ezt csak bizonyítványkiállítás joga nélkül engedélyezte volna, vagyis a jelölteknek a mintaiskolák valamelyikében képesítő vizsgát kellett volna tenniük.³⁸

Hasonló megfontolások alapján 1841-ben Bloch Móric kezdeményezett adománygyűjtést egy felállítandó önálló magyar–zsidó tanítóképzőre. A hírlapokban is közzétett felhívását az ország zsidó községeihez német nyelven, nyomtatott formában juttatta el.³⁹ Négy és fél hónap múltán publikálta az addig befolyt egyszeri és évenkénti felajánlások összegét és az adományozók névsorát.⁴⁰ Az egyszeri adományozók jegyzékében olyan neves közéleti személyiségeket találunk, mint gr. Széchenyi István, gr. Teleky József, Schedel (Toldy) Ferenc, Schedius Lajos, Török Pál. Zsidó részről például a győri és a nagysurányi község, Schwab Löw rabbi, Korn Fülöp könyvkiadó ígértek kisebb összegű, de rendszeres adományt.

A legnagyobb összeget (évi 140 forint támogatást) a pesti zsidó község ajánlotta fel. Bloch ekkor, 1841 nyarán még további adakozásra buzdított.⁴¹ Kezdeményezése azonban végül nem ért célba, és önálló zsidó tanítóképző, az Országos Izraelita Tanítóképző csak 1859-ben jött létre.⁴²

Az iskoláskort már elhagyó korosztályokhoz az iskolai keretből kilépve talált utat a magyarosodás mozgalma: a megfelelő formákat az egyesület, olvasóköri adták. A legismertebb, A Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Pesti Egyesület, 1843-ban orvostanhallgató egyetemisták kezdeményezésére szerveződött. Később egyesületi igazgatónak is orvost, Jakobovics Fülöp kórházigazgatót választották. Az egyesület 1844. május 8-án tartotta első közgyűlését, de

³⁸ Mandl 1896, 36.

³⁹ Bánóczi 1897, 8. A felhívás szövegét lásd a *Társalkodó* 1841. január 30-ai, a *Pesti Hírlap* 1841. február 6-ai és az *Athenaeum* 1841. február 9-ei számában.

⁴⁰ *Pesti Hírlap*, 1841. június 30. 434 és *Athenaeum* 1841. június 27. 1216.

⁴¹ Bloch életrajzírói szerint a pesti zsidó község csekély támogatása elkésé-
rítette őt, és a terv kudarca miatt érzett csalódottsága erősítette meg elhatáro-
zását felekezete elhagyására. (Bloch eredetileg évi 2000 pFt. rendszeres fel-
ajánlást jelölt meg az induláshoz szükséges összegként. Ettől valóban távol
álltak az összegyűlt ajánlatok.) Ezt követően ment Tübingenbe egy évre teo-
ológiát tanulni. Lásd Simon 1936, 47 és Balogh 1997, 51–52.

⁴² Ennek történetéről lásd Bánóczi 1897.

alapszabálya csak 1846-ban kapott felsőbb jóváhagyást.⁴³ Sokrétű tevékenysége kiterjedt egy ingyenes magyar tanoda fenntartására,⁴⁴ a többi zsidó iskola magyar nyelvoktatásának felügyeletére, „egyleti szállás” berendezésére hírlapolvasó teremmel és könyvtárral, felolvasások szervezésére, évkönyvkiadásra, zsidó szerzők magyar műveinek támogatására. Gondoltak az iskoláskornál fiatalabbak magyarítására is, azzal a céllal, hogy ebben a fogékony életkorban még a növendékek második anyanyelvévé válhat a magyar: A Magyar Izraelita Kisdedóvó Intézet 1846-ban nyílt meg a Két Sas utcában.⁴⁵

A választmány döntése alapján tiszteletbeli egyleti taggá fogadtak vidéki tanítókat és rabbikat, akik a saját közegükben igen sokat tettek a magyar nyelv zsidók közti terjesztéséért. Működési helyeik természetesen egybeestek a pesti mintára szervezett, a népnevelést és magyarosítást előmozdító vidéki egyletek helyszíneivel: Kassa (Schwab Dávid), Nagyvárad (Rokonstein Lipót és Friedmann S. Gyula), Miskolc (Hochmuth Ábrahám és Heilprin Mihály), Pápa (Löw Lipót), Arad (Reich Salamon, Jeiteles Leo és Steinhardt Jakab), Nagykanizsa (Hartman Lipót), Székesfehérvár (Zipser Mayer), Eperjes (Holländer Leo), Lengyeltóti (Ehrlich Ede és Rózsahegyi Ignác) stb.⁴⁶

A magyarosodást támogató rabbik az egyházi nyelvhasználat bizonyos fokú magyarításával is szolgálták ezt a célt. Ünnepi alkalmakon már a harmincas években megjelent egy-egy magyar nyelvű imádság,

⁴³ Nyomtatásban megjelent: *A Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Pesti Egyletnek felsőbb helyen k. k. jóváhagyott alapszabályai*. Pest, 1847, Landerer és Heckenast.

⁴⁴ A tanoda a községi iskola épületében kapott helyet tanítási időn kívül, és tanítói Rosenzweig Salamon, Rózsásy József és Szegfy Mór voltak. A tanítványok száma 1845-ben a háromszáz főt is elérte.

⁴⁵ A pesti egylet 1848 végén megszűnt. 12 év szünet után, 1860-ban az Izraelita Magyar Egylet néven újjult fel a magyarító tevékenység.

⁴⁶ A tiszteletbeli tagok névsorát közli: *Első magyar zsidó naptár*, 1848, 40. A vidéki egyletekhez, olvasókörökhöz: Schön 1886, 491 és Einhorn 1848, 255. Az egyletek, olvasókörök egy része német nyelvű volt, így például Liptószentmiklóson egy évvel megelőzve a korszerű községi iskolát, 1844-ben alakult zsidó ifjúsági önképzőkör és német olvasókör. Az olvasókör könyvtárában német szépirodalom mellett Mendelssohn és tanítványainak munkáit is elhelyezték. A kör működtetésében Bacher Simon is szerepet játszott (Herzog 1895, 184, 187).

ritkábban szónoklat,⁴⁷ de a hívők nyelvtudása még a negyvenes évek második felében is alig tette lehetővé a magyar prédikációt.⁴⁸ Mégis vannak adataink, hogy Steinhardt Jakab Aradon, Friedman Ábrahám Simándon, Löw Lipót Nagykanizsán időnként magyarul prédikált.⁴⁹ Megkezdődött továbbá az alapvető vallási szövegek magyarra fordítása. Külön programja bontakozott ki a zsidó bibliafordítás ügyének,⁵⁰ amelyben az első komoly tudományos rangú lépéseket Bloch Móric tette: *Mózes öt könyve* (Buda, 1840–41) és *Első jósok, Jósua* (Buda, 1842) fordításaival. Ezt egészítette ki Rosenthal Móric Zsoltárok (*Dávid király énekei*. Buda, 1841) és Bauer Márkfi Hermann Példabeszédek könyve (*Selomoh hasonlatai*. Buda, 1844) stb. Rosenthal egyes liturgiai szövegek magyarítását is elvégezte: imakönyv (*Jisrael könyörgései egész évre*. Bloch javításaival, Pozsony, 1841) *Pirké avot* [Atyák mondásai] (Buda, 1841) és *Haggada* (Pozsony, 1844). A fordítások mindegyike eszköz kívánt lenni „a nagyszerű közcélnek a nemzeti nyelv fölvirágoztatásának megközelítésére”, készítőik iskolai használatukra is gondoltak.⁵¹

1840-től kezdve a fordítások és a már említett tankönyvek mellett a zsidó szerzőktől származó magyar nyelvű politikai írások és szépirodalmi munkák is elszaporodtak. Utóbbiakról két rövid, szemléletes értékelést idézek Komlós Aladár, illetve Turóczi-Trostler József tollából:

„Túlzás lenne azonban ezeket irodalomnak mondanunk. Nem egyebek, mint a zsidóság magyarosodásának írásbeli jelei, magyar-zsidó nyelvemlékek. Értékük csak a történetírás mikroszkópja alatt tűnik elő. A németül dolgozó hazai zsidók, Karl Beck, Saphir, Kompert stb. már a nagy német

⁴⁷ Schön 1886, 488 és Büchler 1901, 410.

⁴⁸ Egészen az 1860-as évek újabb magyarosodási hullámaig inkább kivételesnek mondhatók a magyar prédikációk.

⁴⁹ Komlós 1997, 34, Löw ezt magáról írta: Löw 1846.

⁵⁰ Löw Lipót a *Magyar Zsinagóga*ban felhívást tett közzé egy teljes, szöveg-hű, a bibliatudomány állapotának megfelelő, de népszerű, a népiskolákban is használható fordítás és kiadás elkészítésére. A témát a magyarító egyesület figyelmébe ajánlotta, továbbá közölte Bleuer Ignác Joél fordítását (*Magyar Zsinagóga*, 1844, 55–56 és 57–66). A teljes héber Biblia szövegét felölelő, magyar nyelvű zsidó bibliafordítás – több eredménytelen kezdeményezés után – csak 1895 és 1907 között jelent meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat gondozásában.

⁵¹ Az idézet Rosenthal zsoltárfordításának előszavából származik. Munkájához – mint írja – az indíttatást az 1839/40-es országgyűlés magyar szónokainak a zsidó ügyet pártoló szavai adták.

irodalom színvonalára emelkedtek, a magyarul megszólaló izraeliták azonban nem ezen a színvonalon folytatták, hanem előlről kezdik az emelkedést.”⁵²

„Mint a született vakot, akit látóvá tett valami váratlan csoda, őket sem a valóság és a valóság jelenségei, hanem elsősorban a látás ismeretlen élménye és ritka szenvedélye érdeklik. Mennyi félszegség első mozdulataikban és lépéseikben, mennyi hamis hang első megnyilatkozásaikban!”⁵³

A produktív foglalkozások elsajátításának programját a filantropista nevelési eszményektől is ihletetten a berlini haszkala képviselői is megfogalmazták. Wessely a *Divré salom ve-emet* című írásában történelmi kényszer eredményének írja le a kereskedelem kizárólagosságát a zsidók között, amiért az elnyomó népeket terheli felelősség. Azonban II. József rendeletei nyomán megváltozott a monarchia lakosainak helyzete, és ezzel élnie kell a zsidóságnak, a magasabb tanulmányokra alkalmatlan fiatalokat egy-egy szakmára kell kiképezni, hogy „a királyság jó lakosa legyen”.⁵⁴

Mint korábban említettük, kereskedelmi szakismeretek (könyvvitel, kereskedelmi számtan, levelek, iratok, váltójog) tanítása mind a nyilvános, mind a nem nyilvános oktatásban elterjedt volt. Ezek a tárgyak – bizonyára szülői igényre – a negyvenes években sem tűntek el az iskolák tanrendjéből, de kiegészültek a műszaki pályákra felkészítő néhány tárggyal. A folyamat már az 1830-as évek elejétől nyomon követhető, amikor egyes iskolák bővítésekor, újjászervezésekor a felsőbb osztályokban helyet, sőt hangsúlyos helyet kaptak reál és műszaki tárgyak. A pozsonyi „Primär-Hauptschulé”-ban építészetet, mechanikát, geometriát, földrajzot, rajzot tanultak a 4. osztályban. Pesten az 1834. évi tantervben ezeken túl vegytan is szerepelt. Az 1838-ban Sátoraljaújhelyen megindult iskola a hagyatékozó, Kästenbaum Márton (Rafael) akaratának megfelelően kimondottan reális irányultságú volt, növendékeit kereső foglalkozásokra (kereskedelmet is beleértve) készítette fel.⁵⁵ A három osztály

⁵² Komlós 1997, 56.

⁵³ Turóczi–Trostler 1940, 13.

⁵⁴ Wessely: *Divré salom ve-emet* 3. és 8. fejezete. Mezőgazdálkodásra való áttérés (kolonizációban való részvétel) sikertelen szándékáról szóló II. József kori forrásokat ismertet Mandl Bernát (*IMIT Évkönyv*, 1907, 280–298).

⁵⁵ Kästenbaum életét és végrendeletét Kazinczy Ferenc ismertette a *Tudományos Gyűjteményben*: 14 (1830), 3. sz., 132–134.

tananyaga magában foglalt földmérést, rajzot, „mérnökséget”, földrajzot és természettant „kereskedők és kézművesek tekintetéből”, könyvvitelt.⁵⁶ Végredeleletében Kästenbaum azt is kikötötte, hogy azon növendékeket, akik az első két évben további tanulásra alkalmatlannak bizonyulnak, az alapítvány pénzéből mesterségre kell taníttatni, hogy így a társadalom hasznos tagjaivá váljanak. Fényes Elek szerint reál irányultságú továbbtanulást segített elő az említettekén túl az aradi, óbudai és nagykanizsai nyilvános zsidó iskola is, ő ezzel magyarázza a zsidó diákok magas (több mint egyharmados) arányát az 1846-ban megnyílt József Ipartanodában.⁵⁷

Új értelmiségi pályák elérése is a foglalkozási térkép kiterjedését jelentette; a kétkezi munka terjesztésének azonban igazán megfelelő keretét – mint azt Schwab is javasolta – mégsem az iskolák, hanem az erre szerveződött egyletek adták. Az egyletek tudták a kézművesek, iparosok képzésének (inaskodásnak) az anyagi és szervezési hátterét megadni, de egyben a kiegészítő (nem szakmai) oktatásról is gondoskodtak. Ezt az egyleti modellt a hazai zsidó községek vezetői készen vehették át német területekről és Bécsből. Poroszországban 1812-ben szerveződött a *Gesellschaft zur Beförderung der Industrie*, amely zsidó tanoncok mestereknél való elhelyezését segítette, fizette tandíjukat, szükség esetén ruházatról, orvosi ellátásról gondoskodott, s közben megoldotta a fiatalok vallásoktatását és az alaptárgyakban való képzését.⁵⁸

Magyarországon elsőként 1820 januárjában az akkor haszkala-párti községi vezetés alatt álló Pozsonyban alakult egylet az ipari és mezőgazdasági munka terjesztésére.⁵⁹ Az egylet céljait – mint arról a község jegyzője, Frankel Bernard (Fränk, Beer) a *Bikkuré ha-ittim* című héber periodikában beszámolt – a területet birtokló Pálffy gróf és a városi hatóság is támogatta. Az alapszabály még a hagyományos elvet mondta ki, miszerint csak jesivába alkalmatlan zsidó fiút igyekeznek hasznos mesterségre kiképezni. Kívánatosnak tartották a növendékek egy részét mezőgazdasági tevékenységre irányítani, ehhez föld és mezőgazdasági eszközök vásárlását és néhány éves kölcsön-

⁵⁶ Az iskola több más irata mellett a tantárgyak osztályok és tanárok közti felosztása is: MOL C69, 1842/15. f. 5.

⁵⁷ Fényes 1847, 171 és 181.

⁵⁸ Eliav 1961, 284.

⁵⁹ Silber 1985, 35.

zését tervezte az egyesület.⁶⁰ Az alapszabály bevezető része a gazdasági kényszer és a királyi rendelet⁶¹ által biztosított szabadság mellett hangsúlyozta a szakmai képzésnek a fiatalok erkölcsi nevelésében betöltött fontosságát, majd kitért a zsidósággal szembeni előítéletek megcáfolásának lehetőségére is.

„Eljött az ideje, hogy meggyőzzük az egész világot, hogy nem igaz az a több oldalról is ránk süttött bélyeg, hogy csak kereskedésre vagyunk alkalmasok, kézművességre, hasznos mesterségekre pedig alkalmatlanok. Rajtunk áll, hogy bebizonyítsuk, csak a lehetőség és a képzés hiányzott nekünk, hogy tökéletesedjünk és a társadalom hasznos tagjaivá váljunk.”⁶²

A nagykanizsai iparosképző egyesület kezdeményezője 1842-ben Löw Lipót volt, az ő távozása után, 1846-ban fel is bomlott a társaság.⁶³ A tanoncok számára a községi elemi iskola épületében hétvégenként (szombat és vasárnap délután) alaptárgyakat (magyar nyelv, írás, olvasás, számtan) és vallási ismereteket tanítottak. A tanulók száma az első évben 40 fő volt.⁶⁴ Ugyancsak 1842-ben szerveződött a Nehéz Kézműveket és a Földművelést az Izraeliták közt Terjesztő Pesti Egyesület, első közgyűlését 1842. november 1-jén tartotta, és alig egy negyedév után már közel ötszáz támogató csatlakozott.⁶⁵ Az

⁶⁰ Alapszabály kivonatos változatát közzétette a *Bikkuré ha-ittim* 1822-es száma, ennek héber fordítását adja: *Sinai*, 1943, 367–369. Az egyesület munkáját 1841-ben 1000 pFt alapítvánnyal támogatta Oppenheimer S. úr (Einhorn 1848, 254).

⁶¹ II. József türelmi rendeletének visszavonása után az 1805-ben elkészült (de csak 1813-ban életbe lépett) központi céhszabályzat rendezte a kérdést. Ennek 9. §-a megfelelő feltételekkel engedélyezte a zsidók iparűzését (Dóka 1994, 76).

⁶² *Sinai*, 1943, 367.

⁶³ Villányi 1891, 58. Az egyesület alapszabálya nyomtatásban is megjelent: *Statuten des ersten, von der Israeliten Gemeinde zu Gross-Kanischa gegründeten ungarischen Vereines für Anleitung der israelitischen Jugend zu Handwerken und Künsten*. Warasdin, 1842.

⁶⁴ Villányi 1891, 47. A *Pesti Hírlap* 1845-ös nagykanizsai tudósításából értesülünk róla, hogy a községben gyapotszövő gyár alapításához gyűjtöttek aláírásokat, továbbá spanyolviasz-készítéssel is kísérleteztek. (*Pesti Hírlap*, 1845. február 27. 134.)

⁶⁵ *Pesti Hírlap*, 1843. február 9. 93. Az egyesület igazgatója Jakobovics Fülöp volt, akit két év múlva a magyarító egyesület élére is megválasztottak.

egyesület által segélyezett növendékekből elsőként Feiwel Lipót lakatos nyert mesterjogosítványt 1846-ban, 1848-ig összesen 33 inas szabadult fel.⁶⁶ A pesti egylet is tartott fenn „ünnep-oskolát”, az útnak induló felszabadult legényeket felruházta, útipénzzel és szerszámokkal látta el. Hasonló egyletek működtek még Aradon, Nagyváradon,⁶⁷ Miskolcon,⁶⁸ Kassán, Szegeden, Vas megyében,⁶⁹ Debrecenben.⁷⁰

A pesti község előljáróságának felkérésére Schwab Löw (Arszlán) kétnyelvű (magyar és német) vallástan könyvet állított össze *Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra* címmel (Buda, 1846) az iskolából kilépő fiataloknak. A felkérés a kézművességet tanuló ifjak számának folyamatos növekedésére hivatkozott, őket kívánta életszabályokkal ellátni, vezérfonalat adni vallási és erkölcsi szempontból, mivel ők a magasabb vallási tanulmányokból biztosan kimaradtak. A katekizmus a felkérésnek megfelelően különös figyelmet szentelt „azon kötelességekre, melyekkel hazánk iránt viseltetni tartozunk”. Hangsúlyosak emellett az önmagunkkal szembeni kötelességek: az egészségmegőrzés és a felebaráttal (értsd: minden emberrel) szembeni kötelességek is.

1840. évi XXIX. törvény nyomán ugyan javultak a gazdasági tevékenység jogi keretei, de a folyamatban szükségszerűen résztvevő keresztények vonakodása és helyi szabályozások még mindig szűkítették a zsidó iparosok lehetőségeit. Ezt a helyzetet panaszolja egy 1843-as folyamodvány:⁷¹

„Minél határozottabban nyilatkozik az izraelitáknak iparművészet és kézművek iránti hajlamuk: annál bátortalanítóbban hatnak reájuk a sokféle akadályok s korlátozások, mellyek nyilvános iparüzletük és kézművességbeni kiképzetésüknek útját állják. Minő nehézségekbe kerül, míg egy izraelita kézműves engedelmet nyer valamely királyi városban megtelepedni! Mennyi feltételekhez nem köttetik

⁶⁶ Schlesinger 1848, 210.

⁶⁷ Schlesinger 1848, 210.

⁶⁸ Einhorn 1848, 254.

⁶⁹ Komlós 1997, 34.

⁷⁰ *Zsidó Lexikon*, 390.

⁷¹ Idézi: Einhorn 1848, 253. Pesten egészen 1847-ig – egy 1835-ben kiadott helytartótanácsi rendelkezés alapján – zsidók csak félig befalazott vagy bedesz-kázott ajtóval ellátott boltokat létesíthettek. 1847-től a tilalmat az országos vásárok idejére felfüggesztették, ekkor nyitott boltban árusíthattak (Dóka 1994, 79).

ezen megtelepedés, mellyekről a törvényben nincs említés! [...] Címét kitennie, műmutatványokat kiállítania tilalmaztatik; sőt, szabad királyi Pest városához nem régiben érkezett rendelet szerint izraelita mesterembernek még nyílt ajtónál sem szabad dolgoznia.”

Az egyletek komoly pénzáldozatai vették csak rá a keresztény mestereket zsidó inas felvételére, és sokszor hatósági nyomás szükségeltett a felszabadító levél kiadásához vagy a céhbe fogadáshoz.⁷² Ezek a társadalmi nehézségek egyáltalán nem tették vonzóvá a kézműves, iparos pályákat a zsidó fiatalok előtt. Az egyletek néhány éves tevékenysége inkább szolgált az előítéletek cáfolására, az integrációs szándék bizonyítására, mintsem a foglalkozási szerkezet lényeges megváltoztatására.

6.1. táblázat. Nyilvános zsidó iskolák az 1830 és 1840-es években

Település	Kezdet	Megjegyzés	Tanítók
Folyamatosak			
Bonyhád	1784		Fürst Israel (1798) Blum Joachim Bauer Leopold (1842)
Makó	1787 előtt		Schönberger Móric Bauer Márkfi Hermann
Nagykároly	1784		Steiner Lipót
Pest	1814	1834: átszervezés	Klaber Arnold (1834) Treuer Dániel Koref Hermann Kohn Salamon Kron Salamon Rosenzweig Salamon (1838)
Pozsony	1783 (1805)	1832: újjászervezés	Bendiner Móric Diamant Philip (1833)
Pozsony (Primär)	1820	1830: nyilvánossági jog	Freyer Abraham Rosperger Ignác Skreinka Lázár Saphir Kopel

⁷² Schlesinger 1848, 209–210. közzéteszi például a Helytartótanácsnak 1844-ben Buda városi tanácsához intézett leiratát. Ebben utasítja a tanácsot azon felsőbb rendeletek érvényre juttatására, miszerint „az illető keresztény czéhek a kebelükből egyes mesterek által fölvetett zsidó inasokat, nemcsak minden háborgatás nélkül eltűnni, hanem a szabályos inasi évek kitelte után azokat rendes fölszabadító levéllel ellátni és a legények lajstromába is beiktatni köteleztetnek”.

A jelenség általános voltához lásd Katz 1995, XI. fejezet.

Simánd	1814 előtt		
Sziget	1789		Stenberg Áron Davidovits Sámuel
Újvidék	1802	1835: átszervezés	
Várad-Velence	1808		Reich Salamon, Ármin és Ignác (1830) Steinhardt Jakab (1836) Rokonstein Lipót
Veszprém	1805		Anton Hesky (1825) Mandl Ignác (1838–42) Heller Lajos (1842–56)
Újjászerveződéők (időszakosan szünetelő vagy „lappangó”)			
Arad	1832	Statisztikai jelentések az 1840-es évekből (MOL)	Skreinka Lazar Beck Ignác Jeitteles Leo Kaniczer Lázár Reich Salamon
Homonna		1841: szervezés engedélyezése	
Mád		mint Homonna	
Nagykanizsa	1832		Eichberg Adolf Löwy József Hartmann Lipót
Óbuda	1834		Neumann Salamon Braun Leopold (1833–68)
Pápa	1826	1845 nyilvánosság kérelme 1847/48 magyar tannyelv	Blayer (Bleuer) Ignác Ehrenfeld Lipót Krausz Lipót
Vágújhely	1845		Steinitz Bernát
Sátoraljaújhely	1838	Kastenbaum-hagyatékából	Pollák Mór Reiner Mór Friedman Mózes
Újak			
Buda (Tabán)	1830	1847 (MOL)	Rosenthal Móric Jeitteles Lipót
Komárom	1843	1846/47-ben 80 tanuló	Ziltz Mór (Mózes) ig.
Lengyeltóti	1848	1847: nyilvánossági kérelem	Lövensohn Bernát
Lovasberény	1845		Deutsch Henrik (1822–89)
Szabadka		1846/47-ben 146 tanuló	
Szeged	1844	1839 Schulverein	Strummer József, Bloch Ignác, Kohn Vimos
Székesfehérvár	1844	két osztály	Neustadt Izsák Neumann Salamon
Szentes	1841	1843-ban 82 tanuló	Rokonstein Lipót, 1845-től: Abeles és Gross
Tata	1840		
Varasd	1825	Értesítő 1839-ből, MOL 1844	Rosenmark Herman
Zágráb	1841	MOL 1844	

7. AZ ORTODOX VÁLASZ

A magyarországi zsidóság többsége az 1840-es években is a hagyományos közösségi keretekben, a vallási előírások által megszabott életvitellel élt. A hagyományos intézményrendszer nem került válságba: virágzott a rabbinárus intézménye, működtek a községi jótékonyági és oktatási egyletek is. A *sabbat* nyilvános megszegését R. Moses Schreiber 1832-ben is kivételes esetnek tartotta. Bonaventura Mayer munkája szerint a modernizáció hatásának erősen kitett Pest-Budán még az 1840-es évek elején is csak a zsidó lakosság egyharmada, amely nem szigorúan sabbattartó, tehát kétharmad része az volt.¹ A magyarországi zsidóság erős kötődése a hagyományokhoz – nemcsak német területekkel, hanem akár Csehországgal való összevetésben is – a kortárs megfigyelőknek is szembeötlött.

A hagyományok szinte zavartalan továbbélését – Michael K. Silber szerint – nagyban segítette a magyar területek ragaszkodása a Bécstől való viszonylagos függetlenséghez, ami a zsidóság számára a birodalmi politika viszonylag enyhébb érvényesülését eredményezte.² Már

¹ Silber 1985, 89. Bonaventura Mayer: *Die Juden unserer Zeit* (Regensburg, 1842). Ugyanő a hagyományhoz hűek arányát egyes német nagyvárosokban lényegesen alacsonyabbnak írta le: Frankfurt 1/15, Berlin 1/8, Breslau 1/4.

² Silber 1987, 133. Az állami beavatkozás csekélyebb voltára példaként hozza fel, hogy a magyar területeken a zsidóság körében a birodalmi átlag harmada volt a hadseregbe való besorozás aránya.

említettük, hogy – főképp az 1840. évi törvényi engedmény előtt – a hazai zsidóság többsége élt falvakban, sőt egy-két családos szórványban, ahol társadalmi, gazdasági környezetük változatlansága is a megújulás ellen hatott. 1835-ben csupán a zsidóság 11%-a élt szabad királyi városokban, illetve 10 000 fő feletti mezővárosokban, így ha nagyvárosokban érzékelhető volt is a vallási közömbösség növekedése, a jelenség a zsidó társadalom szűk rétegét érintette.³ Csupán 1840 után, a zsidóság városiasodásának felgyorsulásával és gazdasági szerepének részleges átalakulásával párhuzamosan, illetve a magyar progresszív oldal politikai támogatásától kísérve kezdett a vallásgyakorlás hanyagolása szélesebb körre kiterjedni. Ekkor a vallási előírások betartása egyre többek szemében a gazdasági és társadalmi előrelépés gátjának tűnt.⁴

Talán épp a tradicionális keretek fennmaradása kelthette a korszak történetíróiban azt a benyomást, hogy a hagyományokhoz szigorúan ragaszkodó közösségek egyszerűen a modernizáció előtti időszak maradványai, amelyekhez még nem jutott el a felvilágosodás szelleme. Az ortodox historiográfia maga is az ősök hagyományának töretlen folytatójaként tüntette fel önmagát. Ezzel szemben az ortodoxia ideológiáját, történetét vizsgáló újabb tanulmányok arra mutatnak rá, hogy az irányzat nagyon is modern, 18. század végi fejlemény, a nem ortodox tendenciák és irányzatok kialakulásával párhuzamos.⁵ Bár az ortodoxia még hosszú időre többségben maradt, mégsem tekinthető a hagyományokat magától értetődően, fenntartások nélkül elfogadó (bár apránként mindig átigazító) premodern társadalom

³ Fényes Elek: *Magyarország s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben* (Pest, 1836–40) adatai alapján (Silber 1985, 177).

⁴ Katz 1986, 7. A feltárt okok és a megoldási törekvések hasonlósága szempontjából is érdemes kitekinteni a katolikus és protestáns népesség körében tapasztalt vallási közönyösség jelenségére. Ehhez lásd Kósa László: A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. *Népi kultúra – népi társadalom*, XIII (1983), 211–235.

⁵ Ilyen megközelítésben írt tanulmányok sorát Joseph Ben-David nyitotta 1952-ben (Magyarul: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon. *Világosság*, 38 [1997], 8. szám, 3–32). Újabb munkák közül lásd Jacob Katz: *Orthodoxy in Historical Perspective. Studies in Contemporary Jewry*, II (1986), 3–17, Moshe Samet: *The Beginnings of Orthodoxy. Modern Judaism*, 8 (1988), 249–269.

örökösének. A meghatározó különbség épp a választás tudatosságában rejlik, az ortodox zsidóság nem tradicionális, hanem tradicionalista. Jacob Katz szavait idézem erről:

„A hagyományhoz kötött (tradition-bound) és a tradicionalista judaizmus azonosítása az optikai csalódás egy formája. Fikció az ortodoxoknak az az állítása, hogy csupán a tiszta, régi judaizmus őrzői. Valójában az ortodoxia a deviáns irányzatokkal való konfrontálódás egy módszere volt, válasz ugyanazokra az ösztönzésekre, amelyek azokat az irányzatokat kitermelték, noha azzal a tudatos erőfeszítéssel, hogy az ilyen külső motivációt kizárják.”⁶

Ugyanakkor az egyes személyek, kisközösségek életében, azok konkrét – esetünkben például a gyermekeik iskoláztatása ügyében meghozott – modernizációt elutasító döntéseiben sokszor nehéz a tudatoságot, mondhatnánk az ideológiai háttérrel azonosítani. Viszonylag késői, a harmincas és negyvenes évekből származó példák is csak bizonyos kiforratlan, ösztönös elutasítást, illetve praktikus, leggyakrabban anyagi szempontokra figyelő magatartást mutatnak. Munk Adolf már idézett önéletírása beszámol róla, hogy milyen komoly családi konfliktushoz vezetett, amikor az édesapa felfedezte, hogy a család igen nehéz körülményei miatt az anyai nagyszülőknél nevelkedő bátyját a nagyapa profán ismeretekre (számтан, német írás-olvasás) is oktatta.

„Felkelt, elvette a gyermeket nagyatyámtól, hogy nagyobb felügyelet alatt legyen nála és anyám mellett, nehogy hiúságok hiúságával töltse az idejét, aminek ő minden világi tudományt tartott.”⁷

Az apa látszólag igen határozott állásfoglalásának következetlenségét mutatja azonban, hogy kisebbik fiát – annak lábfájása idején – a hagyományokkal nyíltan szakító, borotvált arcú, világi tárgyakat tanító tanárhoz járatta.⁸

⁶ Katz 1986, 4–5.

⁷ Munk 1942, 15. A leírt események Nyitrán játszódtak az 1830-as években. A nagyapa községi jegyző, korábban tanító volt, míg az apa rőfös árukkal házalt. A konfliktust csak élezte a két családrész vagyoni különbsége.

⁸ Az idézetet lásd az 5. fejezetben.

A nyilvános iskolák fenntartásának túlzott anyagi terhe, II. József korszakától kezdve az 1840-es évekig, mindvégig szerepelt az új iskolák szervezését ellenzők érvei között. Az érv tényleges súlyát csak az egyes községek gazdálkodásának, az ott élők vagyoni helyzetének aprólékos vizsgálatával tudnánk lemérni, ez azonban túlterjedne jelen dolgozat keretein. Általánosságban csak annyit szögezhetünk le, hogy a többségben levő, alacsony lélekszámú zsidó közösségek valóban szembesülhettek ezzel a problémával, nem csupán kifogásként, kibúvóként hangoztatták.

Találkozunk ellenben olyan beadványokkal is, ahol a községi eljáróság – bizonyára az anyagi vonzatot is mérlegelő – döntése ellen tiltakozott a tagok egy csoportja:

„...ne hogy hallgatásunkkal az említett Elöljárók költséges és szükségtelen rendelkezéseikbe s az által napról napra nagyobb, s már jelenleg is szerfeletti terheltetésünkbe megegyezni láttassunk...”⁹

Költséges és szükségtelen. Szükségtelen – folytatódik az érvelés –, hiszen hagyományos zsidó iskolát a szegények és árvák ellátására már állított fel a község, idegen nyelvek és világi tudományok elsajátítására pedig ott vannak a keresztény iskolák. A szöveg azt sugallja, hogy ebben az esetben csak jobb híján hivatkoztak a költségekre: a hatóságok előtt inkább vállalható a pénz szűkén keseregni, mint a hagyományos oktatási rend felforgatásának a veszélyét említeni. Még nyilvánvalóbb példája az ideológiai háttérű tiltakozás más érvekbe bújtatásának Abraham Hirsch Lvov (Lemberger, 1776–1834) pozsonyi községi vezetőnek a beadványa, amelyben a Primärschule felállításának megakadályozását kérvényezte.¹⁰ Mivel a Primärschule egyleti fenntartású volt, a szokásos érvet az anyagi terhekről csak azzal a csavarral szőhette mondandójába, hogy idővel el fognak apadni az önkéntes adományok, és akkor majd ez az intézmény is a községet fogja terhelni. Kérvényét elutasították. Mindamellet a reform szellemű iskola később sem vált községi fenntartásúvá, erről Lvov maga is gondoskodott.

⁹ A tankerületi engedélyezésre váró pápai zsidó normáltanoda ellen tiltakozók levele (MOL C69 1846/15. 32 610). Ugyanezzel érvelt a helyi plébánoshoz intézett levelükben nyolc, ludakkal kereskedő zsidó családfő, a kecskeméti iskola szervezésének időszakában (MOL C69 1841/15. f. anyagában).

¹⁰ Silber 1985, 43.

Annak a veszélynek a felismerése, hogy a modernizáció által érintett területeken lejárt az ideje a hagyományos úthoz való magától értetődő és feltétlen ragaszkodásnak, idővel tudatos szellemi és intézményi stratégiák kialakításához vezetett el az ortodoxia körében. Az egymástól sokban különböző programok azonos alapra épültek: tudatos (ön)neveléssel kialakítani a fiatal generáció elkötelezettségét a hagyományos értékek mellett.¹¹ Magyarországon a 19. század első felében két, részben egymást kiegészítő – s csak a következő generációk felfogásában élesen elkülönülő – stratégia figyelhető meg: egyfelől a rabbinikus és világi kultúra összeegyeztetésére, a távolság szorosán hagyományhű alapokon álló áthidalására tett kísérlet, másfelől a minden új elutasítását, a kompromisszumok nélküli tradicionalizmust meghirdető irányzat.¹²

A kétféle stratégia lehetséges magyarázatát adja Joseph Ben-David a magyar zsidóság társadalmi modernizációját leíró modellje. Eszerint a hagyományos zsidó társadalom stabilitását a gazdasági és intellektuális elit egysége adta meg. A 19. században azonban a vagyonosok csoportja kifelé, a nem zsidó társadalom felé kezdett kapcsolatokat építeni, anyagi, majd társadalmi érvényesülést kivívni. Az egység megbomlásával az intellektuális elit választás elé került: „vagy megpróbálják áthidalni a burzsoáziától elválasztó szakadékot, s így nyerni olyan státust, amely a szellemi hivatásért cserébe gazdasági jólétet tesz lehetővé, vagy a Talmud-tudományt mint önálló modellt fejlesztik...”¹³ Az első utat Ben-David a maskilok útjával azonosítja, hangsúlyozva, hogy ez a választás nem jelentett feltétlen hagyományellenességet, egyes képviselőik kifejezetten konzervatívnak sorolhatók. A másik úttal kapcsolatban megjegyzi, hogy „a régi közösségi rend nem engedte sem a gazdasági, sem a tudós modell intenzív kifejlődését – mert egyrészt megvonta a megbecsülést a vagyontól, ha nem járt tudással, másrészt a Talmud-tanítás programját a közösség életciklusához kapcsolta”.¹⁴ Az új körülmények között azonban a magára maradt talmudista elit számára megoldást kínált a bezárkózás a Talmud-tudományba.

¹¹ Jacob Katz ezen a ponton olyan távol álló irányzatokat is közös nevezőre hoz, mint Israel Salanter (Lipkin) (1810–1883) *muszar* mozgalma vagy Samson Raphael Hirsch neo-ortodoxiája (Katz 1986, 6).

¹² A század második felében ebből a két modellből fejlődött ki a felvilágosult vagy neo-ortodoxia, illetve az ultra-ortodoxia irányzata.

¹³ Ben-David 1997, 17.

¹⁴ Ben-David 1997, 17.

A modernizáció, a külvilág felé nyitás első jeleit a konzervatív rab-
bik is támogatták, vagy legalábbis kisebb rossznak tartották, mint a
zsidóságot a 17–18. században megrázó álmessiás mozgalmakat (sab-
batianizmus, frankisták), illetve a Kelet-Európában egyre erősödő
haszidizmust, amelynek legnevesebb magyarországi alakja az 1808-
tól sátoraljaújhelyi rabbiként működő Moses Teitelbaum, a híres
haszid dinasztia alapítója volt. A német területekkel ellentétben
azonban a Habsburg Birodalomban még a 19. század első évtizedei-
ben sem következett be végleges szakítás a haszkala és a rabbinikus
zsidóság képviselői között. Sőt, mint Michael K. Silber *rabbinikus
haszkala* kifejezése tükrözi, ebben a térségben egyfajta harmonizáló
tendencia jelentkezett. Ebben Magyarország számára Prága adta a vi-
szonyítási pontot, az ottani hangvételre Berlin harcos hangja nem
volt jellemző. A Habsburg Birodalom térségében a zsidó felvilágoso-
dás a rabbinikus kultúra elvetése nélkül talált utat magának. A hú-
szas-harmincas évekig tipikusak voltak a mindkét kultúrában otthonos
tudósok: responsumot író *maszkilok*, világi tudományokat művelő rab-
bik, *dajjanok* (rabbinikus bíróság tagjai).¹⁵ A rabbinikus irodalom
adott ihletet egyes jellegzetesen haszkala terméknek mondható szép-
irodalmi alkotásokhoz, drámákhoz, gyerekversekhez is.¹⁶

¹⁵ Néhány jellegzetes példát említek: Mose Kunitzer (1774–1837) tudomá-
nyos tevékenysége mellett először kereskedik, csődje után tanári és rabbi
tiszttséget vállal. Művei között egyaránt találunk responsumokat (*Ha-macréf
responsumgyűjtemény*. Wien, 1820 és Prag, 1857), héber drámát (*Bét Rabbi*.
Wien, 1805) és tudományos igényű historiográfiai munkát (*Toldot Rabbenu*.
Wien, 1805).

Oppenheimer Beer pozsonyi tudós, üzletember, *Ha-measszéf* egyik előfi-
zetője, maszkilok körének tagja. Többször képviselte kifelé a pozsonyi zsidó
községet, responzum-gyűjteménye *Mé Beer* (Wien, 1829) címen jelent meg.

Brill Azriel (1778–1853) az óbudai Normalschule tanára, majd a pesti
rabbitanács tagja. *Éjn ha-arec* (Buda, 1821) szerzője: táblázatos összefoglalás
Magyarország földrajzáról és uralkodóinak történetéről héber nyelven.

Wahrmann Izrael (1755–1826) 1799-től haláláig Pest rabbija, a község mo-
dern iskolájának támogatója.

¹⁶ Lásd Mose Kunitzer *Bét Rabbi* című, Jehuda ha-Nasziról (a *Misna* szer-
kesztőjéről) szóló munkáját (Bécs, 1805) vagy a neszmélyi Popper Mor-
dechai művét, amelyben Rabbi Akiva történetét írta meg *Pirké Rabbi Akiva*
címmel (Bécs, 1808). A hazai héber nyelvű drámaírás kezdetein kívül meg-
említhetjük példaként Schönfeld Baruch (1778–1853) munkáját, *Anaf éc
avot* (Ofen, 1841), amelyben az *aggáda* és *midrás* irodalomból dolgozott fel
legendákat, mondásokat verses formában tanulók számára.

A rabbik nyitottsága a jesivák szellemi légkörén is lemérhető volt. A zsidó fiatalság krémje gyűlt össze ezekben az intézményekben, az itt szerzett intellektuális élmények meghatározó fontosságúak voltak szellemi beállítódásuk kialakításában, így közvetítő szerepük aligha becsülhető túl: valóságos haszkala-centrumokként működtek ebben az átmeneti időszakban. Az alábbi két idézet Perls Mose Jichakról (1784–1854) és az általa vezetett jesivákról (1822-től a kismartoni, majd 1841-től a bonyhádi jesiva élén állt) adnak képet.¹⁷

„Nem tekintett rosszállóan a tanítványaira, ha a szent nyelv nyelvtanát igyekeztek tanulni, amelyben maga is jártas volt, vagy ha a Bibliát R. Mose Dessauer [Mendelssohn] és társai német fordításával és az ismert kommentátorok *Biurjával*¹⁸ igyekezett megérteni. Épp ellenkezőleg, ő kívánta, hogy tanulják mindezt, de úgy, hogy a Talmud tanulásában se lankadjanak. Azt sem helytelenítette, hogy vannak diákok, akik idegen nyelveket és világi tudományokat tanulnak. Tudom, hogy fiaitól sem vonta meg a nyelvek és tudományok tanulását.”¹⁹

„Mert úgy tekintette a [világi] tudományt, mint a számjegyek közt a nullát, amely ha magában áll, minek tartják? Semminek! De ha a nulla az egyeshez csatlakozik, akkor az egyes értékét tízre növeli. Ugyanígy a Tóra az alapszám, az egyes, a tudomány a nulla, amelynek önmagában semmi ér-

¹⁷ További példák viszonylag kései időszakból: Strasser Eleazar (1790–1848) által vezetett jesivák Nagymagyarban (Magendorf), Győrött (1830–34), Vágújhelyen (1835–48). Strasser elsőik között prédikált ortodox zsinagógában irodalmi német nyelven. Azriél Hildesheimer (1820–1899) 1851-től volt kismartoni rabbi. Jesivájában klasszikus és élő idegen nyelveket és világi tárgyakat tanultak a növendékek. Az általa képviselt irányzat, „kulturált ortodoxia” a kongresszuson két tűz közé került. 1869-ben elfogadta a berlini Talmudi főiskola meghívását, és megalapította, majd újjászervezte a Rabbiszemináriumot.

¹⁸ *Biur* (*béur* = magyarázat) a Mendelssohn és munkatársai által készített irodalmi német bibliafordítással megjelent héber nyelvű kommentár. A Pentateuchos kiadás *Netivot ha-salom* címmel 1780 és 1783 között látott napvilágot, ami tartalmazta a héber eredetit, a német fordítást héber karakterekkel és a héber kommentárt.

¹⁹ Weiss 1895, 30. Weiss 1830-ban érkezett Eisenstadtba, hogy Perls jesivájában tanuljon.

téke nincsen. De ha a tudomány a Tórához kapcsolódik, akkor a Tóra értékét növeli, és emeli százra és ezerré, a tudományok sokasága szerint, amit az ember elsajátított.”²⁰

A 19. század első harmadában – Perlshez hasonlóan – a térség szinte minden rabbija nyitott volt a Biur használatára, ami az irodalmi német nyelv és a felvilágosodás szellemében írt kommentár elfogadását jelentette.²¹ R. Moses Schreiber a kevés kivételhez tartozott, aki ekkor sem fogadta el. Weiss emlékei szerint 1830-ban Morvaországban már szellemi bezárkózásukról voltak hírhedtek a magyarországi jesivák. Társai azzal riogatták, hogy ha magyarországi jesivában tanul tovább, akkor minden Talmudon kívüli tanulmánynak hátat kell fordítania, mivel ezeket tiltják az itteni rabbik. Weiss, bár Perlsben kellemesen csalódott, diáktársai között felfedezte azt a szellemiséget, amely szerinte Pozsonyból indult ki, de már addigra is jelentős hatást gyakorolt másutt is.²²

Mielőtt a Hatam Szófér állásfoglalásával és elveivel megismerkednénk az alapfokú oktatásból, még egy példát mutatok be az „ortodox haszkala” stratégiájára. Mint korábban említettem, a pozsonyi konzervatív körök, a későbbi községi elnök, Abraham Hirsch Lvov/Lemberger vezetésével kísérletet tettek a Primärschule megindításának meggátlására. Kudarcsuk, illetve az iskola sikere azonban nem a teljes elutasítást és elzárkózást váltotta ki, hanem épp ellenkezőleg: konkurálni igyekeztek azzal. 1830 februárjában – épp mikor a Primärschule elnyerte a nyilvánossági jogát – a községi elnökség Lvov vezetésével kérvényezte a község által fenntartott két iskola: a II. József kora óta működő Normalschule és a talmud-tóra összevonását. Az új intézmény négy tanítóval 1832 *pészah*jakor nyílt meg.²³ A megújult iskola hangsúlyozottan elsőbbséget kívánt biztosítani a Talmud-tanulásnak – más nyilvános iskoláktól eltérően órarendjé-

²⁰ Idézi Silber 1985, 15. Perls Abraham Cvi (Ármin) *Bét neeman* címen tette közzé nagyapja, Perls Jichak Mose resonponzumait (Máramarossziget, 1908). Ehhez írt életrajzi bevezetésében jegyezte fel a találó hasonlatot, amelynek egy némileg eltérő változatát Isaac Hirsch Weiss is megörökítette emlékiratában (Weiss: *Zikronotai*, 31).

²¹ Például az 1818-as bécsi kiadáshoz a két *haszkamát* (approbációt) az óbudai Münz Mózes rabbi (1750 k.–1831) és Morvaország főrabbija Mordechai Benet (1753–1829) adta. Az utókor mindkettejüket a konzervatív táborhoz sorolja.

²² Weiss 1895, 29–30.

²³ Barna-Csukási 1896, 414–416; Silber 1985, 43.

ben még a század második felében is megőrizte a talmud-tóra és a világi tárgyak elkülönítését –, de a jól képzett tanárok miatt mégis a világi tárgyak magas színvonaláról is ismert lett.

Az 1850 előtti időszakban más városban nem találkozunk egymással konkuráló – reformpárti és konzervatív – nyilvános zsidó iskolákkal. A negyvenes években csak ritka kivételként tud Einhorn Ignác ortodox támogatású nyilvános iskolákat említeni: Bonyhádott, Szenicét.²⁴ 1850 után azonban – erőteljes állami nyomásra – az akkulturációra nyitott nyugati ortodoxia sűrű, önálló iskolahálózat kiépítését választotta a vallási oktatás intézményeinek párhuzamos fenntartásával. Így egyfelől kielégítette a kulturális egységesülést célzó hatósági igényeket, másfelől mégis fennhatóságuk alatt tudhatták saját gyermekeik nevelését.

A megújuló ortodoxia másik útját a 19. század első évtizedeinek legnagyobb rabbinikus tekintélye, R. Moses Schreiber – rabbinikus hagyománynak megfelelően responsum-gyűjteményéről elnevezve a *Hatam Szófér* – jelölte ki.²⁵ Mint látni fogjuk, Schreiber megnyilatkozásaiban benne van az elzárkózás mellett a konkurálás gondolata is, erre a nem zsidó kultúra egyes elemeit elfogadó tanítványai (például Maharam Schick²⁶) hivatkoztak is: a *Hatam Szófér* tekintélyével védtek saját álláspontjukat a kibontakozó ultraortodoxiával szemben. Mégis ezt a tárgyalási rendet indokolja, hogy minden felvilágosodáspárti megnyilvánulása ellenére is tőle, az ő pozsonyi jesivájából indult ki az új, „Talmudra néző mozgalom”.²⁷ A jesivából kikerülő tanítványok százai révén a régió konzervatív zsidóságára meghatározó befolyást gyakorolt.²⁸

²⁴ Einhorn 1848, 251.

²⁵ Moses Schreiber (Frankfurt, 1762 – Pozsony, 1839). Szülővárosát rajongásig szeretett tanárával, Natan Adlerrel (1741–1800) együtt hagyta el. Tanára erős hatása megmutatkozott vallásos személyiségén. Néhány évi morvaországi tartózkodás után rabbiállást vállalt Nyugat-Magyarországon: 1798-tól Nagymartonban, majd 1806-tól egészen a haláláig Pozsonyban. Tudományos kritikával írt életrajzát lásd Jacob Katz: *Chátám Szófér életrajzához. Századok*, 126 (1992), 80–112.

²⁶ Maharam Schick = R. Moses Schick (1807–1879) huszti rabbi.

²⁷ Az irányzat mozgalmi jellegét és a *Hatam Szófér* személyéhez kötődő karizmatikus jegyeit Ben-David 1997 (különösen: 22–25) és Katz 1995, 166 is kiemeli.

²⁸ Később rabbi- vagy *dajjantisztséget* betöltő tanítványairól terjedelmes összeállítást közöl *Igrot Szofrim* (1933) vol. II, 89–95. A lista a községeket is

Az alábbiakban csak az oktatás modernizációjáról, világi tárgyak és idegen nyelvek oktatásáról vallott nézeteit vizsgálom, ahogy azok írásbeli hagyatékából – prédikációk, vallási kérdésekben hozott döntvényei, végrendelete, mások műveihez írt approbációk –, illetve egyes életrajzi adatokból kirajzolódnak. A hosszabb idézetek célja érvelésének bemutatása. Elsőként abból a beszédéből idézek, amit 1811-ben a *Be-sallah* hetiszakaszhoz (Ex. 13,17–17,36) mondott el, reagálva a városban akkoriban kezdeményezett, de végül megghiúsult korszerű iskola tervére.²⁹

„De az igazság megmutatja az útját, mert nyilvánvaló Előtte, áldassék az ő neve, hogy lehetetlen elválasztani Izraelt a többi néptől, hacsak nem tőlük és szokásaiktól való teljes elkülönítéssel. Úgy, hogy nem tanuljuk tudományukat, amelyben hasonlatosak hozzánk, még a Szentírást sem az egyszerű értelmezésben, hisz ebben hasonlítanak hozzánk. Igen gyorsan megfordul ugyanis az ember szíve, visszatér a sokasághoz, hacsak nem távolodik el véglegesen távolra. És ha a Szent, áldott legyen, előbb szoktatta volna Izrael népét az ország szokásaira, akkor sohasem sikerült volna elérniük a Tóra és a hit igazságát. Ugyanis még mielőtt eljutottak volna csak a széléig is, addigra már elszegődnek máshova, mert ezek a tárgyak és az említett tanulási rend azon népek szerint való, hozzájuk áll közel. Ha meg is értené Izrael, hogy a népek istenei hiábavalóságok, ámitás művei, és nem is hinnének az ilyenekben, mivel végleg összetörték a kereteket, nem hisznek majd sem ebben, sem abban.

Így ha fiaink és utódaink nevelésük kezdetén tanulják a Szentírás egyszerű értelmezését és világi tudományokat, melyek kívül esnek a Tórán, akkor még mielőtt felnőnének és eljutnának az írásmagyarázatig és a szóbeli tanig, ami a lényeg, még mielőtt eljutnának ehhez, azelőtt választják a törvény nélküli állapotot, megtagadják az Urat és

megadja, és mint a településnevekből kirajzolódik a Hatam Szófér „hatósugara” a történelmi Magyarország egészét lefedte.

²⁹ *Derasot*, I, 112/a–115/b. A prédikáció valószínűleg 5571. sevát hó 15-én (1811. február 10.) hangzott el. Az iskola szervezésére felhívó írás csak két hét múlva, 1811. február 22-én és 26-án jelent meg a *Pressburger Zeitung*-ban. Ez ellentmond annak az ortodox hagyománynak, hogy a rabbi kemény hangú beszéde tartotta vissza a szervezőket a további lépésektől. Az iskola tervéről lásd a 4. fejezetben.

törvényét, mint láthatjuk ebben a rossz nemzedékben egyes államokban. Felforgatják azt a rendet, amit az ősök megszabtak, és elbuknak. Egy sincs ezek közül a fiak közül, akik ki ne térnének az eljövendőben, és egy sincs, aki kedvelné a Talmudot, [...] de egyik sem fog valódi sikert elérni. Ezért áldjuk az Urat, Istenünket, hogy nem adta osztályrészünkül azt, amit nekik, és megfordította a sorrendet: előbb közelített minket Szinaj hegyéhez, még mielőtt megtanultuk ennek a világnak az útjait, szokásait, és bár ezután megtanultuk ennek a világnak a szokásait is, mindkettő megmaradt kezünkben, hála az áldott Úrnak.³⁰

„A bölcs pedig ebből figyelmeztetést vesz, hogy ne hallgasson az újakra (újítókra?), akik a közelből jönnek eltávolítani az Úr népét Isten tanától, a tálat a szájára akarják fordítani, tanítván minket logikára/racionalitásra [derekh higgajon], megtéveszteni fiainkat, hogy neve és maradéka se maradjon a Talmudnak és a Gemarának. Isten őrizz, hogy beleegyezzenek és hallgassatok rájuk!”³¹

„Uszítók és felbujtók támadtak kardokkal, ami szájukban van, és íjakkal, ami tintájukban van, írni hazug írásokat, elvonni Izrael fiainak szívét, eltaszítani őket az Úrtól. Mondván oktatási rendünk, amelyhez eddig szokva voltunk eltorzult, lezüllött, aminek jele, hogy hány és hány ember könnyelmű és üres, züllesztí útját, és mindezt azért, mert nem tanultak a rendről, minden tudomány nélkül kerültek ki az iskolából. [...] Az igazság velük kapcsolatban az, hogy az eljövendőben ebben a megbomlott nemzedékben találatnak ilyen emberek, de nem gyógyulnak meg az ő orvoslásuk által.”³²

Az uszítók és felbujtók módszere lényegében a Wessely által közel harminc évvel azelőtt (1782-ben a *Divré salom ve-emet* írásában) felvázolt haszkala oktatási program. Ennek elutasításában a Hatam Szófér olyan jeles elődök nyomában haladt, mint Ezekiel Landau (1713–1793) prágai, David (Tevele) ben Natan (?–1792) lissai és Pinkas Horowitz (1730–1805) frankfurti rabbi.³³ A Hatam Szófért

³⁰ *Derasot*, I, 112/b.

³¹ *Derasot*, I, 113/a.

³² *Derasot*, I, 113/b.

újabb életrajzírói szerint épp a köztes évtizedek németországi tapasztalatai motiválták a program éles elutasításában. Távolból is nyomon követte szülővárosa, Frankfurt hagyományos közösségének szétesését, találkozott azokkal, akik gyermekeik megfelelő nevelését féltve „menekültek” keletre.

A szöveg azonban magában foglalja a már Wesselyre reagálva megfogalmazódó és a Hatam Szófér számára szintén elfogadható megoldást is. Nem utasítja el egészében a világi tudományokat, azonban kerítést von a hagyományos tananyag köré, és csak nagyon szigorú feltételek teljesülése mellett tartja tolerálhatónak külső tudományok tanulását, tanítását. Legfontosabb feltétel, hogy elsők és elsődlegesnek továbbra és mindig is a Tóra tanulása maradjon. Ezzel kell lerakni az alapokat, autonóm erkölcsiséget kiépíteni, amely alapján már majd megítélhető és elhelyezhető lesz minden egyéb. A Tóra és a tudományok sorrendjének vagy viszonyának bármilyen más megváltoztatása szerinte szellemi romboláshoz vezet. Végső soron nem azt ellenezte, hogy mást tanuljanak, hanem hogy azt ne tanulják, ami a sajátjuk. A tóratanuláson hangsúlyosan nem csak a kezdeti bibliai tanulmányokat értette, legmeghatározóbbnak épp a „szóbeli” hagyomány megismerését tekintette.

Ha már szilárdak voltak az alapok, a Hatam Szófér kifejezetten hasznosnak tartotta az elmélyedést bizonyos külső tudományokban. Az így szerzett tudás eszközül szolgálhat a Tóra-parancsok jobb megértéséhez, pontosabb teljesítéséhez. Érvelése rokonítható Mose Jichak Perls-idézet nézetével: ha a Tóra az alap, a külső tudományok megsokasíthatják annak „értékét”. A világi tudományok el-sajátításának másik hasznát a hitetlenekkel való vitázásban látta.³⁴

„Valóban képtelenség megérteni [a Tórát] anélkül, hogy egyéb tudományokat ismernénk. Mert nem lehet a Nap és a Hold járásának és pályájának pontos ismerete nélkül az új hónapot megállapítani; lehetetlen megítélni a varázslást, ha nem ismerjük ennek gyökereit, az ókori népek tudományát; az ételtilalmakat, az anatómiában való legrészletesebb és mélyebb tájékozódás nélkül; a leviták énekét zenei ismeretek nélkül; Izrael földjének felosztását földmérési, mértéktani és mezőgazdasági (?) ismeretek

³³ Katz 1992, 97. Ezekiel Landau és David Tevele beszédeit lásd P. Mendes-Flohr – J. Reinharz (eds.): *The Jews in the Modern World* (1995). 74–80.

³⁴ Hildesheimer 1996, 156.

nélkül; a keresztezett növények vetését és aratását növénytani (?) tudás nélkül. Milyen részletesen szabályozták bölcseink a 39 szombati munkatilalmat, melyből kitűnik jártasságuk a munkák mindegyikében, mint pl. fonásban és annak eszközeiben.”³⁵

A Hatam Szófér maga is tájékozott volt a történelem, a geometria, az algebra, a fizika, az anatómia és az asztronómia terén, tudott németül és franciául. Mendelssohn műveit nem olvasta, de jól ismerte a *Ha-measszéf* és a *Bikkuré ha-ittim* folyóiratot.³⁶ Azt tartotta volna kívánatosnak, hogy a fiatalok héber nyelvű, a Tóra szellemével egyező munkákból sajátíthassák el a világi ismereteket. Kénytelen volt azonban elismerni, hogy ehhez egyelőre nem álltak rendelkezésre megfelelő könyvek. „Így míg más népeknek számos tudósuk és könyvük van ezen tudományokban, addig mi arra kényszerülünk, hogy az ő könyveikből tanuljuk ezeket.”³⁷ Bizonyára ennek a hiánynak a pótlására támogatott haszkamával héber nyelvű természettudományos könyveket, így például David Friesenhausen algebra tankönyvét (*Kelil ha-hesbon*, 2. kiadása: Zolkiew 1835) és a kopernikuszi alapokon álló csillagászati könyvét (*Moszdot tével*. Wien, 1820), Koppel Schacherles matematika tankönyvét (*Parperoot lehokhma*. Wien, 1814) vagy Samson Bloch történeti, földrajzi munkáját (*Sevilé olam*. Zolkiew, 1826).³⁸ Maga is tervezett, sőt el is kezdett egy könyvet természettudományos ismeretekről, a tervvel Pinhas Elijahu enciklopedikus művének, a *Széfér ha-beritnek* a megjelenésekor hagyott fel.³⁹

³⁵ *Derasot*, I, 100/b. *Va-jiggas* (Gen. 44,18–47,27) heti szakaszhoz mondott *derasa*, évszám megjelölése nélkül.

³⁶ Katz 1992, 98.

³⁷ *Derasot*, I, 100/b. Bizonyos kérdésekben a Hatam Szófér maga is tanulmányozta nem zsidó szerzők természettudományos és orvosi munkáit, egyesekkel levelezett is. A szakkönyvek használata mellett a keresztény oktatási intézmények igénybevételét is elkerülhetetlenként fogadta el például orvosi pályára készülőknel (Hildesheimer 1996, 153–154).

³⁸ Nahsoni 1981, 215 és Silber 1985, 12. Friesenhausen *Moszdot tével* című munkájához adott approbáció külön érdekessége, hogy a könyv tartalmaz egy tervezetet is világi tárgyakat is oktató rabbiképző intézményekről. Többek közt matematika, fizika, kémia, történelem, zene, csillagászat, földrajz, nyelvek, homiletika oktatását javasolta (*Moszdot tével*, 89a–92a).

³⁹ Hildesheimer 1996, 153. A munka első kiadása (*Brno*, 1797) anonym volt, 2. kiadása (*Zolkiew*, 1807) vált Magyarországon ismertté.

Ugyancsak támogatását élvezték egyes német nyelvű tankönyvek, ezzel elősegítve azt a folyamatot, melyben az 1830-as évekre a konzervatív zsidóság is kialakította saját tankönyveit a vallási tárgyak területén. Így haszka-mát adott Horowitz Leopold (Lipót) lányok számára írt vallás- és erkölcstankönyvéhez (*Benoth Zion*. Pressburg, 1831), Frankel Bernard (Frank/Fränk, Beer/Bernhard) vallástankönyveihez (*More derekh*. Pressburg, 1829 és *Torat ha-emuna*. Pressburg, 1831) és az ugyancsak diákoknak szánt, talmudi bölcsek mondásait és történeteit tartalmazó munkájához is (*Mahane Jisszakhar*. Vienna, 1822).⁴⁰ Az a tény, hogy a Hatam Szófér pártolta az itt felsorolt – irodalmi német nyelvet és a haszkala által „meghonosított” műfajokat használó – műveket, ellentmondani látszik több elvi állásfoglalásának, amelyekben elutasította a német használatát, és síkraszállt a hagyomány eredeti formában történő megőrzése mellett.⁴¹ Épp ez az ellentmondás világítja meg mindkét oldalról a Hatam Szófér fel fogását: a leghelyesebbnek a hagyományok teljes követését tartja, azonban tisztában volt a politikai és gazdasági realitással, amely mind általánosabbá, sőt szükségessé tette a német nyelv elsajátítását, világi ismeretek tanulását. Látta, hogy a Tórához hű emberek kezében ezek az ismeretek és formák is szolgálhatják az eltévelyedettek megnyerését, a zsidók Tórához való kapcsolódásának erősítését, ezért az erőteljes tiltás *mellett* mégis támogatta olyan művek megszületését, melyek alternatívát kínáltak a haszkala jegyében fogant tankönyvekkel szemben.

Bizonyos fokig együttműködött a községi vezetéssel a Primärschule alternatívájaként megszervezett ortodox nyilvános iskola ügyében is: az iskola elöljáróságának elnökeként a vallásoktatás felügye-

⁴⁰ Horowitz Lipót (1787–1884) magán-leányiskolát vezetett Pozsonyban 1829-től 1848-ig. Az iskoláról lásd az 5. fejezetet. Frankel Bernard (1777–1845) évtizedeken át a pozsonyi zsidó község alkalmazásában állt (titkár, pénztáros, samesz), Szófér bizalmasa volt. Az említett tankönyvekről lásd a Tankönyvek fejezetet.

⁴¹ A német nyelv használatával kapcsolatban leggyakrabban azt a döntvényt idézik, miszerint nem szabad rabbinak olyan személyt kinevezni, aki világi könyveket olvas, és idegen nyelven [értsd jiddis helyett németül] prédikál. Az ilyentől tilos Tórát tanulni (*Sut Hatam Szófér*, Hosen mispat, Vienna, 1862, no. 197).

⁴² Barna–Csukási 1896, 420.

⁴³ Nahsoni 1981, 215, Maharam Schick levelére hivatkozva.

letét ő látta el.⁴² Idekapcsolódik az az adat is, miszerint R. Moses Schreiber tervezte egy világi tárgyakat is oktató tanítóképző intézmény felállítását, ahol a megfelelő szellemben felkészített tanítókat ilyen ismeretekkel is felvértezték volna.⁴³ A terv megvalósulását a szélsőséges újítóktól való szigorú elhatárolódás, a bástyák mögé való visszahúzódás hiúsította meg.

Még egy példát említek a tiltás és egyidejűleg az ortodox változat támogatásának politikájára. Mint ismeretes, Hatam Szófér ellenezte a Mendelssohn-féle bibliafordítás és kommentár használatát. Veszélyesnek tartotta a Tóra racionális megközelítését, a törvények ésszerű, természettudományos magyarázatát. Az ilyen gondolkodás ugyanis könnyen vezethet oda, hogy amennyiben a magyarázat érvényét veszti, a parancsolat maga is elvész. A titkos mindig szentebb, mint a látható, a Tóra drágakövei az egyszerű értelem mögötti jelentések, jelzések.⁴⁴ Épp ezek miatt ellenezte a Tóra modern nyelvekre való fordítását – egyrészt a fordítás csak egy jelentést tud átadni, másrészt ezzel a racionális vizsgálódások és ítéletek prédájává tennék. A hagyományt teljességében kívánta megőrizni, nemcsak tartalmát, hanem formáját, gondolatrendszerét és nyelvi kifejezéseit is.⁴⁵ Végrendeletében is tiltotta RMD [Rabbi Mose Dessauer = Moses Mendelssohn] könyveinek használatát, Rasi és Ramban (Nahmanides) kommentárjait javasolva a tanuláshoz.⁴⁶ Emellé állíthatjuk azt is, hogy 1833-ban a Hatam Szófér approbálta Leopold Dukes munkáját, Mózes öt könyvének németre fordított Rasi-kommentárral megjelent kiadását (5 kötetben: Prága, 1833–1838).⁴⁷ Az ajánlás a munka hasznát abban látta, hogy hozzáférhetővé teszi a kommentárt azok számára is, akik már csak idegen nyelvű könyveket olvasnak. Más szóval R. Schreiber a tankönyvként is használt Biur lehetséges konkurensét látta benne: ha már német nyelven olvasnak, legalább hagyományos szemléletű munkát vegyenek kézbe.

⁴⁴ Lásd *Derasot*, 81/a.

⁴⁵ Katz 1992, 165.

⁴⁶ Az erkölcsi végrendelet szövegkiadása M. Szófér: *Szófer ha-zikkaron*. Jerusalemben, 1957, 117–125.

⁴⁷ Dukes Leopold (1810–1891) a középkori zsidó irodalom jeles kutatója a Primärschule „csodagyerekeként” tűnt fel. 1823-ban az alkalomra írt saját versét szavalta a primási látogatáskor. Innen az útja a Hatam Szófér jesi-

A reform elleni éleződő küzdelemben a Hatam Szófér helyénvalónak találta az állami hatóságok segítségét is igénybe venni. Pontosabban, ellensúlyozni törekedett azt a befolyást, amelyet az újítók gyakoroltak az ország véleményformálóira, vezetőire.⁴⁸ A Hatam Szófér bízott abban, hogy ha tudatják a „valóságot” bizonyos vallási kérdésekben és a maszkilokat illetően, akkor ily módon külső megerősítést szerezhetnek álláspontjuk védelmezéséhez.

„...[az ország vezetői] egyáltalán nem kívánják a Tóra egyetlen parancsolatának megszüntetését sem. Ha valamely országban hallgatnak is a vezetők ezeknek a sugdolódzóknak a szavára, akkor is csak jót akarnak nekünk, mert nem tudják, nem tudatták velük, hogy ez hitünk alapjaival ellenkezik, fondorlat a Talmud tőlünk való elvetésére, teljes elfeledtetésére. De ha meghallják majd és megértik, hogy ez a Tóránkkal ellenkező dolog, és hogy ezek az emberek hitetlenek, akkor majd nem hallgatnak rájuk, szavaikra. Az Úr velünk van.”⁴⁹

A tradicionalista oldal lobbitevékenységének legnagyobb akadályja az volt, hogy a 19. század elején szó szerint és képletesen sem volt közös nyelve a nem zsidó környezettel. A kapcsolattartáshoz az or-

vájába, majd két évre Würzburgba, Avraham Bing jesivájába vezetett. Később Bécsben, Münchenben, Frankfurt am Mainban, Wiesbadenben stb. folytatta tanulmányait egyben megkezdve későbbi fő tudományos tevékenységét: héber könyvek és kéziratok felkutatását. Önéletrajza az *Allgemeine Zeitung des Judentum* 1892. évfolyamában jelent meg folytatásokban. Az írásból kiderül, hogy Dukes maga a Mendelssohn-féle fordításon nőtt fel, pedig apját, mint a Hatam Szófér egy tanítványát mutatja be (AZdJ 1892, 114).

⁴⁸ A tradicionalista oldal lobbitevékenységének fontos színterei a reformkori országgyűlésekkel párhuzamos zsidó gyűlések, tanácskozások. Az 1832-es diéta megnyitása előtti pesti küldöttgyűlésen már nyílt ellentét mutatkozott Pozsony konzervatív és Pest reformszellemű világi vezetése között. Pozsony a vallási előírások betartatásához kívánt állami segítséget szerezni. Ezek történetét lásd Venetianer Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban*. Budapest, 1909, IMIT. Magyarországra vonatkozó rész: 471–529. Oktatástörténeti szempontból tárgyalja a gyűléseket Moskovits, Aron: *Jewish Education in Hungary, 1848–1948*. New York, 1964 I. fejezete.

⁴⁹ *Derasot*, I, 113/b. A Hatam Szófér 1832-ben benyújtott folyamodványa ugyan nem talált meghallgatásra, de ismerünk olyan eseteket is, ahol a városi hatóság teljes szigorral támogatta a rabbi kérését: tipikusan a szombati munkavégzés (kereskedés) tiltása ügyében. Szeged és Temesvár esetét ismerteti Löw-Kulinyi 1885, 164–165; a Hatam Szófér beadványából idéz Silber 1985, 88.

szág nyelvét beszélő, viselkedési normáiban otthonos, a diplomáciában jártas, azonban a legszigorúbb vallási alapokon álló közvetítőkre, „tolmácsokra” van szükség. Olyanokra, akik tudják, hogy mit, mennyit és hogyan szabad megmutatni a zsidó hagyományból, akik képesek egyszerre szemlélni a hagyományt valódi formájában, valamint idegen idiómára fordítani.

„Megállnak jámborságukban, és hitükben élnek, és ők azok, akik uralkodnak a világon, nem pedig a világ uralkodik rajtuk, ők húznak kerítést Izrael köré. [...] Bár a viselkedésben és a diplomáciában való jártassága révén fontos ember lett, de megmaradt továbbra is a maga ura, nem ők uralkodnak felette, hogy isten ments, eltévelyedjék, hanem miután felfedett előttük egy arasznyit, visszakozott, és elfedett két arasznyit, jámborsága a helyén maradt és »nem változott el az ő szaga« [Jer.48,11], nem hagyott fel a tolmácsolással.”⁵⁰

Az ortodoxia történetét tárgyaló tanulmányok egybehangzóan meghatározónak tartják a Hatam Szófér szerepét mind az ortodoxia ideológiájának kimunkálásában, mind a viszony szakításig való élezésében. Mint Jacob Katz megfogalmazta, a védekezésbe szoruló ortodoxia csak végleteket ismert: a hagyomány maradéktalan elfogadását vagy teljes elutasítását, és ha a hagyomány megőrzésének a társadalmi és kulturális elszigetelődés további fenntartása volt ára, azt is vállalta.⁵¹ Ezt a kizárólagosságot a Hatam Szófér inkább csak a jesivájában tudta megvalósítani: itt teljességgel tiltották a világi tárgyak tanulását, sőt általában még az újságolvasást, a külvilág eseményeiről való tájékozódást is elleneztek.⁵² A pozsonyi zsidóság távolról sem volt ilyen egységes.⁵³

⁵⁰ *Derasot*, I, 81/a – R. David Sinzheim (1745–1812), az első franciaországi főrabbi halála alkalmából mondott beszédében. Sinzheim a Napóleon által összehívott párizsi Szanhedrin fejeként a Szófér szerint példásan oldotta meg a tolmácsolás kényes feladatát.

⁵¹ J. Katz 1992, 165. A Szófér idézett 1811. évi prédikációját a szakadás egyik első jeleként említi.

⁵² Fuchs 1979, 20.

⁵³ A Szófér még mattersdorfi tartózkodása idején kapott egy levelet pozsonyi zsidók egy csoportjától, amelyben figyelmeztették, hogy milyen világi szokások terjedtek el a városban. A rabbi szerződötése feltételeként szabták ezek megtűrését (Silber 1985, 31–33).

A felnőttoktatásra helyezett hangsúllyal – tanházak, prédikációk – törekedett R. Schreiber a gyülekezete arculatát átalakítani, de a maszkilok csoportjának tevékenységét mindvégig el kellett tűrnie, visszatérítés helyett csak leválasztani, elkülöníteni tudta őket. Bizonyos feltételekkel ahhoz is hozzájárult, hogy külön *minjant* (imaközösséget) tartsanak fenn, valószínűleg a szokásos módon az iskola keretében.⁵⁴

A modern iskolákban tartott, a közösség zsinagógai gyakorlatától elkülönülő iskolai istentiszteleteknek a kultuszreform kezdeti időszakában döntő jelentőségük volt. Ezeken az alkalmakon megjelenhettek olyan változások (imarend módosítása, német, majd magyar prédikáció, orgonakíséret), amelyeket a közösség egésze még nem fogadott volna el, egyszersmind itt nevelődött ki az a generáció, amely mindezeket az újításokat már természetesnek tartotta. A pesti községi iskola csak 1834-ben vezette be ifjúsága számára a szombati alkalmakat az iskola épületében, ezeken a hitoktatást végző tanító mondott német beszédet.⁵⁵ (Pesten ekkor már 1827 óta szokásos volt a német prédikáció a *Cheszed Neurim* egyesület istentiszteletén.) Weiss Karolina leánynevelő intézetére vonatkozó 1847-es adatunk szerint ott már magyarul hangzott a szónoklat, és zenei kíséret is volt.⁵⁶ Idekapcsolódik Löw Lipót megjegyzése a nagyobb községi iskolák számára készített útmutatójában, miszerint az iskolai élet rendjébe könnyebben illeszthető reggeli imát javasolt, ehhez „egynehány modificatio szükséges, másképp felette sok időbe kerülne”.⁵⁷

⁵⁴ Silber 1985, 39–40.

⁵⁵ Mandl 1896, 27.

⁵⁶ Pollák 1848, 142.

⁵⁷ Löw 1845, 10.

8. FELEKEZETI KERETEKEN KÍVÜLI ISKOLÁZTATÁS

„Ezenkívül a felsőbb, mint alsóbb tanodák, városban és falun a zsidóktól szorgalmasan meglátogattnak, és aránylagos nagyobb mértékben, mint a más vallásbeliek gyermekeitől.”

Egészíti ki Einhorn Ignác 1848-ban az oktatás szükséges modernizációjáról és a már működő iskolákról elmondottakat.¹ Bár az 1848 előtti időszakról nem áll rendelkezésünkre országos adatgyűjtés, a vizsgált két pesti és budai iskola adatai csak az 1830–40-es években igazolják Einhorn szavait. Az 1820-as évek végéig mindkét iskolában az óhitűek (görögkeleti vallásúak) alkották a legnagyobb akatolikus csoportot, s csak a harmincas évek kezdetétől vették át tőlük a vezetést a zsidó diákok. A váltás időpontját a zsidó lakosság fokozatos betelepődése mellett az ekkortájt a zsidó oktatásügy más területein is érzékelhető szemléletváltás alakította.

Az 1864/65-ös tanév nyilvános oktatási intézményeiről készült országos összesítés is arról tanúskodik, hogy a zsidó felekezet volt a legnyitottabb más felekezetek iskoláinak igénybevételére. Ekkor az alapfokú nyilvános oktatásban részesülő zsidó gyerekek 91,7%-a járt zsidó iskolába. Ez az arány összevetve például a német területek ha-

¹ Einhorn 1848, 251.

sonló adataival igen magas,² azonban az összes többi vallási közösséget még ennél is zártabb iskoláztatás jellemezte. A nem zsidó iskolában tanuló zsidó diákok százalékos megoszlása a katolikus és az evangélikus iskolák esetében közel azonos volt az adott felekezeteknek az oktatás egészében elfoglalt pozíciójával. A református intézményeket ennél magasabb arányban választották zsidó diákok, ellentétben a görög katolikus iskolákkal, ahova alacsonyabb százalékban, és a görögkeleti iskolákkal, ahova egyáltalán nem jártak.

8.1. táblázat. *Az egyes felekezetek iskoláinak tanulói vallási megoszlásában, 1864/65*³

(A feltüntetett százalékos arány az egyes felekezetekhez tartozó diákoknak a saját felekezetű iskolába járó részét mutatja.)

Iskolák	Tanulók létszáma	Róm. kat. tanuló	Gör. kat. tanuló	Evangélikus tanuló	Református tanuló	Gör. kel. tanuló	Zsidó tanuló
Róm. kat.	554 082	544 962 99,2%	4538	1325	859	1285	1468
Gör. kat.	67 738	1924	65 404 93,0%	31	63	205	111
Evangélikus	89 721	1059	78	87 851 97,6%	409	111	213
Református	140 556	1181	258	723	137 737 99,0%	127	526
Gör. keleti	39 625	24	7	3	–	39 591 98,1%	–
Zsidó	25 868	–	–	12	1	3	25 852 91,7%
Összesen	917 590	549 150	70 285	89 945	139 069	40 322	28 166

Két lényeges körülményt kell számításba vennünk, ha az 1864-es felmérés adataiból a negyvenes évek helyzetére szeretnénk következtetni. Egyfelől a hatvanas évekre kiépült egy viszonylag fejlett saját iskolahálózat (410 fő- és alelemi), ezzel jelentősen csökkentve a külső iskoláztatás hézagpótló szerepét. Másfelől viszont tovább csökkentek a világi és a felekezeten kívüli oktatással kapcsolatos fenntartások. Figyelembe véve az 1910-es népszámlálás adatát is, miszerint az 1840 előtt született (és 1910-ben még élő) zsidók 7,1%-a végzett

² Németországban már 1847-ben is legalább a zsidó diákok fele keresztény iskolába járt. De még a leghagyományhűbb területen, Posen (Poznan) vidékén is 25%-ot ért el ez az arány (Silber 1985, 83).

³ Forrása: *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, 1 (1868), V. füz., 296–297.

legalább 4 felsőbb osztályt,⁴ feltételezhetjük, hogy az alapfokon világi tanulmányokat végzők körében az 1840-es években is 8-10% körüli lehetett a nem zsidó intézményekben tanulók aránya.⁵ Rendelkezünk ugyan szórványos adatokkal a zsidó diákok magas arányáról egyes középfokú tanintézetekben – Pesten az evangélikus gimnáziumban, a piarista gimnáziumban,⁶ a József ipartanodában⁷ –, de ezekre alapfokon az előkészítést nem csak a keresztény iskolák tudták biztosítani. A gimnáziumi, egyetemi tanulmányokhoz sokféle utat ismerhetünk meg a korszak életpályáiból.

Főként a századfordulón, de e század első felében mindvégig sok klasszikus maszkil életútra figyelhetünk fel: olyan felvilágosult zsidó értelmiségiek pályáját, akik gyermekkorban tisztán hagyományos iskolázást kaptak, majd később önerőből, sokszor súlyos nélkülözések között is tudásra szomjazva szereztek világi műveltséget, jutottak el akár az egyetemi diplomáig is. Ilyen utat járt be többek közt Bloch Móric, Goldmark Károly, Kohányi Sámuel, Raschkow Elazar.⁸ A világi tudományok elsajátításának különös útjairól példaként Ágai Adolf szavait idézem, aki édesapja, Ágai József német nyelvű emlékiratát dolgozta fel *Régi naplók* című írásában. Ágai József (eredetileg Neugut, majd Rosenzweig) 1807-ben Visnicen (Galícia) született.

⁴ *Magyar Statisztikai Közlemények*, LXIV (1920), 181.

⁵ Az összes tanköteles korú zsidó gyermek közül az alapfokú keresztény iskolába járók 1864-ben 5%-ot tettek ki. Ez az arány a negyvenes években biztosan alacsonyabb volt, mivel kevesebben vettek részt nyilvános oktatásban.

⁶ A piarista gimnáziumban a diákok 10%-a, az evangélikus gimnáziumban pedig mintegy 30%-a évről évre zsidó volt (Komoróczy 1995, 377). Fontos adalék a kérdéshez a piarista gimnázium egy neves zsidó növendékének, Hirschler Ignácnak (1823–1891) önéletírásában felvázolt kép az 1830-as évek iskolai légköréről, a terem végében levő zsidópadról, testi fenyítésekéről, sértegetésekről (Hirschler, I.: *Autobiographisches Fragment*, 1891, 7).

⁷ Fényes Elek adatai szerint az 1846-ban indult Ipartanoda első előkészítő osztályába felvett 73 tanulóból 27 volt zsidó. Magas arányukat azzal magyarázza, hogy a pesti, pozsonyi, aradi és nagykanizsai zsidó iskoláknak már korábban is voltak az Ipartanoda felvételi követelményeként meghatározott 4 főelemi osztályai (Fényes 1847, 171).

⁸ Bloch Móric (1815–1891) 18 évesen Surányban nevelősködött, amikor a helyi plébánostól kapott latin és görög könyvekből másfél évi önálló tanulásal elsajátította az akkori gimnáziumi tananyagot. A magyar nyelvet ugyancsak önerőből tanulta meg Verseyhy grammatikájából. Ezután a pápai Református Főiskola filozófia szakára, majd a pesti Műegyetemre nyert felvételt.

A nagyapa árendás volt, gazdag héber könyvtárral büszkélkedett, fia héber tanulmányairól, amíg tehetett, bőkezűen gondoskodott, németül azonban csak lopva tanult meg a tizenéves fiú.

„Első olvasókönyve – egy krajczár. [...] Sűrűn forgatva ezt a kis rézdarabot, köriratából apránként rátért az egyes betűk jelentésére. K = ק R= ר. E = נ vagy ו – s így végig. A Maimonides foliánsainak alsó szélén levő alphabeticus ívszámok szintén megsegítik e pogány vállalkozásában. Egy lépéssel előbbre viszi a német vasáros, Johann Babtist Vogl úrnak a címtáblája. A voltaképeni német (gót) írást ebből ismeri meg, mert a krajczár verete igazában antiqua, azaz latin írás. [...] A teljes megismerés útjából az utolsó rögöket a vasáros fia takarítja el a megvilágosodó szem elől. A német fiú oktatása mellett az olaj-sutunak egyik rég kiszemelt rejtekhelyén betűzi Schillert.”⁹

A 14 évesen útnak indított ifjút sok vándorlás, néhány év jesiva, házitanítás és inaskodás után a nagyszombati szeminárium egyik kispapja vette pártfogásába. A térítő szándék nem ért célt, de az ő segítségével nyílt meg a zsidó ifjú előtt a magasabb tanulmányok lehetősége: 1832-ben a pesti egyetemen orvosi diplomát szerzett, sőt rövidesen magyar nyelvű munkája jelent meg a tetszhalálról.

„Csak egyet kért: tanítsák meg deákul, és adjanak neki könyveket, s magyarázzák meg neki, a museumban mik azok a különös szerszámok, s mi az a nagy teke, mely csodás jelekkel,

Goldmark Károly (1830–1919) Keszthelyen született, Németkeresztúron nevelkedett – emlékiratai szerint – mindenfajta iskolázást nélkülözve. Írni-olvasni 12 évesen tanult meg leendő sógorától, az elemi iskolai osztályok anyagából 17 évesen önerőből készült fel, és tett sikeres vizsgát, ezzel nyitva meg az utat továbbtanulása előtt: a bécsi technikumba és konzervatóriumba egyszerre vették fel.

Kohányi Sámuel (1824–1905) Csabócon (Zemplén) nevelkedett, s mikor 13 évesen Pestre érkezett, még a latin ábécét sem ismerte. Hébertanításból tartotta fenn magát, mialatt a községi iskola négy elemi osztályából magánvizsgát tett. 1840–46 között párhuzamosan végezte el az evangélikus gimnázium hat latin osztályát és a Nemzeti Konzervatóriumot.

Raschkow (1797–1869) az oroszországi Raskovból származott. Különböző jesivák után a pesti egyetem orvosi fakultásán tanult. Orvosi pályája mellett héber irodalmi műveket publikált. Szintén nyomtatásban is megjelent a lovasberényi iskola megnyitóján mondott ünnepi beszéde (Pest, 1845).

⁹ Ágai 1900, 33–34.

kígyózó vonalakkal és írásokkal van telehintve. [...] S míg délelőtt a nagy széferek lapjai közé rejtett Grammatica Latina leveleit bújja, a délután correpetál a bachurokkal: es-tenden kerülő utakon a seminarium (vagy klastrom) kertjének hátsó kis ajtaján besurran, s bő gyertyavilágnál szedi magá-ba az új tudományt, és oly sikerrel, amelyen az a szőke kis-pap, az ő szelíd tanítója nem győz bámulni.”¹⁰

A vagyonosabb családoknál – amennyiben a szülők ezt szorgalmazták – a szokásos út, hogy a gimnáziumi tanulmányokra magántanító készíti fel a gyermekeket, miközben nem hanyagolják el a vallási alapok átadását sem. Példaként Brill Sámuel Lőw, a pesti rabbitanács tagja, a rabbiképző intézet rendkívüli tanára tanuló éveit említem. Brill 1814-ben Pesten született, apja, Brill Azriel, külön házitanítót fogadott fia számára talmudi és világi tárgyakból. A világi ismereteket egy Fränkel nevű ifjú oktatta neki, aki később orvos lett, és a jeruzsálemi Rothschild kórház főorvosaként halt meg.¹¹ A 1829 és 1831 között a pesti evangélikus gimnázium magántanulója volt, érettségi vizsgát azonban csak 1838-ban 24 évesen tett a pozsonyi líceumban. A köztes időszakot rabbinikus tanulmányokkal töltötte: Kismartonban Perls Mose Jichaknál, Pozsonyban a Hatam Szóférnál, majd Prágában tanult. Pozsonyban szerzett érettségije alapján iratkozott be 1842/43-ban egy tanévre a berlini egyetemre.¹²

A tehetséges, igyekvő diákok a nyilvános zsidó iskolákból is továbbléphettek gimnáziumba. A pesti iskolából már az 1820-as években legelejen is közvetlenül lehetett gimnáziumba átlépni. Az iskola 1820/21-es statisztikai jelentése szerint a 45 második osztályosból hatan tanultak tovább gimnáziumban.¹³ Az 1834-es átszervezés után pedig olyan később kimagasló hírnevet szerző tanítvány is igazolta ezt az utat, mint Falk Miksa (1828–1908), aki 1834 és 1839 között tanult az intézményben.¹⁴

¹⁰ Ágai 1901, 81–82.

¹¹ Blau 1902, 8.

¹² Középiskolai, érettségi és berlini egyetemi bizonyítványait Blau Lajos tette közzé a *Magyar Zsidó Szemlében* (16 [1899], 254–258). Havér-bizonyítványait, rabbiokleveleit és ajánló leveleit lásd uo. 341–348.

¹³ MOL C69, 1821/1. f.

¹⁴ Mandl 1896, 30. Egy évet Wahrmann Mór (1832–1892) is végzett az iskolában, de a gimnáziumi tanulmányokra magántanárok készítették fel (Reich 1882, III/1. 2).

Iskolai adataink és az életutak áttekintése egyaránt azt mutatják, hogy az alapfokú keresztény intézménybe járó zsidó tanulók sem ténylegesen ott kezdték tanulmányaikat. Sokszor kicsit idősebben, némi héber háttérrel indultak, a betűismeretet és az olvasást már másutt elsajátították, gyakran az első osztály egészét átugrották. A szülői választás vizsgálata szempontjából meg kell különböztetni két eltérő helyzetet: ha az adott oktatási piacon nincs más igénybe vehető világi oktatást kínáló intézmény, illetve ha párhuzamosan működik nyilvános zsidó iskola is.

Hézagpótló megoldásként találkozunk felekezeten kívüli iskolázattal Löwisohn Salamon vagy Vámbéry Ármin pályájában. Löwisohn (1789–1821) 12 évesen Mórrott a kapucinusok kolostoriskolájában kezdett világi tárgyakat tanulni,¹⁵ Vámbéryt (1832–1913) ugyancsak a héber alapok lerakása után, 8 évesen a dunaszerdahelyi protestáns elemi iskolába iratta át édesanyja. A döntés háttéréről emlékiratában Vámbéry a következőket jegyzi meg:¹⁶

„Szerinte nekem kitűnőnek kellett lennem nem csupán a zsidó, hanem a keresztény tudományokban is. Mert akármilyen jámbor és istenfélő volt a lelke, úgy látszik, mégis eléggé jókor meggyőződött róla, hogy a thóra és talmud tudománya eléggé alkalmas ugyan arra, hogy kulcs gyanánt szolgáljon a paradicsom kapujához, de nem igen való arra, hogy boldogulni lehessen vele már ezen a földön. És meggyőződött még arról is, hogy azok a kiválóságok, melyek szegény atyámat koldusbotra juttatták, nekem még kevésbé válhatnak javamra most, az idők megváltozott folyásában. [...] Ez elhatározás merészségét egyébként csak az méltányolhatja igazán, ki ismerte valamennyire amaz idők orthodox zsidóságának eszejárását, életviszonyait és szörnyű vakbuzgóságát.”

A keresztény iskolák a nyilvános zsidó iskolával bíró településen is tölthettek be hézagpótló szerepet: elsősorban magasabb szintű, felsőbb osztályokra is kiterjedő képzésükkel. Ezt látjuk Nagyvárad esetében, ahol a mintaiskolának csakis a harmadik osztályában jeleznek a statisztikai jelentések zsidó tanulókat. Ugyanezt a magyarázatot adhatjuk arra, hogy a pesti Királyi Nemzeti Főiskola harmadik (akkor még legfelső) osztályából 1838-ban egyszeriben eltűntek a zsidó diá-

¹⁵ Reich 1862, 72.

¹⁶ Vámbéry 1905, 19.

kok: ugyanis épp ekkor váltak hivatalossá a nyilvános zsidó iskola felsőbb évfolyamai. Átmeneti hiánypótlásra említhetjük Arad példáját, ahol a zsidó iskola néhány éves szünetelése alatt időszakosan megugrott a katolikus elemi zsidó növendékeinek száma.¹⁷

A pesti Királyi Nemzeti Fő-oskola zsidó tanulóinak létszámáról és tanulmányi besorolásáról készült táblázattal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az osztályok és az iskola teljes létszámában a rangsorban nem szereplő tanulók is benne foglaltatnak (kimaradók, betegek, meghaltak, vizsgát nem tevők), de róluk vallási adatot csak kivételes esetekben kapunk.¹⁸ Ők az összlétszám 10-20%-át teszik ki, így a zsidó tanulók számát is ennyivel többnek feltételezhetjük. A táblázat azonban csak a rangsorban ténylegesen szereplő zsidó tanulókat tünteti fel. Az értesítőkből a zsidók által nem látogatott 3. és kezdő osztályokban rendre találkozunk protestáns vagy óhitű diákokkal.

A létszám változása, fokozatos növekedése mellett tanulmányozásra méltó a tanulmányi teljesítmények, ezen belül is a második és harmadik osztályban szerzett magyar nyelvi besorolás javulása is. Míg a húszas évek végén a másod- és harmadrendű a szokásos osztályzat magyarból és jeles összesítésű zsidó tanuló nem is akadt, addig az 1830-as évek közepére általánossá vált a jeles és az elsőrendű besorolás magyar nyelvből.

A felekezeten kívüli iskolázás célja nem csak a magasabb (gimnáziumi, egyetemi) szintű tanulmányok előkészítése volt. Egyes szakmák szakképzése is ebben vagy részben ebben a keretben zajlott. Így például népszerűek voltak a kereskedelmi iskolák, de rendszeresen találunk zsidó diákokat a mintaiskolák rajziskoláiban folytatott mérnöki és a praeparandiákban zajló tanári képzés résztvevői között is. Pesten 1847-ben 76 zsidó tanuló látogatta Hampel Antal úr kereskedelmi intézetét.¹⁹ Az első pesti kereskedelmi szakiskolát Bibanco Gyula Emánuel alapította 1830-ban a helybeli kereskedelmi testület segítségével. Az iskola 2, később 3 évfolyammal működött, és 1838-ban kapott nyilvános jelleget. Vezetését Bibanco halála után, 1841-től

¹⁷ 1819/20-as tanévben 38 zsidó tanuló járt az iskolába, míg a zsidó iskola újraindulása után 1825/26-ban mindössze kettő szerepelt a statisztikai jelentésben.

¹⁸ A táblázatok összeállításában felhasznált értesítők felkutatásában jelentős segítséget adott *A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája* sorozatnak még kéziratban levő 1800 és 1850 közötti kötete, melyet a kötet összeállítója, Gráber Jánosné a rendelkezésemre bocsájtott.

¹⁹ Pollák 1848, 139.

Hampel vette át.²⁰ Az intézet mintájára több hasonló magániskola is létesült az országban, zsidó tanítványokról másutt is tudunk.

A felekezeti keretek átlépése kapcsán szükségszerűen felmerül a zsidó identitás elvesztésének veszélye, illetve más nézőpontból a nem zsidó társadalomba való integrálódás lehetősége. Az 1840-es években az egyenjogúsításért indított küzdelemben a zsidó iskolák korszerűsítése, magyarosítása mellett, sőt helyett megjelent a keresztény iskolák látogatásának propagálása is. Rosenthal Móric, a budai nyilvános zsidó iskola tanítója *A zsidó és a korszellem Európában* című írásában (Pest, 1841) a honfinevelés egyetlen járható útjának azt tartotta, ha minden zsidó gyermek csakis keresztény elemi iskolákban és tanodákban tanul. A zsidó iskolákat alkalmatlannak találta erre a célra, mivel többségük nem állt tanulmányi felügyelet alatt, a tanítóknak nem volt megfelelő képzettségük, és a magyar nyelvet még a korszerű zsidó iskolák is elhanyagolták a német javára. Az elválasztottsággal, elkülönüléssel szemben az együtt nevelkedést szorgalmazta, hozzáteve, hogy egy kis keresztény hittan sem árt meg a diákoknak.

A gyermekeiket nem zsidó intézménybe adó szülők között egész biztosan kisebbségben voltak, akiket ilyen jellegű ideológiai megfontolások vezettek; a többséget a gyermek jövőbeni boldogulása érdekelte, amelyhez egyre inkább szükségesnek látszott az alapműveltség elsajátítása, a nyelvismeret, esetleg a szakmatanulás. A közös iskolázás ugyanakkor természetesen eredményezett kisebb vagy nagyobb mértékű szemléletformálást.

„Amíg a zsidó iskolába jártam, és kárhozatosnak véltem a kereszténységgel való mindennemű érintkezést, a kételkedésnek árnyéka sem vehette be magát lelkembe. De, mint már említettem, anyám adta reá az első alkalmat a világias nevelés gondolatával. Nem ügyelve hitsorsosainak csípős megjegyzéseire, a zsidó iskolából a protestáns hitközség elemi iskolájába adott, hol keresztény könyvekből is tanultam, jelen voltam a vallási órákon, s földrajzból, természetrajzból elsajátítottam azokat az elemi ismereteket, a melyeket az akkori fölötte gyarló iskolakönyvekből egyáltalán elsajátíthattam. [...] E mellett a keresztény iskolatársakkal való érintkezés szabadabbá és az előítélettől mentesebbé tette gyermeki elmémet, mert együtt játszottam és barátkoztam velök, bár szülőházukban nem kerestem fel őket soha, és hozzá nem mertem volna

²⁰ Horváth 1988, 319.

nyúlni ételükhöz, kalácsukhoz, amellyel megkínáltak. Ez már nekem is, anyámnak is egyértelmű lett volna hitem elhagyásával, és ennyire az egykori rabbinus fia már még sem vetemedhetett! A jég mindamellet megfört. Még nem mertem ugyan átlépni a határt, mely nevelésemnél fogva a nem zsidó emberiségtől elválasztott, de már átvetettem rajta bártortalan pillantásaimat”²¹

A lehetséges veszélyről sokkal élesebben nyilatkozott 1841-ben Bloch Móric, a magyar-zsidó tanítóképző ügyében fogalmazott felhívásában.²²

„Meg kell jegyezmem, hogy a zsidó nevelésben a vallásos gondolkodásmód lévén a fő cél, a zsidók általában, legalább mostani állapotjukban, legkevésbé hajlanak, sőt vonakodnak gyermekeiket más hitfelekezetű iskolába járatni, és valóban nagyobb részt abban igazok is van, mint hogy a tapasztalás őket megtanította, hogy a más hitfelekezetű iskolából kikerülő zsidó ifjak rendszerint teljesen vallás nélküliek és annak természetes következtetésében romlott erkölcsűek is.”

A jelenség súlyára mutat, hogy a húszas évek közepétől kezdve intézkedések egész sora született a keresztény iskolában tanuló zsidó diákok hitoktatásának megoldására, a keresztényítő hatás ellensúlyozására. Wahrmann Izrael rabbi 1824-ben a Helytartótanácsához nyújtott be kérelmet annak elrendelésére, hogy zsidó fiút csak úgy vehessenek fel gimnáziumba, ha igazolni tudja, hogy hitoktatást nyert, továbbá hogy a gimnazisták is részesüljenek hitoktatásban. A kérelmet a Helytartótanács és a piarista provinciális ellenzése mellett is elfogadta az udvari tanulmányi bizottság: 1825-ben az udvari kancellária elrendelte végrehajtását.²³ A két pesti gimnázium zsidó növendékeinek hitoktatását 1830-tól Bach József (1784–1886) pesti hitszónok végezte.²⁴ 1828–30 között Kunitzer budai rabbi, a pesti rabbitanács tagja a pesti

²¹ Vámbéry 1905, 22–23. Az étel, étkezések elkülönülése mint a keresztény-zsidó távolságtartásnak egyik utolsó jele Ágai József emlékiratában is többször középpontba került.

²² *Athenaeum*, 5 (1841), 17. sz. (1841. febr. 9.), 270. Élete későbbi szakaszában Bloch és Vámbéry is elhagyta zsidó vallását.

²³ Reich 1862, I, 125.

²⁴ A gimnazisták hitoktatásának egy másik megoldását ismerjük Aradon. A nyilvános zsidó iskola felsőbb osztályaiban olyan diákokat is találunk, akik gimnáziumi tanulók, a zsidó iskolába csak hitoktatás céljából iratkoztak

iskolafelügyeletnél pedig azt eszközölte ki, hogy a nem zsidó oktatási intézmények diákjainak rendszeres zsinagógalátogatásukról szóló igazolást kellett a tanév végén bemutatniuk iskolájuk igazgatójának.²⁵

8.2. táblázat. *A Budai Királyi Nemzeti Fő-oskola zsidó tanulói (1788–1848)*

Korábbi adatok:

1788, II.: nincs benne adat a vallási megoszlásra

1796, II.: a 4 osztályban összesen 346 tanuló, ebből 3 zsidó

1798, I.: a 4 osztályban összesen 322 tanuló, ebből 2 zsidó

1802, I.: a 4 osztályban összesen 297 tanuló, ebből 2 zsidó (mindkettő az I. osztályban)

1809/10: nincs zsidó tanuló feltüntetve

1810/11: nincs zsidó tanuló feltüntetve

	1820/21, I.	1820/21, II.	1821/22, II.	1840/41, II.	1847/48, I.
4. osztály	–	–	–	–	38–0
3. osztály	51–0	51–1	44–0	56–0	103–1
Jeles	0	0			0
I. rendű	0	0			0
II. rendű	0	1			1
III. rendű	0	0			–
2. osztály	101–2	99–1	103–2	103–9	91–2
Jeles	0	0	0	0	1
I. rendű	2	1	2	9	1
II. rendű	0	0	0	0	–
III. rendű	0	0	0	–	–
1. osztály	116–0	132–0	144–0	93–1	86–0
Jeles				1	
I. rendű				0	
II. rendű				–	
<i>Olvasgatók</i>	0	0	0	0	0
<i>Kezdők</i>	0	0	0	0	0
Összesen	268–2	282–2	291–2	252–10	318–3

(MOL C69, 1840/15. f. és 1841/15. f.). A negyvenes évek elején Nagykanizsán is megszervezték a gimnáziumba járó diákok hitoktatását: 1842-ben 12 fő vett részt benne (Villányi 1891, 47).

²⁵ Bergl 1879, 139.

8.3. táblázat. A Pesti Királyi Nemzeti Főiskola zsidó tanulói (1808–1848) (Összes tanuló – ebből zsidó)

	1808 /9 I.	1811 /12 II.	1819 /20 II.	1823 /24 II.	1825 /26 II.	1828 /29 II.	1830 /31 II.	1832 /33 I.	1833 /34 II.	1835 /36 II.	1837 /38 II.	1839 /40 II.	1842/ 43 II.	1844/ 45 I.	1847/ 48 II.
4. osztály														94-0	106-6*
3. osztály	58-0	51-0	39-0	112-0	123-0	127-0	116-0	119-0	118-1	163-3	143-6	136-0	125-0	208-19	168-10
jeles									0	1	0			3	1
I. rendű									1	2	3			8	4
II. rendű									0	0	2			6	5
III. rendű									-	0	1			2	0
2. osztály	162-2	156-4	208-1	225-1	253-3	199-2	250-7	271-25	288-13	257-29	188-13	188-17	223-12	96-9	210-27
jeles	0	1	0	0	0	0	0	2	1	4	4	2	1	2	8
I. rendű	1	0	0	1	3	1	6	22	12	22	9	13	9	7	19
II. rendű	1	2	0	0	0	1	1	1	0	3	0	1	2	-	-
III. rendű	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	-	-
1. osztály	146-0	192-7	231-2	281-2	380-1	351-1	397-2	330-2	319-7	279-15	283-10	204-5	169-6	96-2	204-4
jeles		1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
I. rendű		3	0	2	1	1	1	1	5	3	5	3	2	2	2
II. rendű		1	0	-	0	0	0	0	0	5	1	1	-	-	-
III. rendű		1	-	-	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Okvasgatók			82-1	105-0	0	92-0	109-1	63-1	150-2	112-7	84-4	56-1	59-4	0	51-2
jeles			0				0	0	0	0	0	0	3		0
I. rendű			1				1	1	2	7	4	1	1		2
II. rendű			0				-	-	-	-	-	-	-		
Betfoglaltok		33-1	66-0	0	0	44-0	0	0	-	-	-	-	-	0	39-0
Összesen	366-2	399-11	478-3	618-3	756-4	677-3	736-9	720-27	725-21	717-47	614-29	528-22	517-18	494-30	688-47

* = a 6 zsidó tanuló megoszlása a következő: a 4. osztály 1. évfolyamában 77 diákból 4 zsidó – 1 jeles, 3 elsőrendű, az osztály 2. évfolyamában 29-ből 2 zsidó, mindkettő jeles rendű.

A TANKÖNYVEK – A MODERNIZÁCIÓ EGYES TARTALMI KÉRDÉSEI

A történeti áttekintés során az egyes korszakoknál és intézménytípusoknál a tanrendek, óraszámok bemutatásával vázoltam a tananyagot, jeleztem annak lényeges változásait. Ennek során tankönyvek és más taneszközök használatának megjelenését csak regisztráltam mint az oktatási modernizáció egyik jellemzőjét, részletes bemutatásuk elmaradt.¹ Ez a fejezet a tankönyvek tartalmi vizsgálatára vállalkozik, elsősorban a vallási tárgyak tankönyveire összpontosítva.²

Bevezetésként le kell szögeznünk, hogy meglehetősen szűkösen állnak rendelkezésünkre adatok a tekintetben, hogy a bemutatott iskolákban milyen taneszközöket használtak. Kénytelenek vagyunk bizonyos fenntartásokkal ebből a néhány – alábbiakban idézett – forrásból általánosítani. Másfelől különféle bibliográfiákból rekonstruálhatóan, illetve részben könyvgyűjteményekből is feltárhatóan élénk

¹ A haszkala korszak előtti zsidó iskola felszereléséről, taneszközeiről lásd Fishman 1944, 2. és 6. fejezete. A 18–19. század fordulóján a nyomtatott tankönyv nem csak a zsidó iskolákban számított újszerűnek. Ebben az időszakban (protestáns iskolákban később is) még általános a tananyag diktálása vagy másoltatása: sok kézírásos, tankönyvként használt diákjegyzetet ismerünk (Fehér 1996, 190).

² A probléma felvetést Zohar Shavit: From Friedländer's Lesebuch to the Jewish Campe. *Leo Baeck Yearbook*, 33 (1988), 385–415. cikke indította.

rajzolódik a korabeli tankönyvek és gyerekirodalom meglehetősen bő-séges kínálata. Használatukra nézve némi információt magukból a könyvekből is nyerhetünk: előszavakban megfogalmazott célok, szer-zőkre vonatkozó adatok (címlap, előszó, approbáció), újbóli, esetleg módosított kiadások megjelenése, sőt időnként a kötetek előfizetői listákat is tartalmaznak. Ezen adatok kiegészítik az iskolai forrásokat, a bizonyos pontokon fennálló ellentmondások pedig, illetve az ezek feloldására, magyarázatára tett kísérletek tovább árnyalják a kirajzo-lódó képet.

A nyilvános zsidó iskolák tankönyvhasználatára vonatkozó adata-ink azt mutatják, hogy a tanügyi előírások miatt meglehetősen egysé-gesen a nyilvános oktatásban általánosan használt (nem zsidó) tan-könyveket alkalmazták. A szükséges könyvek, segédletek kérdésével az I. és II. Ratio Educationis is foglalkozott, tételesen felsorolva az egyes iskolatípusokban alkalmazandó, de még többségében megírás-
ra váró taneszközöket.³ Ezen, illetve a közel párhuzamos, az osztrák örökös tartományokra vonatkozó oktatási szabályozások nyomán ál-lami tankönyvprogram indult el.⁴ Az államilag elfogadott könyvek nyomtatására 1772-ben a bécsi székhelyű alsó-ausztriai iskolai bi-zottmány könyvkiadója (későbbi nevén Császári és Királyi Normais-kolai Könyvkiadó Hivatal / Verlagswölbe der deutschen Schulan-stalten bey s. Anna / Kaiserlich-Königliche Schulbücher Verschließ-Administration) kapott szabadalmat, Magyarországon pedig a budai Egyetemi Nyomda 1779-ben, s ez a monopóliuma egészen 1851-ig élt. A korszakban kiadott hivatalos tankönyvekről több gyűjtemény is a rendelkezésünkre áll: a 18. század vége időszakáról Kiss Áron ál-lított össze listát,⁵ az Egyetemi Nyomda 1777 és 1877 között megje-lent kiadványainak jegyzékét Baloghy István tette közzé,⁶ az állami tankönyvprogramról és „termékeiről” Mészáros István a tankönyvki-adás történetéről szóló munkáiban közöl adatokat.⁷

³ I. Ratio Educationis 130–132. § (105–106), II. Ratio Educationis 27–30. § (240–241. Mészáros, 1981-es szövegkiadásában).

⁴ A programról lásd Mészáros 1989, 70f.

⁵ Kiss 1874, 83–92.

⁶ Baloghy 1882. A nyomda korabeli kiadói katalógusai is segítik a tájékozó-dást: tankönyvkatalógust ismerünk az 1819, 1827, 1841, 1845 és 1848 évekből.

⁷ Mészáros 1989, 62–95 és Mészáros 1983. A korszak magyar nyelvű tan-könyveinek (a vallásoktatás és az olvasókönyvek kivételével) részletes is-mertetését adja Fehér 1996.

Mint II. József korszakánál – Mandl Bernát tanulmánya alapján – említettük, a normaiskolai tárgyakban a második osztályos olvasókönyv kivételével a hivatalos tankönyveket és segédleteket vezettek be a nyilvános zsidó iskolákban is.⁸ Ez a gyakorlat a későbbiekben is általánosnak tűnik a német nyelvi tárgyak (olvasás, írás, helyesírás, nyelvtan, levelezés), a közismereti tárgyak (számтан, földrajz, történelem, természettan) és részben a magyar tárgyak terén is. Pesten például az 1843-ban hozott határozat szerint a német nyelvtan és a földrajz tanítására – valószínűleg az addigi rendet jóváhagyva – a bécsi Szt. Anna normaiskola könyveit, vagyis a központi tankönyvkiadó kiadványait, magyar nyelvtanból pedig az Egyetemi Nyomda termékét, Táncsics Mihály már említett munkáját választották.⁹ Ismerjük továbbá a Kästenbaum-hagyatékából felállított sátoraljaújhelyi nyilvános zsidó iskola tanszereinek (tanári segédleteinek) és szemléltető eszközeinek jegyzékét.¹⁰ Homberg vallástanát leszámítva a lista egésze általánosan használt (történelem, földrajz és német nyelvi) taneszközökből állt össze: így például Raff, Georg Christian: *Naturgeschichte für Kinder* (Wien, 1791), *Anleitung zur Erdbeschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreich Ungarn und dessen Kronländer*, 1–2. (Ofen, 1821).

A vallási szempontból releváns tárgyakban (haladóknak szánt olvasókönyv, vallástan és bibliaismeret) természetesen módon a keresztény iskolákétól eltérő könyvek voltak használatban, de az állami felügyelet alatt álló zsidó iskolák számára ezen a területen is léteztek bizonyos kötöttségek: a hivatalos tankönyvkiadók által nyomtatott könyvek bevezetése volt ajánlott. Az olvasókönyvből már 1781-ben elkészült a felekezeti jelleget alig hordozó zsidó – inkább csak nem (kifejezetten) keresztény – változat: *Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Königreiche Böhmen* (Prag, 1781, Kaiserlich-Königliche Normalschule). A könyv módosított változata (1784-ben Moses Wiener, a prágai zsidó iskola tanára dolgozta át) ismétlődő kiadásokban 1811-ig jelent meg, és vált hivatalos tankönyvvé máshol is.¹¹ Vallástant pedig az udvari tanulmányi bizottság

⁸ Mandl 1901, 211.

⁹ Mandl 1896, 39.

¹⁰ MOL C69-1842/15. f.

¹¹ A könyv megírásának hátteréről és használatáról lásd Altmann 1973, 474–477. A zsidó iskolák számára átdolgozott állami olvasókönyv későbbi magyar változata szintén a bécsi tankönyvkiadónál jelent meg: *ABC- és olva-*

(Studien-Hof-Commission) 1810. december 14-ei rendelete nyomán Herz Homberg *Bne Zion* című vallástanából (Wien, 1812) kellett az örökös tartományok zsidó iskoláiban tanítani, illetve e tankönyv anyaga számított a házasodás feltételeként leteendő vizsga alapjának is.¹² Iskolai források szerint a *Bne Zion* mellett annak átdolgozott változatát, a *Ben Jakirt* (Wien, 1814) is használták. Mindkét munkát a bécsi tankönyvkiadó nyomtatta.

Teljes egyöntetűséget elképzelnünk vagy felvázolnunk mégis túlzás lenne. Több nyilvános zsidó iskolában is működtek olyan kiemelkedő, innovatív tanáregyéniségek, akik saját tárgyaikból tankönyvet szerkesztettek, és a továbbiakban abból tanítottak. Sorra láttak napvilágot Herz Homberg vallástanjainak alternatíváját kínáló, azt szemléletében (és nyelvhasználatában) túlhaladó munkák a nyilvános iskolák vallástanáraitól: említhetjük Skreinka Lázár aradi (*Vorübungen zum Unterrichte...* 1837), Rokonstein Lipót szentesi (*Das Jehuda*, 1841) és Rosenmark Herman varasdi (*Israelitische Religions- und Sittenlehre*, 1847) tanítót.¹³ Hasonló sokszínűség mutatkozik a magyartanítás tankönyveiben, ami logikus következménye azoknak a különbségeknek, amelyek az egyes iskolák tanterveiben a magyartanításra fordított időkeret tekintetében mutatkoztak. Ismét csak a nyilvános iskolákhoz kapcsolható szerzőket sorolva: Neumann Salamon Óbudán (*Zwei Lehrcurse*, 1840 és más munkái is), Rosenzweig Salamon Pesten (*Magyar olvasó és szógyarapító könyvecske*, 1844), Hartman Lipót Nagykanizsán (*Praktischer Lehrgang*, 1845), Blajer (Bleuer) Ignác Pápán (*Olvasókönyv*, 1848) állított össze tankönyvet. Idézhetjük továbbá a pesti iskola számára írt tankönyvekből Koref Hermann geometriakönyvét (*Elementar Geometrie*, 1844) vagy Kohn Salamon olvasástanításhoz szerkesztett munkáját (*Anleitung zum Lesenlehren*, 1850), amelyet azonban talán tágabb körnek szánt. Listánkon a legkorábbi dátum 1837 volt. Nem egyértelmű, hogy korábban a felügyelet nyomása gátolta-e meg a sokszínűség ki-

sókönyv az ausztriai birodalombeli izraelita elemi iskolák számára és Első nyelvyakorló és olvasókönyv az ausztriai birodalombeli izraelita elemi iskolák számára. Bécs, 1857, Iskolakönyvek Kiadója.

¹² A rendelet szövegét a könyv 1812-es kiadásának bevezetéseként ki is nyomtatták (Dekret der K. K. Studien-Hof-Commission vom 14. Dec. 1810).

¹³ A fejezet szövegében a tankönyvekre csak röviden (szerző, rövid cím, kiadás éve) hivatkozom. A teljes bibliográfiai leírásokat a melléklet (Tankönyvek gyűjteménye) tartalmazza.

alakulását, a „helyi tankönyvek” megjelenését, vagy a felkészült tankönyvíró tanárok hiányoztak-e hozzá. Az első magyarázatot látszik erősíteni, hogy a zsidó oktatás nem állami felügyelet alatt álló szférájában már a húszas–harmincas években megjelentek a hazai szerzők tankönyvei.

Zohar Shavit – a német helyzetet vizsgálva – a haszkala által ihletett tankönyvek és gyerekirodalom kizárólagos célcsoportjának a féltucat jól ismert haszkala iskola tanulóit tekintette, s ennek alapján a számok, a potencionális olvasóközönség létszámának és a korszakban kiadott könyvek számának elképesztő aszinkronját állapította meg.¹⁴ Ez az aránytalanság a hazai viszonyokra is igaz, főképp ha tekintetbe vesszük, hogy a néhány tucat helyben keletkezett munka mellett a könyvpiacra (Bécs és Prága áttételével) igen sok külföldi könyv is megjelent. Az arányt azonban erőteljesen javítja, még ha az ellentmondást egészében nem is oldja fel, ha a tankönyvfogyasztásban a nem nyilvános oktatás egyes formáival is számolunk. Mint a nem nyilvános oktatás modernizációs tendenciáinak vizsgálatakor kitűnt, ezt tehetjük, sőt kell is tennünk. A korszerű községi és magánintézetekben, a felvilágosult, vagyonos családok gyermekeinek házitánításában, de még a héderek megújult formáiban is megjelentek bizonyos tankönyvek.

Legelemibb szinten a tankönyvként alkalmazott szövegkiadások megújulását regisztráltuk (Mendelssohn-féle bibliafordítás használata), de ezen túlmenően is egyértelmű olvasókönyvek, nyelvtanok (a német, majd a korszak végén a magyar nyelv tanítására), vallás- és erkölcstan könyvek, *Biblische Geschichte* és esetleg egyes közismereti tárgyak (leginkább földrajz és számtan) tankönyveinek használata a nyilvános iskoláknál lényegesen tágabb körben is. Sajnos, a rendelkezésemre álló források csak kivételes esetekben teszik lehetővé a könyvek megfelelő azonosítását, de a használat ténye ettől még kétségtelen. A kivételek egyike Horowitz Lipót lányok számára írt vallás- és erkölcstana (*Benoth Zion*, 1831), amelyet Horowitz pozsonyi leányiskolájának bemutatásakor már említettünk.¹⁵ A könyvet az előszó szerint elsődlegesen saját, két évvel azelőtt létesített intézetének szánta, s szándékának teljesülését az előfizetői lista is igazolja; de a többes számban fogalmazott cím („für israel. Mädchenschulen”)

¹⁴ Shavit 1988, 388. A diákok száma 1807-ben összesen 440 körül, 1812-ben 900 körül volt.

¹⁵ Az intézményről lásd az 5. fejezetet.

szélesebb körben való terjesztés igényét mutatja. Erre nézve azonban nincsenek további adataink. Hasonló „helyi tankönyvnek” gondolhatjuk el Eibenschitz Seligmann, az egyik pesti leánynevelő vezetőjének német nyelvtanát (*Gründliche und Kurzgefasste deutsche Sprachlehre*. Pesth, 1840).¹⁶

Ezek között a keretek között elképzelhető egy további ellentmondás feloldása is: a nyelvi aszinkronitásé, ami a héber nyelv használatában tapasztalható. Iskolai forrásaink szerint a héber az oktatás egyik célnyelve volt, nem pedig közvetítője. Héberül olvasták a tradicionális szövegeket, imákat, Tórát, Rasit, esetleg további bibliai szakaszokat, az oktatás nyelve azonban jiddis, német vagy az 1840-es években magyar volt. Emiatt igen kétségesnek tűnik erkölcsstan (Schönfeld: *Muszar haszkél*, 1831) és főképp világi tárgyak, földrajz vagy számtan (Schacherles: *Parperoot la-hokhma*, 1814; Brill: *Éjn ha-arec*, 1821; Neumann Mose Samuel: *Ha-kadur*, 1831) egészben vagy részben héber nyelvű könyveinek iskolai keretben való használata. Más formában, elsősorban a házi tanításban azonban már feltételezhető ilyen elmélyült héberoktatás. Hasonlóan, a nem nyilvános oktatási szféra népszerű tankönyve volt Baruch Lindau *Résit limmudim* című munkája, amelyben alapvető fizikai, biológiai, természet- és politika-földrajzi ismereteket foglalt össze közérthető héber nyelven a tanulók számára. A könyv népszerűségét, ugyanakkor használati közegének fokozatos keletre tolódását is tanúsítják újbóli kiadásai: Berlin, 1788, Kraków, 1821³, Lemberg, 1869. A krakkói kiadás politika-földrajzi fejezete már a bécsi kongresszuson kialakított új állapotot írja le naprakészen, de egyéb vonatkozásokban (latin tudományos terminológia elhagyása, arab számok helyett betűvel kiírt alakok) sokkal hagyományosabb a korábbi, berlini változatnál. A fokozatos keletre tolódás a század közepére túlhaladt Magyarországon is: már a nem nyilvános oktatási formákban sem volt használatos héber munka a vallási tárgyak körén kívül.¹⁷

Magyarországi zsidó szerzők tankönyvei saját közegükön túlra, általános használatra csak a század második felében jutottak. Az 1850-es évektől az állami tanfelügyelet alatt álló zsidó iskolahálózat ug-rásszerű fejlődése és a hatvanas évek elején újra lendületet kapó magyarosodás egyaránt jelentős tényezői voltak a tankönyvírás ek-

¹⁶ Venetianer 1986, 125. Német nyelvtanokat, nyelvkönyveket, levelezőket általános jellegüknél fogva nem vettem fel a tankönyvek gyűjteményébe.

¹⁷ Ezt a folyamatot mutatja be néhány példában Rappel 1986, 307.

kor tapasztalható felfutásának.¹⁸ A 19. század első felében azonban általános (de legalább több iskolára kiterjedő) használatban zsidó szerzőktől csakis olyan munkákat találunk, amelyek nem magyarországiak, a Habsburg Birodalom egészében vagy még tágabb körben is elterjedtek. Közülük a legnépszerűbbek: Mendelssohn német bibliafordítása és Biur kommentárja, Herz Homberg vallástankönyvei és Peter Beer *Toldot Jisraél* című munkája. Ez az állapot – némi időbeni eltolódással – megfelel a keresztény oktatásban alkalmazott tankönyvek helyzetének. A 18. században legtöbbször népszerű külföldi szerzők latin nyelvű tankönyveit vették át, ezekből hazai új kiadások készültek. Hazai szerzők jobbra csak a 19. század első felében kapcsolódtak be.¹⁹

Mindezek alapján logikus kérdésfelvetés, hogy miféle gazdasági (piaci) racionalitása lehetett ezen vizsgált könyvek kiadásának. A „helyi tankönyvek” bázisául szolgáló iskolák gyakran alacsony létszámúak, az intézményhez nem kötődő szerzőknél még ez a biztos piac is hiányzik. A válasz egyfelől biztosan az, hogy e könyvek szerzői mélyen elkötelezettek a zsidó oktatás megújulása mellett: bizonyos munkáknál valószínűbb a megírás, a megjelentetés igénye, mint az olvasásé. A szerzők gyakran maguk házaltak könyveikkel, maguk teremtték elő a kiadások anyagi fedezetét.

Másfelől azonban meg kell jegyeznünk, hogy ezek a munkák a fogyasztás szempontjából nem különültek úgy el, mint a későbbi tankönyvek: még elmosódó határok húzódtak a gyerekirodalom, az ismeretterjesztés és a magasabb tudományok felől egyaránt. (Ezt a fajta bizonytalanságot tükrözi például a mellékletben a vallástanok alcsoportjaként felállított „erkölcsi olvasmányok” kategória is, ahova tankönyvek és szépirodalom átmenetébe sorolható írások kerültek.) Sok könyv – a tanári kézikönyvek szinte ismeretlen volta miatt – egyszerre szól tanárhoz és diákhoz: az előszavakban gyakoriak a módszertani utasítások tanításhoz vagy akár autodidakta tanuláshoz is. Egészen a negyvenes évekig rendszerint az adott tudományszak teljes, leíró jellegű összefoglalására törekszenek a szerzők, hiányzik az életkor szerinti anyagszelektálás, nyelvi megfogalmazásban sem külön-

¹⁸ Ennek a korszaknak a terméséről lásd Kuthi 1901. Az 1843–1900 közötti korszakban 84 féle hittant, bibliai történetet és zsidó történelmet ismer. Az ötvenes–hatvanas évek fontosabb szerzői: Ziltz Mór, Hochmut Ábrahám, Kohn Herman, Kohn Salamon, Zsengeri Samu, Fischer (Halász) Náthán.

¹⁹ Fehér 1996, 190.

böznek az ismeretterjesztő vagy tudományos munkáktól.²⁰ Bár a szerzők többsége tanár, írnak tankönyvet és gyerekirodalmat a felvilágosult zsidó értelmiség más képviselői is (rabbi, orvos, nyomdász): a korban mindez általános társadalmi ügy, nem az oktatás belügye.

Hasonló módon potenciális megrendelőnek, vásárlónak egyáltalán nem csupán az iskolás korosztály tekintendő, hanem a haszkala-irodalom fogyasztói, az iskolaügy támogatói, az ifjúság új szellemű nevelésének hívei is. Ismét Horowitz *Benoth Zionját* (1831) hozom egyik példának. Az előfizetői lista 66 tételből áll (egy kivétellel magánszemélyek), összesen 107 példányt rendeltek a könyvből, azzal a lista végén álló megjegyzéssel, hogy a külső – vagyis nem pozsonyi – előfizetőket nem szerepeltetik. A 107 példány közel ötödét (20 pld.) maga az iskola rendelte, újabb negyedét (27 pld.) az iskola előljárói, nagy részét bizonyára az iskolának szánták adományként. A névsorban 11 női név szerepel (14 pld.), inkább a leányoktatás ügyét támogató hölgyek, mint diáklányok. Végül további 40 férfinev (az előfizetők majdnem kétharmada, a példányok több mint harmadával), köztük a pozsonyi zsidóság színe-java: Bettelheim, Pappenheim, Oppenheim, Hauser, Schwabachersohn, Cohn családok stb., akik bizonyára a kiadás támogatásaként vagy általános érdeklődésből fakadóan, de nem tankönyvként rendeltek példányokat. Még szembetűnőbb az olvasó- (de legalábbis vásárló-) közönség nem „iskolás” összetétele az intézményhez nem kötődő szerzők munkáinál. Neumann Mose Sámuel bibliai történetét (*Széfer ha-joser ve-ha-berit*, 1821) 254 fő jegyezte elő a birodalom több tucat településéről (Bécs, Pozsony, Prága, Pest, Kittsee, Eisenstadt, Prosnitz, Lemberg stb.). Nem áll módunkban felderíteni, hogy hány tanár vagy szülő van köztük, akik tényleg gyermekek, ifjak tanítására fordították a könyvet: feltevésem szerint viszonylag kevés. További fontos szempontokkal egészíti ki a fenti gondolatmenetet Dov Rappel cikke, amely egy varsói könyvesbolt példáján szemlélteti, hogy miként pótolhatta oktatási intézmények funkcióját is a zsidó könyvkiadás és könyvterjesztés.²¹

²⁰ Mindezek a módszertani problémák a korabeli keresztény tankönyvek-nél is felmerülnek. A korábbi és újabb tankönyvkészítési elvekről lásd Fehér 1996, 185–195.

²¹ Dov Rappel 1996 héber cikke „A könyvesbolt mint oktatási intézmény a felvilágosult zsidó számára”.

Végül a keresztény olvasókról is szót kell ejtenünk. Bár természetesen nem ők tartották el a zsidó könyvkiadást, de a megrendelői listák némelyikén való megjelenésük tovább szélesíti azt a kört, amelyben a potenciális olvasókról (akár célközönségről) gondolkoznunk kell. Keresztény olvasókkal gót betűs német és magyar könyveknél találkozunk, érdeklődésükre leginkább a vallástanok tarthattak számot. Frankel Bernard *Torat ha-emuna* (Pozsony, 1831) című katekizmusának 149 előjegyzője között legalább 25 keresztény nevet találunk, vagyis minden hatodik személy nem zsidó: köztük Pozsony város vezető tisztségviselői (Stadtrichter, Bürgermeister, Stadthauptmann), megyei méltóságok (Comitats Canzelist, Oberstuhlrichter, erster Vice-Gespan, Stuhlgeschworne, Fiskal und Gerichtstafel Beisitzer), keresztény egyházi személyek és tanárok (normaiskolai tanár, evangélikus leányiskola tanára). Vásárlásuk szimbolikus jelentőségű, támogatásuk, erkölcsi elismerésük jele.

Még mielőtt a tankönyvek tantárgyankénti tárgyalására térnénk, három tankönyvszerzőt – Neumann Mose Sámuel, Frankel Bernardot és Neumann Salamont –, illetve munkáikat szeretném bemutatni. A három szerző és a három „tankönyvsorozat” három jellegzetes ideológiai (nyelvi) tendenciát képvisel a korszakban, példájukon keresztül alkalmunk adódik ezekkel megismerkedni.

A magyarországi zsidó tankönyvirodalom legkorábbi darabjainak szerzője Neumann Mose Sámuel.²² Neumann 1769-ben Bánban (Bánovce nad Bebravou, Nyitra m.), szegény családban született, hagyományos Talmud-tanulmányokat végzett Boskowitzban és Prágában. Utóbbi helyen Baruch Jeiteles hatására a Talmud mellett a Bibliát is tanulmányozta, és Maimonides *Millot ha-higgajon* (Értelem szavai) című művével is foglalkozni kezdett. Harmincévesen Pozsonyban volt házitanító, majd nőszülése után Kittseeben (Köpcsény) telepedett le. Mivel az üzleti életben kudarcot vallott, megélhetésükről tanítással gondoskodott. Először (1802-ben) Bécsben volt házitanító, ez alatt tanult franciául és latinul is. Ugyancsak itt találkozott Ben Zeevvel és Aron Wolfsonnal, mindkettőjüktől biztatást és inspirációt kapott irodalmi működéséhez. Első munkái néhány év múlva jelentek meg: *Bat Jiftah* (Wien, 1805), *Magal joser* (Wien, 1808). Felesége halála után, 1820-ban Pozsonyba költözött, majd 1822-től haláláig (1831) Pesten élt.

²² Életrajzához lásd Reich II, 456–460 és Nosek, Bedrich: Jewish Hebrew Studies in the Czech Lands. IV. *Judaica Bohemiae*, 30–31 (1994–95), 72–90.

Neumann irodalmi tevékenysége valamennyi tárgyalt szerző közül talán a legszélesebb körű, a haszkala irodalmának minden területén kipróbálta magát: a tankönyvek teljes spektrumában, gyerekirodalomban és tudományos munkában egyaránt. Legismertebb, legnépszerűbb munkái a héber nyelv tanítását és helyes használatát elősegítő nyelvtanok: *Magal joser* (Wien, 1808), *Széfer hinnukh leson ivrit* (Wien, 1815) – utóbbit a prágai zsidó mintaiskola 1816-ban tankönyvként vezette be – és héber levelező könyve (*Mikhtevé ivrit*. Wien, 1815), amely levelek mellett egyéb héber szövegmintákat (sír-feliratok, ajánló sorok, szerződések) is közölt. Két bibliaátdolgozást is készített gyermekek számára: *Széfer torat ha-elohim* (Breslau, 1815–17) és *Széfer ha-joser ve-ha-berit* (Wien, 1821). A vallási tárgyak harmadik nagy területén, vallás és erkölcsstanok terén is termékenyen alkotott: *Ros emuna* (Wien, 1820), *Torat dat Jiszraél* (Pest, 1826) és *Sittenlehre* (Pest, 1826).²³ Tankönyveinek sorát két világi tudományokat taglaló munka tette teljessé. Héber karakterekkel nyomtatott német nyelvű számtankönyve *Meleket ha-hesbon* címmel jelent meg (Wien, 1822), és további két kiadását is ismerjük. Matematikai, fizikai, természet- és politika-földrajzi ismereteket foglalt össze *Ha-kadur* című munkájában (Prag, 1831), amelyben a héber karakteres német részek mellett egy fejezet héber szöveget is találunk.²⁴

Gyerekirodalomnak három korai munkáját tekinthetjük. Ezek – a korabeli héber gyerekirodalom egészére jellemzően – erősen didaktikus alkotások. Legelső publikált írása, a *Bat Jiftah* [Jiftah lánya] (Wien, 1805, Hraschanzky), az európai barokk irodalom kedvelt témáját, Jiftah/Jefte leányának tragikus történetét (Bírák k., 11. fej.) dolgozta fel dráma formájában, versbetétekkel.²⁵ 1814-ben egy kötetben jelentek meg (Wien, Georg Holzinger) *Siré muszar* (Nevelő ver-

²³ Reich *Jesodé ha-dat* címmel említ egy további vallástant is, de egyéb adatokat nem hoz róla (Reich II, 460).

²⁴ A 18–19. századi könyvnyomtatásban viszonylag jól körülhatárolható funkciókra használták a különböző héber karaktereket, a legfontosabbak: kvadrát, Rasi, Weiber Deutsch/cene-rene. Jelen dolgozatban a héber nyelvű szövegeknél nem szerepel közelebbi meghatározás (a héber karakterek használata magától értetődő), a német szövegeknél azonban mint az akkulturáció fontos indikátorát tüntettem fel a héber, illetve gót betűs nyomtatást.

²⁵ A munka és a téma népszerűségét jelzi: további kiadások – Wien, 1825; Vilna, 1842; és jiddis nyelvű átdolgozása Vilna, 1831, 1839, 1844; Lemberg, 1850 (a jiddis változatról lásd Roskies 1979, 280f.).

sek) és *Iggeret terufa* (Gyógyító levél) című írásai. Az utóbbi a felvilágosodás időszakában hangsúlyossá váló, az erkölcsi fejlődést segítő egészségnevelés szellemében az onániával kapcsolatos intelmeket tartalmaz fiatal fiúk számára.²⁶ Végül tudományos munkaként említhetjük Maimonides *Millot ha-higgajonjának* német fordítását, amelynek kommentált kiadását Moses Mendelssohn, valamint Issak Satanow nyomdokain haladva Neumann maga szerkesztette (Wien, 1822).²⁷

A munkák pusztta számbavétele is kirajzolja Neumann művelődéstörténeti helyét a héber felvilágosodás pártján. Sokoldalúsága azt az eszményt valósította meg, amely a héber nyelvet a modernizáció eszközévé, a kultúra és kommunikáció nyelvévé kívánta tenni az írásbeliség minden területén: dráma, vers, próza, hivatalos és magánlevelek; nyelvészet, erkölccstan, természettudomány, egészségnevelés stb. Élő és kreatív nyelvhasználat. Mint levelező könyve bevezetésében, a munka céljai közt megfogalmazta:

„[...] Másodszor [alkalmas] tanítani Izrael gyermekeit és ifjait a nyelvre, a könyvre és a héber nyelv használatára, oly módon, mint bármely más nyelv, szinte bármely tárgyra.”²⁸

Ugyanakkor tisztában volt a tényleges nyelvi helyzettel, a héber munkák iránt érdeklődő közönség nyelvtudásával, így csupán két irodalmi alkotása jelent meg héber egynyelvű kiadásban: *Bat Jiftah*, 1805 és *Iggeret terufa*, 1814. Munkáinak többsége kétnyelvű volt héber és német (héber karakterekkel szedve).²⁹ A 19. század első negyedében ez a nyelvhasználat felelt meg leginkább az olvasók igényeinek. A német változat segített áthidalni a közönség hébertudása és az új művek nyelvhasználatára közti különbséget.

²⁶ A szexuális önkielégítés kérdéséről mint a felvilágosodás időszakának egyik gyakran felbukkanó problematikájáról Thomas W. Laquer amerikai kultúrtörténész írt tanulmányt (Laquer, T. W.: *Solitary Sex*. 2003, Zone Books).

²⁷ Reich a kiadott munkák mellett kéziratban maradt munkákról is tud: a Kitseeben előadott heti szakasz magyarázatok, „Die Hausapotheke”, Baruch könyvének fordítása és versek (Reich, II, 460).

²⁸ *Széfer Miktevé ivrit*, 1817, számozatlan (3).

²⁹ Többé-kevésbé ez a képlet igaz nyelvi szempontból más magyarországi haszkala szerzőkre is a korszakban: héber egynyelvű munkáik inkább szépirodalmi, gyerekirodalmi alkotások (például Schönfeld Baruch), illetve tudományos jellegűek (például Löwisohn Salamon, Friesenhausen David).

מורה דרך

Wegweiser

zur wahren Glückseligkeit der Menschen.

Ein faßliches Religionsbuch

für

Die israelitische Jugend;

gesammelt und mit Zusätzen vermehrt.

von

Bernard Frankel,

als zweckmäßig anerkannt

von

Herrn

Moses Schreiber,

Ober-Rabbiner in Pressburg.

Pressburg,

gedruckt bei Carl C. Snischek,

1829.

6. kép. Frankel Bernard: *More derekh* (Pressburg, 1829) vallástankönyv címlapja

Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből

Különbség nemcsak a tudásszintben jelentkezett, hanem a nyelvhasználat jellegében is: a hagyományos szövegeken nevelkedett olvasók számára egyáltalán nem volt magától értetődő a nyelvújítás időszakának új kifejezésmódja, a tudományos vagy ismeretterjesztő irodalom szókincse. A nyelvnek szánt új feladatok betöltéséhez szükség volt annak megújítására – mely újításnak sajátos módon egyik legfontosabb eleme a klasszikus héberhez való visszafordulás volt.³⁰ Az egyes tárgyakat (tudományterületeket) felölelő munkák az adott terület (héber nyelvtan, természetrajz, földrajz stb.) ismeretanyagának bemutatásán túl mindig a helyes héber nyelvhasználat kialakítására, meghonosítására is törekedtek – a nyelv szekularizációjának küzdelmes lépései voltak ezek. Egyszersmind a héber írásokban a bizonyítási vágy is munkálkodott: felmutatni a nyelv életképességét, alkalmazkodókészségét.

Neumann Mose Sámuel két viszonylag késői, gót betűvel szedett, egynyelvű német munkája – *Torat dat Jiszraél* vallástan és a vele együtt kiadott *Sittenlehre* (Pest, 1826) – már egy régi-új tendencia megjelenését mutatta. Régi, hiszen a zsidó felvilágosodás németes iránya kezdettől létezett Berlinben is: épp a legelső tankönyv, David Friedländer *Lesebuchja* is ezt képviselte.³¹ Mégis új, mivel az első generáció Berlinben, majd nálunk is általánosan héberpárti volt. A húszas évek végére azonban a héber nyelv a mi térségünkben is visszaszorult a szépirodalom és vallási tárgyak szűkebb körébe, s ebbe a vallástan már nem tartozott bele. A század második negyedében az akkulturáció folyamatában a zsidóság egyre szélesebb körében terjedt el a latin, illetve gót betűs írás-olvasás, ez a folyamat a könyvkiadásban is nyomon követhető. Azonban a héber karakterekkel nyomtatott német szövegek – bár egyre kevésbé irodalmi német, inkább jiddis szövegek – funkciója a későbbiekben is megmaradt az akkulturációban elmaradó, illetve az azt elutasító csoportok számára.³²

³⁰ Neumann héber nyelvhasználatára mindig világos, szabatos. Kifejezetten biblikus stílust csak Biblia-parafrázisaiban használt, ahol ezt az imitációt helyénvalónak érezhetjük. Sokkal bizarrabb a mai fül számára például a magyar királyok történetét hallani a csak a bibliai héberben jellegzetes vav-consecutivos alakokkal és egyéb a Bibliából merített fordulatokkal (például Árpád vezér mint *sofét*, a bírák korából). A példák Brill Azriél: *Éjn ha-arec* (Ofen, 1821) című munkájából származnak.

³¹ A haszkala németes és héberes irányáról lásd Shavit 1988, 389–390.

³² A latin betűs alfabetizáció zsidók közti elterjedésének területi, korcsoportok és nemek közti különbségeiről lásd az 5. fejezetet.

TOLDOTH ISRAEL

Der erste biblische Geschichte

mit einer

beistufigen und ungehörigen wörtlichen

Interlinear-Übersetzung

von

SALOMON NEUMANN,

Stammkchzer in Stitten.

zweite Ausgabe.

TOLDOTH ISRAEL

MAGYAR ÉS NEMERŐ

NYELVRE

SZÓRÓL SZÓRAVALÓ

ÁTFORDÍTÁSSAL

Neumann Salomon

NYILV. TANTÓ. ÁLLI.

Második kiadás.

D f e n , 1841.

Échruft in der feinsten. ung. Haherftalts-Buchbriideret.

1294/18

תולדות ישראל

כרך

ספר כל הקורות אשר קרו לכל עם ישראל כיום
בראיה אלהים את האדם. ער שוב ישראל מבלות
כלל יושלמו

ע כ

התנ"ך השכני והתנ"ך

ע כ

כל מה ראה

ת ה כ

שלמה ג' תת"ן

באמצעות העדוה בק"ק אשכנז ית"ש א"ש

ערוכת אומדן

1841. ד' ע' א"ן

ערוכת סוף דער תענית' חנוה' תוכניו וטענות ופרייטע דברים

7. kép. Neumann Salomon: Toldot Jisraél (Ofen, 1840) kettős címlapja
Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből

A következő kiválasztott szerzőnk – Frankel Bernard – épp ilyen módon volt kétnyelvű alkotó: irodalmi német gót betűvel és jiddis (jüdisch-deutsch) héber karakterekkel. Héber idézeteket természetesen ő is gyakran hoz, de önálló héber szövegalkotásra csak néhány munka előszavában vállalkozik. Frankel (Frankl) Bernard (héberül Jisszakhar Beer ben Gerson ha-levi Frenk) (1770 k.–1845) Pozsonyban élt, több mint 40 éven át a zsidó község alkalmazottjaként dolgozott (samesz, sohét és jegyző). A Hatam Szófér tanítványa és bizalmas embere volt, legtöbb munkáját ő approbálta. Közösségi feladatain kívül rajzolt (illusztrált) is, ismertté írói tevékenysége révén vált.

Munkái az életrajzi háttér nélkül is felfedik szerzőjük konzervatív elkötelezettségét. Klasszikus tankönyvnek csak a katekizmus formában írt két német nyelvű vallástanát tekinthetjük: *More derekh* (Pressburg, 1829) és *Torat ha-emuna* (Pressburg, 1831). A nyelv és a forma modern, tartalmuk azonban tradicionális. Szép példája az ortodoxia reagálásáról szóló fejezetben leírt stratégiának: ortodox alternatíva kínálása a reformerek által kialakított keretekben is. A *Torat ha-emuna* már említett jelentős számú keresztény előjegyzője, ugyanebben a szellemben felfogható egyfajta propaganda- vagy „lobbitemvéség” jeleként.

Szintén az ortodox alternatíva szerepeltetése céljából vettem a tankönyvek jegyzékébe Frankel két további munkáját. Az *Ein Sträußchen orientalischer Pflanzen* (Pressburg, 1837) című könyvében a Bibliából és a rabbinikus irodalomból merített elemekből szőtt hosszabb-rövidebb elbeszéléseket „a lélek és a szív nemesítésére”. Az *Or ha-emuna* (Pressburg, 1841–45²) két kötetében Mózes öt könyvének történetét parafrazeálta – a cene-rene hagyományát követve –, gyermekek mellett nőknek ajánlva azt. Ezeknek a munkáknak azonban Frankel bizonyosan nem szánt olyan funkciót az oktatásban, mint amilyenre a formailag hasonló reformpárti tankönyvek voltak hivatva: helyettesíteni (mondhatjuk úgy is, kiszorítani) a forrásszövegeket, a héber Bibliát és a rabbinikus irodalmat. Mint a többi igen népszerű, gyakorlati vallási ismereteket tartalmazó jiddis munkája – *Mahané Jiszaél* (Wien, 1816), *Mahané Jisszakhar* (Wien, 1822), *Hut ha-mesulas* (Wien, 1824), *Mahané Levi* (Prag, 1827) –, ezek sem érintették a vallásoktatás tradicionális formáit. Ez alól egyedüli kivételt az említett vallástanok (katekizmusok) jelentettek – nyilvánvaló és elkerülhetetlen külső nyomásra.

A kétnyelvűség harmadik,³³ az 1840-es évek kezdetétől egyre inkább teret nyerő változatának, a német és a magyar nyelv párhuzamos használatának jellegzetes példája Neumann Salamon tevékenysége. Neumann Salamon (? , Pápa–1877, Óbuda) az 1820-as évek végén került Óbudára, ahol több mint 40 éven át tanított a nyilvános zsidó iskolában. A magyar nyelv tanításában elért szép eredményeit a *Hasznos Mulatságok* tudósítója már 1832-ben követésre méltónak találta.³⁴ Az 1860-as években igazgatója is volt az iskolának. 1868 után, amikor a zsidó község átadta iskoláját Óbuda városának, városi szolgálatba került, s 1873-ban ezüst érdemkereszttel kitüntetve vonult nyugdíjba. Első tankönyvei, két német nyelvű magyar nyelvtana – *Ganz neuer Stufengang* és *Zwei Lehrcurse* címmel – épp 1840-ben jelentek meg: az intenzív magyarosodás időszakának kezdetekor.

Ugyanabban az évben adta ki *Széfer toldot Jisraél, oder kurze biblische Geschichte* című munkáját is, amelyben héber, német és magyar soronként váltja egymást. Vallási tantárgyak más területén nem publikált, ellenben zsidó szerzők közül elsőként a magyar nemzeti tárgyak (honi történelem és földrajz) magyar, pontosabban magyar és német nyelvű megfogalmazására vállalkozott. *A magyarok története* 1844-ben (Budán), az *Első oktatás a földleírásban* 1845-ben (Pesten) jelent meg, mindkettő kérdés-felet formában. Ezeknek a tankönyveknek a leghalványabb felekezeti jellegük sincs, a címlapok formulája „elemi iskolák növendékeinek” is tágabb célcsoportot sejtet. A nemzeti történelem és földrajz elsajátításában Neumann Salamon nem tartotta relevánsnak a felekezeti különbségeket.

Hasonlóan Neumann Mose Sámuel héber levelezőjéhez Neumann Salamon *Magyar–német köszöntő könyve* (Pest, 1848) sem kimondottan tankönyv, de célcsoportja főképp a gyermekek és fiatalok, célja, hogy mintát adjon művelt, igényes nyelvhasználatra az élet különféle területein. Nem túlzás a formulakönyveket abból a szempontból is rokonítani, hogy mindkettő elsajátítandó, sőt imitálható nyelvhasz-

³³ Elvi lehetőségként fennáll a héber és magyar kétnyelvűség variációja is, de tankönyveknél mégsem jellemző e két nyelv párhuzamos használata. Ennek oka, hogy a negyvenes évekre, amikor a magyar nyelv zsidó tankönyvekben megjelent, a héber a mi térségünkben már visszaszorult ebből a funkcióból. Létezett ugyanakkor héber–magyar kétnyelvűség a negyvenes években sorra megjelenő imakönyv-, haggada- és bibliafordításokban. Ezekről lásd a 6. fejezetben.

³⁴ *Hasznos Mulatságok*, 1832. március 14. 163–165.

nálatot mutat be. Az 1850-es években újra csak nyelvkönyveket tett közzé Neumann: *Neuer praktischer Lehrmeister der ungarischen und deutschen Sprache* (Pest, 1851) és *Der schnelle Ungar* (Pest, 1854). Majd a magyarosodás új hullámával jelentette meg új tankönyvét, *Olvasókönyv izraelita népiskolák számára* (Pest, 1864), és ugyanekkor jelent meg az *Első oktatás a földleírásban* tisztán magyar változata is.

A magyarosodás időszakában a német ismételten az áthidaló, közvetítő nyelv szerepét töltötte be. A kétnyelvű könyvek magyarja – akárcsak három-négy évtizeddel korábban a kétnyelvű könyvek héberje – rendszerint meghaladta az olvasók tudásszintjét, a német segítsége nélkül még nem birkóztak volna meg vele. Mindössze két olyan tankönyvvel találkoztam a vizsgált korszakban, amely eltér a kétnyelvűség általános szabályától. Az egyik Blájer (Bleuer) Ignác *Olvasókönyve* (Pápa, 1848), amely csak magyar szemelvényeket tartalmaz, de a kötet végén bőséges magyar–német szószedet nyújt mégis segítséget.³⁵ A másik Rokonstáin (Rokonstein) Lipót hit- és erkölcsstan könyve, a *Dat Jehuda*, amely ráadásul igen korán, 1841-ben jelent meg. A kivétel magyarozatát valószínűleg abban találjuk, hogy Rokonstein a szentesi zsidó iskola tanítójaként készítette katekizmusát, az Alföldön élő zsidók magyarosodása pedig a környező tisztán magyar népesség hatására lényegesen gyorsabban ment végbe, mint a fontos szellemi központokban, Pesten vagy Pozsonyban.

Olvasókönyvekben, nyelvkönyvek rövid olvasmányaiban általában sem ismeretlen más szerzőktől átvett szemelvényeket szerepeltetni, mégis szembetűnő, hogy a negyvenes évek zsidó szerzői is milyen szívesen éltek ezzel a módszerrel önálló szövegalkotás helyett. Kohn Salamon az *Anleitung zum Lesenlehren* (Ofen, 1850) magyar részében Edvi Illéstől vett át tanulságos történeteket, erkölcsi rendszabályokat és iskolai törvényeket.³⁶ Blajer olvasókönyve egészében szemelvénygyűjtemény: Fáy Andrástól, Peregriny Elektől, Kossuth Lajostól, br. Eötvös Józseftől, Horváth Mihálytól, Bajza Józseftől, Löw Lipóttól idéz különféle műfajú szövegeket a meséktől a prédiká-

³⁵ „Jegyzéke az ezen olvasókönyvben előforduló ritkább szavaknak”, 133–161. Az elnevezés ellenére egészen alapvető szavakat is szerepeltet, például haj, kerék, rét, ég.

³⁶ Edvi Illés Pál a harmincas–negyvenes évek népszerű magyar tankönyvírója. *Első oktatásra szolgáló kézikönyv* című munkája először 1837-ben jelent meg.

cióig. Neumann Salamon a *Zwei Lehrcurse* magyar olvasógyakorlatait a *365 oktató feltételből* meríti, míg mintabeszélgetéseinek forrása Csató Pál *Magyar és német beszélgetések* című munkája.³⁷ Ezekben a társalgási szituációkban sok szó esik a nyelvtanulás nehéz, de szükséges voltáról.³⁸

„- Ezen nyelv nekünk naponkint szükségesb, mióta annak közdivatát a nemzet olly igen óhajtja.

- És méltán óhajtja, mert a nemzeti egységnek s erőnek egyik fő feltétele a nyelv egysége.

- Azért minden jó hazafi kötelességének ismeri nemzet nyelvét tudni vagy megtanulni.”

A vallásoktatás rendszerének fokozatos átstrukturálódásáról, a modern iskolák oktatási rendjébe illeszkedő tantárgyak kialakításáról és az ezek oktatásához szükséges új szellemű tankönyvek megírásáról az oktatástörténeti fejezetekben már esett szó. A folyamat főbb stádiumai a nyilvános oktatásban a következők voltak. Legkorábban, II. József időszakában, párhuzamosan működő világi és vallási oktatást jeleznek forrásaink. A normaiskolákban a 19. század első évtizedeiben jelent meg tantárgyként a vallástan és a bibliai történet a keresztény hitoktatás „helyén”, időkeretében, de egyéb vallási ismereteket (héber alefbét, imakönyvolvasás, Tóra-olvasás és -fordítás, kommentárok és a kevésbé hagyományos héber nyelvtan) még mindig független iskola vagy intézményileg egyesített, de tanrendjében és adminisztrációjában is különálló egység oktatta a hagyományos módon.

A Talmudot általában magántanár oktatta az iskoláskorú fiúknak, de ismerünk olyan nyilvános iskolákat is, ahol a normaiskolával összevont vallási iskola (talmud-tóra) ezt is tanította. Ilyen volt mindkét pozsonyi nyilvános zsidó iskola és az óbudai is. Wahrmann Juda (Jehuda) 1847. évi, az óbudai iskola igazgatója útján a Helytartótanácsához eljutó beadványából tudjuk, hogy az elemi tanodához kapcsolt „héber intézetben” a diákok „héber nyelvtan a Bibliából némely könyvvel együtt és eredeti nyelven és a Talmud fejtegető írásaival kapcsolatban taníttatnak”.³⁹ Wahrmann helytelenítette 8-9

³⁷ Jais Pál Lajos: *365 oktató feltétel, melly is erkölcs, kötelesség, virtus és vallástanításból...* Kassa, 1831, Sandvosz; Csató Pál: *Magyar és német beszélgetések. A két nyelvet beszélni kezdők számára.* Pest, 1834, Kilián.

³⁸ Neumann Salamon: *Zwei Lehrcurse.* Ofen, 1848, 93–94.

³⁹ MOL C69-1848/ 15. f. 9403.

éves gyerekek Talmud-oktatását, ami szerinte nem életkoruknak megfelelő tananyag, és ráadásul túlzott terhelés is számukra. Javasolta nyomán a Helytartótanács a tankerületekhez intézett körlevélben rendelte el, hogy csak az elemi iskolák harmadik osztályát már elvégzett fiúgyermekeket szabad Talmud-tanulásra felvenni, még a nem nyilvános intézetekben is.

A vallási tanulmányok integrációjának utolsó lépcsőfoka – Pesten például 1834-től –, hogy némi további térvesztés után három tantárgyban megszilárduló rendbe illeszkedtek: vallástan (esetleg külön erkölcstannal), bibliai történet (és esetleg a zsidóság története), bibliai szövegolvasás héberül nyelvtani magyarázatokkal (ennek előkészítő tárgya lehet a héber olvasás). A tankönyvek gyűjteményében a vallási tárgyra alkalmazott felosztás is ezt a rendet tükrözi (bár nem azonos sorrendben), és az alábbiakban is ebben a magától értetődő csoportosításban tárgyalom a műveket.⁴⁰

Az új tankönyvek formája és módszertana a keresztény tankönyvek mintáját követte, a tartalmi igazodás különböző fokú volt. A közép-európai térségben a szimbolikus kezdetnek két nagyon sokáig népszerű és mértékadó munka megjelenését tekinthetjük 1796-ban: Ben Zeev: *Talmud leson ivri* (Breslau) és Peter Beer: *Toldot Jisraél* (Prag). Még az oktatási reform hívei között sem volt teljes egység a tekintetben, hogy helyénvaló-e a keresztény modellek átvétele. David Frankl, a dessai iskola vezetője úgy vélekedett, hogy a vallás alapjainak katekizmusból való elsajátítása ellentétes a judaizmus szellemével.⁴¹ Mások attól tartottak – és az idő sokban igazolta őket –, hogy a modern vallástankönyvek végül a *Tanakhot* (a héber Bibliát) szorítják ki az iskolából, és végső fokon nem növelik és rendszerezik a felnövő generáció tudását, hanem elősegítik a vallási kötődés csökkenését, a tudatlanság terjedését.⁴² Természetesen ezen jelenségek hátterében nem csupán az iskolai vallásoktatás struktúraváltása állt: a család, a zsinagóga, a zsidó közösségi élet változásai legalább ugyanekkora súllyal estek a latba.⁴³

⁴⁰ Löw Lipót 1845-ben összeállított Útmutatójában a készségi tárgyak között az ének is megjelent, mint „az istentiszteleti átalakítások előmozdítása céljából” különösen figyelemreméltó tárgy, de ezzel kapcsolatos további adatok hiányában nem tárgyalom a vallási tárgyak között (Löw 1845, 8).

⁴¹ *Sulamith*, I (1806), 51.

⁴² Ezzel kapcsolatos néhány vélekedést idéz Ofek 1979, 73.

⁴³ Mordechai Eliav idézi Michael Hesst, a frankfurti filantróp iskola vezető tanárát, aki a *Sulamith*-ban megjelent írásában (*Sulamith*, IV, 1 [1812],

A. TANKÖNYVKÉNT HASZNÁLT SZÖVEGKIADÁSOK

A legradicionálisabb tanszerek, az imakönyv és a Humas oktatási használata – ha jellegében nem is változatlanul – tovább élt a 19. század első felében. Az újdonságot az új szemléletű szövegkiadások jelentették, melyek kifejezetten (de nem kizárólagosan) tanulók számára készültek.

Az imakönyvek terén egyetlen (általam ismert) azonosítható utalást az *Athenaeum* egy 1841. évi híradásából kapjuk.⁴⁴ Eszerint a Rosenthal Móric–Bloch Móric-féle héber és magyar nyelvű imakönyvből (*Izrael könyörgései*, 1841) Korn Fülöp pozsonyváraljai zsidó könyvkiadó-könyvkereskedő, az imakönyv kiadója 200 példányt adományozott „a felföldön tett utazásai közben”, még pedig oly módon, hogy „50 velin⁴⁵ a magyar nyelv tanulásában kitűnő előmenetelt bizonyítók, 150 pedig a köz kiadásból más szorgalmas izr. gyermekek közt osztassék ki jutalmul”. Bár ezek a diákok már nem tanultak betűzést a jutalomkönyvekből, a kiadó gesztusa mégis azt jelzi, hogy a magyarosodó új generáció használatára szánta ezt a munkát.

Mózes öt könyvének új kiadásaiából – mint ezt már említettük – a Moses Mendelssohn német fordításával megjelenő változat volt a legelterjedtebb. Az irodalmi német nyelven fogalmazott, de még sokáig héber karakterekkel nyomtatott fordítás a hagyományos jiddis fordítást váltotta fel.⁴⁶ Mendelssohn fordításának héber kommentárja, a *Biur Rasi* kommentárját nem kiszorítva, inkább csak kiegészítve szintén megjelent mind a nyilvános, mind a nem nyilvános oktatásban. Munk Adolf emlékiratában tucatnyi 1830-as évek végi nyitrai hédert mutat be, ezek közül több is volt, ahol a tanító R. Mose Dessau [= Mendelssohn] fordításával tanította a humast.⁴⁷ Szegeden a községi talmud-tóra 1820-ban készült szabályzata a II. osztály számára a

47f.) a vallásoktatás hanyatló színvonaláért a ráfordított időkeret fokozatos csökkenése mellett a szülőket hibáztatja. Véleménye szerint a szülők elvárásainak és tényleges viselkedésének az ellentéte eleve kudarcra ítéli a vallási nevelést (Eliav 1961, 165).

⁴⁴ *Athenaeum*, 5 (1841), II. félév, 720.

⁴⁵ Velin = selyempapír

⁴⁶ Hagyományosan a legelterjedtebb jiddis fordítás a *Beer Mose* – R. Mose Särtels (Prága, 1605) Rasi értelmezését követő munkája – volt.

⁴⁷ Munk 1942, 28 és 30. (Az emlékiratról lásd az 5. fejezetet.)

következőket írta elő: „tóra fordítás, rasi commentárjával és a Mendelssohn-féle biurral”.⁴⁸ Végül egy nyilvános iskolai példa: a nagykanizsai iskola 1838/39. évi tanterve az utolsó évfolyamon Mózes 4. és 5. könyvéhez a Biurt, az ismétlésként olvasott Mózes 2. könyvéhez a Rasi-kommentárt jelölte ki.⁴⁹

Mendelssohn munkájának elérhetőségét s így taneszközként való használatát az első berlini kiadást (Berlin, 1780–83) követő számos új kiadás könnyítette. Egyéb helyek mellett Bécsben 1791-ben, 1795-ben, 1809-ben, 1818-ban, 1826-ban és 1846-ban, Prágában 1801 és 1803 között és 1836-ban jelent meg.⁵⁰ A fordítást a 19. század első harmadában – néhány fontos kivételtől eltekintve⁵¹ – a cseh–morva–magyar térség rabbini tekintélyei elfogadhatónak vagy egyenesen hasznosnak találták. A kiadások egyike-másika kifejezetten tradicionális jegyeket mutatott: az 1818-as bécsi kiadás Mordechaj Benet, Morvaország főrabbija és Mose Münz óbudai rabbi approbációját nyerte el; a két prágai kiadásban pedig – későbbi kelet-európai kiadásokhoz hasonlóan – a Targum askenázi (a német fordítás) és a Biur mellett Targum Onkelos (arámi) és Rasi-kommentár is szerepelt.⁵²

Időben és térben is eltérő, változó volt a zsidó népesség (irodalmi) német nyelvtudása, és ennek megfelelően változóan jelentkezett a Mendelssohn-féle fordítás másodlagos funkciója, miszerint sokan ebből sajátították el a német nyelvhasználat irodalmi standardját. Michael K. Silber apa és fia, Ezekiel és Samuel Landau (prágai rabbi) példáját említi: míg Ezekiel Landau 1785-ben ellenezte a fordítás használatát attól tartva, hogy a Tóra-tanulás így német nyelvok-

⁴⁸ Löw–Kulinyi 1885, 333.

⁴⁹ Villányi 1891, 30.

⁵⁰ A kiadások történetéről, a fordítás fogadtatásáról lásd Löwenstein 1982.

⁵¹ A Hatam Szófér tiltó, elutasító álláspontját a 7. fejezetben ismerttettem. Említhetünk továbbá a haszid irányzathoz tartozó két nagy tekintélyű rabbit: R. Moses Teitelbaum sátoraljaújhelyi rabbi (1759–1841) még diákéveiben találkozott a könyvvel, és elégette azt (Carmilly–Weinberger 1977, 109–110). R. Cvi Elimelekh Sapiro munkácsi rabbi (1785 k.–1841) saját községében 1828-ban helyi rendelettel tiltotta idegen nyelvű magyarázatok használatát az oktatásban, így – bár külön megnevezés nélkül – Mendelssohn fordítását is (Silber 1985, 248).

⁵² Löwenstein 1982, 187.

tatássá változik, addig harminc évvel később (1817-ben) Samuel Landau már a héber nyelvtanítás ideális eszközét látta benne.⁵³ Ettől eltérő Munk Adolf adata: emlékirata szerint még a harmincas évek végén is annyira ismeretlen volt számára az irodalmi német, hogy „egy szót sem értett” a Mendelssohn-fordítással tanult Bibliából, hiszen ismeretlent fordítottak ismeretlenre.⁵⁴

A magyarosodás évtizedében azokban a zsidó iskolákban, ahol a magyar nyelv nem csupán tantárgy volt, hanem az oktatás nyelvivé lépett elő, ott a Tóra-fordításának is célnyelvivé válhatott. Erre a szükségletre magyar nyelvű zsidó Tóra-fordításként Bloch Móric munkája állt rendelkezésre: *Mózes öt könyve* (Buda, 1840–41). Az öt kötet tüköroldalakon hozta a héber és a magyar szöveget, és az oldalak alján bőséges magyar nyelvű kommentárt találunk. Használatára, amely egyébként viszonylag szűk körben, de valószínű a korszakunkban is, csupán egyetlen, áttételes adatot találtam: Rokonstein Lipót 1841-ben közzétett vallástankönyve a bibliai idézetekben a „Mordehaj-féle Tóra fordítást” követi. 'Mordekhaj' Bloch Móric héber neve volt, mint ezt műve héber nyelvű címlapja is közli.

Az új fordítások és kommentárok nemcsak nyelvükben hoztak újat, hanem ami sokkal lényegesebb: szemléletükben is. Szemben az elterjedt jiddis fordításokkal, a héber elsődleges, betű szerinti jelentését kívánták visszaadni (*pesat*), tisztán nyelvtani alapokra építve, szigorúan a szöveghez tapadva, leválasztva arról a zsidó hagyomány hozzá társított értelmezését. Ez a szemlélet magától értetődően a nyelvre, a kifejezés módra, annak szépségére vagy nehézségeire irányítja a figyelmet. A Biur-kommentár a nyelv mellett esztétikai, erkölcsi és univerzális vallási szempontokat emelt ki a szövegből. Ugyanakkor a *pesat* olvasat kizárólagosságának a hangsúlyozása aláásta a szóbeli tant, amelynek értelmezései nem állnak meg pusztán nyelvtani alapon, következtetéseit a bibliai exegézis más útjain éri el.

A Biblia önmagában, vagyis nem a hagyomány egészének részeként való tanulmányozása, tanítása előtérbe helyezte Mózes öt könyve mellett a prófétai könyveket és bölcséleti irodalmat, a teljesebb, elmélyültebb Biblia-ismeretet. A rabbinikus hagyomány a

⁵³ Silber 1985, 9–10.

⁵⁴ Munk 1942, 30.

Talmud Berakhot traktátusa egy szöveghelyének Rasi szerinti értelmezése alapján helytelenítette, hogy a gyermekek túlságosan sokat tanulmányozzák a Bibliát önmagában.⁵⁵ A maszkilok ezzel szemben azt hangsúlyozták, emelték ki a rabbinikus hagyományból, hogy nem szabad a Talmud javára elhanyagolni a folyamatos Biblia-tanulmányozást. Például Mose Kunitzer egy responsumában Joszef Karo *Bét Joszef* című munkájából és Josua Boaz ben Simon Barukh *Silté ha-gibborim (Hősök pajzsa)* talmudi kommentárjából választ idézeteket:

„Aki misnát tanul, de írást nem, az tudatlan (Silté ha-gibborim, Kiddusin 1. fej.); még a Sohét-u-bodék-oknak is jártasnak kell lennie a Tanakh 24 könyvében (Bét Joszef, Jore déa, no. 1).”⁵⁶

Az iskolai tantervekben csak töredékesen mutatkozott meg ez a törekvés. Mózes öt könyvén kívül például Szegeden (1844. évi tanterv) Salamon mondásait és Jesaja könyvét,⁵⁷ Nagykanizsán 1832-ben – bár valószínűleg csak szemelvényesen, a haftarák szintjén – a történeti könyveket és a prófétákat,⁵⁸ Lugoson (1847. évi tanterv) a Zsoltárokat és a korai prófétákat olvasták.⁵⁹

⁵⁵ T. bav. Berakhot 28b: *U-minu banékhem min ha-higgajon*. Az intésnek sokféle értelmezése ismert, mint magának a *higgajon* kifejezésnek is. Rasi értelmezésére alapoz Ezekiel Landau, prágai rabbi is, mikor 1783-ban a traktátushoz közzétett kommentárjában kifejti, hogy aktualitását érzi a tilalomnak (pontosabban ilyenfajta értelmezésének). Úgy tapasztalja, hogy Mendelssohn német fordítása divatos és vonzó, de nem a megfelelő útra tereli a gyermekeket (Altmann 1973, 486–487).

A kifejezés szerepel Neumann Mose Samuel első nyelvteni munkájának az 1808-ban megjelent *Magal josernak* az alcímében is: *Kolél limmud hokhmat ha-dikduk al-pi higgajon*. Itteni jelentése (Ibn Ezra és Rambam nyomán) a logika, értelem. Ugyanebben a jelentésben lásd még Hatam Szófér 1811-es szövegét az újjítók kapcsán (7. fejezet).

⁵⁶ *Ha-macréf*, II (Prag, 1857), no. 157.

⁵⁷ Löw–Kulinyi, 1885, 337.

⁵⁸ Villányi 1891, 30.

⁵⁹ MOL C69-1848/15.

B. OLVASÓKÖNYVEK

Az olvasókönyv mint műfaj magyarországi megjelenése a 18. század utolsó évtizedeiben a Felbiger-féle módszer hivatalossá válásából következett.⁶⁰ Az olvasástanításnak ekkor elterjedő (és mindmáig uralkodó) frontális módszere megkövetelte az egységes taneszközüket, és Felbiger erre a célra megfelelőbbnek tartotta – a korábban szokásos ima- és énekeskönyvek, katekizmuszövegek (zsidó iskolákban imakönyvek) helyett – külön tankönyvek alkalmazását, amelyekbe egyszerű erkölcsi és jellemnevelő és hasznos (természetrizai, fizikai, történelmi) ismereteket közlő gyakorló szövegeket foglaltak. Az olvasmányok tartalma a határozott nevelési szándéknak megfelelően rendszerint erősen agitatív: ilyesfajta didaktikai megfontolásoknak az imakönyv szövege korábban nem nyitott teret. Az állami olvasókönyvnek a zsidó iskolák számára 1781-ben készített, már említett átdolgozásának a tartalma például a következő volt: „A tanulók becsületességéről az iskolában. Iskolatörvények. Az emberek erkölcsiségéről és tisztességéről érzületben és cselekedetekben. A társadalomról. A háztartásról. A hazafiságról.”⁶¹

Nem csupán az átdolgozások, hanem az eredetileg is zsidó tanulók számára készített olvasókönyvek is szorosan követték a keresztény (elsősorban német) olvasókönyvek mintáját.⁶² E tankönyvek sajátosan zsidó jellegét az esetleges héber alapnyelv mellett a szövegválasztás adta. A szerzők a zsidó hagyományban (irodalomban) törekedtek megtalálni a modellszövegeknek műfajban és tartalomban megfelelő elemeket. Így került elsőként Friedländer *Lesebuch*-jában (Berlin, 1779) a *Mi Atyánk* „helyére” a *Sema* ima, a szokásos mesék és erkölcsi tanulságot hordozó történetek „helyére” a 13. századi

⁶⁰ Mészáros 1984, 77. A Felbiger által összeállított ábécéskönyv rendjét és szövegeit követte a Ratio Educationis nyomán bevezetett egységes olvasókönyv, amelyet 1782 és 1848 között szinte változatlan tartalommal nyomtatott az Egyetemi Nyomda. A reformkor ábécéskönyveiről lásd Fleckenstein Sándorné 1980.

⁶¹ Mandl 1901, 212.

⁶² Lásd erről Zohar Shavit elemzéseit, Shavit 1988, 398–400 és Shavit 1997. Shavit a legfontosabb modellként, illetve forrásként J. G. Sulzer: *Vorübung zur Erweckung der Aufmerksamkeit und des Nachdenkes* (Berlin, 1771) című munkáját azonosítja, emellett Weisse, Campe, Basedow és Rochow olvasókönyveit emeli ki.

Berakhia ben Natronai ha-Nakdan meséi (Moses Mendelssohn fordításában) és két talmudi elbeszélés, a tanítás előtti ima helyére Juda Halevi egy költeménye és így tovább. Ezek a behelyettesítések párhuzamot vontak (sőt akár egyenlőséget tettek) a két kultúra eredeti kontextusukban eltérő elemei között, ezzel kívánva bizonyítani, hogy a zsidó kultúra eléri a német kultúra színvonalát. Friedländer technikáját követve választ például Löwy Marcus Ephraim az Atyák mondasiból (*Pirké avot*) szemelvényeket.⁶³

Klasszikus olvasókönyvet héberül viszonylag keveset írtak. Az olvasástanítás feladatát főképp a nyelvtankönyvek látták el, illetve részben továbbra is az imakönyvek. Szemelvénygyűjtemény jellegű haladó olvasókönyvekre a hébertanítás szintjének visszaszorulása, illetve a tanítás koncepcióváltása miatt (újra csak a liturgia és a Biblia nyelveként oktatták) csak rövid időszakban volt szükség. (Ezzel együtt az általam az erkölcsi olvasmányok és a gyermekirodalom kategóriáiba sorolt héber munkák többnyire tekinthetők akár olvasókönyvnek is, de felépítésük eltérő volta miatt nem ide soroltam őket.) Juda Leib Ben Zeev kétkötetes munkája, a *Bét ha-széfer* (Wien, 1806) amolyan mindenes könyv: olvasástanítástól kezdve, természettudományos szemelvény-gyűjteményen, héber verseken, katekizmuson és erkölccstanon át, jüdisch-deutsch olvasástanításig és hozzá kapcsolódó olvasmányokig.

C. HÉBER NYELVTANÍTÁS

A héderekben a héber nyelvet nyelvtani alapok vagy bármi egyéb rendszerezés nélkül a szövegek útján (imák és Mózes öt könyve) tanították. Egyetlen külső segítséget a jiddis fordítás jelentette, a nagyobbaknál (haladóknál) már ez is elmaradt. Főként a korabeli keresztény iskolák latin oktatásával összevetve feltűnő a rendszerezettség hiánya. A nyelvtan nélküli nyelvoktatás felfogható a természetes befogadásra épülő, közvetlen, az anyanyelv elsajátításához hasonló mód-

⁶³ Löwy: *Kleine Sammlung*. Pesth, 1828, 23–26. Kohn Salamon *Anleitung zum Lesenlehren* (Ofen, 1850) című német és magyar nyelvű olvasókönyve nem táplálkozik a fent leírt módon a zsidó kultúrából. Azonban a természetrajzi rész a héber alefbét rendjén haladva vesz sorra állatokat, azokat németül, magyarul, franciául és héberül megnevezi, majd német és magyar leírást ad róluk (40–64).

szernek, más szóval – mint azt a 19. század végi és 20. század eleji héber írók, nyelvújítók is hangoztatták – a héder oktatási rendje a hébert előnyelvnek tekintette.⁶⁴ A 18. század második felének felvilágosult pedagógiai irányzata, amely Mendelssohn közvetítésével a zsidó felvilágosodás oktatási törekvéseire is hatott, szintén a nyelvtanulás természetes módszerét részesítette előnyben.⁶⁵ Ebben az összevetésben a maszkilok által választott nyelvtani alapú, nyelvkönyvi táblázatokkal, példamondatokkal, fordításokkal segített nyelvtanítás a mesterséges út volt, és látszólag ellentétben állt a héber szélesebb körben való terjesztésének szándékával. Választásuk megértéséhez Márkus Nissa Weiss (1751–?) visszaemlékezését idézem, melyben a 18. század közepi Északkelet-Magyarországon (Munkács, Ungvár) töltött ifjúságát idézi fel. (A kiemelések tőlem származnak.)

„Mózes könyvei, a próféták és a Talmud voltak fiatal éveim egyedüli tanulmányai. 18 évesen már mint nagy tudású zsidót becsültek és szerettek. Férfikoromban [...] még mindig tanulmányoztam a Talmudot és a Bibliát, gyakran prédikáltam a helyi zsinagógában, társaim, mint kiváló, nagy tudású férfiút tiszteltek, ennek ellenére a legkevesebb ismeretem sem volt a héber nyelv szabályairól, tehát nem voltam olyan helyzetben, hogy a talmudisták hibás törvényt magyarázatait beláthattam volna, vakon hittem mindent, amit a Talmud tanít, annak az előírásai szerint éltem, tehát a legszigorúbban vett ortodox talmudisa voltam.”⁶⁶

Weiss II. József időszakában, a nyilvános zsidó iskolák felállításakor, külső biztatásra kezdett német nyelvet tanulni, majd annak nyomán héber nyelvtant is. Ezen ismeretek egészen új nézőpontot nyitottak számára a Biblia megismerésében, a felvilágosodás eszméi eltávolították őt a Talmudtól, a rabbinikus zsidóságtól. Ez a saját élmény is vezethette abban, hogy a héber nyelv tanítását a fiatalság nevelése kardinális kérdésének tekintse.

⁶⁴ A héder ilyen szellemű leírását adja Cohen 1994, 67f.

⁶⁵ A filantróp pedagógia és a zsidó nevelés kapcsolatáról lásd Simon 1953. Ő említi Johann Matthias Gaßner (1691–1761) lipcsei gimnáziumi igazgató véleményét, aki példaként állította a héderek természetes oktatási módszerét a latin oktatás számára (Simon 1953, 151).

⁶⁶ Weiss: *Der erlöste Markus Nissa Weiss* (Pest, 1808), 3 (Fazekas László fordításában).

„A fiatalságnak a nyilvános iskolákban egy jóságos, kegyes, mindenható Isten igaz és tiszta fogalmát kell megtanulniuk. Az ártatlan, de szükséges ismeretek mellett, amelyeket most a normáliskolákban tanítanak, a fiatalságnak a héber nyelvet is alaposan meg kell tanulnia. Ennek a nyelvnek a helyes és alapos ismerete igen szükséges a zsidók számára, mert csak így kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy az isteni parancsok valódi lényegét meglássák.”⁶⁷

A héber nyelv tanításának módja a haszkala időszakában tehát nem egyszerűen metodikai kérdés. A nyelvtanítás módszertana világnézetet tükröz. A bibliai héber nyelvtan tanítása önálló Biblia-tanulmányozáshoz és ezen keresztül önálló Biblia-értelmezéshez adott előkészítést, vagyis könnyen vezethetett és vezetett is a hagyományos zsidó értelmezés elvetéséhez. Ilyen módon a nyelvtan tanulása egy teljesen új világszemlélet kapujaként szolgált, vízváltóként maszkilok és tradicionalisták között: Saul Lewin szatírájának tömör megfogalmazásával élve – „a nyelvtan tanulása az eretnecség (*minut*) útjainak kezdete”.⁶⁸ Éppen ezért vélekedik több mai izraeli kutató is úgy, hogy a héber nyelv rendszerezett oktatásának az elhanyagolása a héderekben nem vagy nem csupán hanyagság, a tanárok felkészületlenségének következménye, hanem a tudás hozzáférhetőségének limitálásáról, végső soron a tudásra épülő társadalom elitjének a hatalomgyakorlási eszközéről van szó.⁶⁹ Nem véletlen, hogy a tradicionális oktatási rendszer nem mindenkit juttatott el a nyelvtudás magasabb szintjére, ugyanis ezáltal zárta el az intellektuális elit a feltörekvők útját, így teremtve meg a társadalmi stabilitást (és saját hatalmát). Ebben a tekintetben Stampfer sok hasonlóságot lát a középkori latin és a héber funkciójában. A nőknek és a tanulatlan férfiaknak a jiddis maradt a limitált ismeretszerzés eszközéül.

A maszkilok a héberül jól tudó kis létszámú elitből kerültek ki, de elvi törekvésük a nyelv „demokratizálása” volt, hogy azt megtisztult,

⁶⁷ Weiss: *Der bedraengte Markus Nissa Weiss an die Menschen*. Wien, 1803, 20 (Fazekas László fordítása).

⁶⁸ Saul Levin (1740–1795) *Ketav Joser*, 7a. Iris Parush tanulmányában a fenti Markus Nissa Weiss-sorokhoz nagyon közelálló idézeteket hoz Avraham Ber Gotlober, Mose Leib Lilienblum, Jichak Hirsch Weiss stb. tollából (Parush 1996).

⁶⁹ Parush említett tanulmánya mellett lásd Shaul Stampfer munkáit, különösen Stampfer 1988 és 1993a.

megújult (vagyis bibliai alapokra állított) formájában szélesebb körben elérhetővé tegyék. A Biblia nyelvéhez való visszatérés – ugyanakkor a Misna, midrás, spanyolországi héber irodalom, újabb rabbinikus irodalom nyelvfejlődési vonulat elvetése – visszatérést jelentett számukra a tisztához, a dolgok ideális állapotához, hogy onnan újra indulva korrigálni, leválasztani lehessen a nyelvről a posztbiblikus rétegeket, amelyek a diaszpóra fogalmához szorosan kötődtek. A bibliai nyelv a tisztaság (erkölcsi értelemben véve is) és a realitás világát jelképezte, szemben a rabbinikussal és kiváltképp a jiddis nyelv kevert jellegével. A bibliai nyelv továbbá közös alapot teremt a művelt keresztény világgal is. Választásuk mégsem magától értetődő, ugyanis paradox módon a zsidóságon belül ezzel a választással csak tovább szűkítették azok körét, akik érthették, használni tudták. Épp ezért kerestek a 19. század második felében az oroszországi maszkilok már más utat, ők az erőltetett nyelvi tisztaságban már a modern héber irodalom fejlődésének kerékkötőjét látták.

A fentieket figyelembe véve többletjelentést kap a 18. század végén és 19. század elején nagy számban megjelenő héber nyelvtanok bevezetésének rendre visszatérő érvelése, miszerint a nyelvtan tanulása épphogy erősíti a hitet azáltal, hogy segíti az Írás jobb megértését.

Neumann három nyelvtanítással kapcsolatos munkáját egymásra épülő rendszerként is felfoghatjuk. A *Magal joser* (Wien, 1808) teljes első egysége a kiejtést, az olvasási szabályokat taglalja, a második az alaktant tárgyalja, a harmadik pedig ragozási táblázatokat tartalmaz megfelelő magyarázatokkal.⁷⁰ A *Hinnukh leson ivrit* (Wien, 1815) anyaga haladóbb szintű. Olvasási szabályokkal egyáltalán nem foglalkozik, az alaktan mellett a mondatokra helyez nagy hangsúlyt, és lényegesen gyakorlatiasabb is elődjénél, minden egységhez feladatok is tartoznak. Végül a *Miktevé ivrit* (Wien, 1815) már – kimondottan az előző nyelvtanok ismeretére építve – a fordítást, szövegalkotást tanítja, gyakoroltatja. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a két végpont: a héber mint a liturgia nyelve (a pontos olvasás fontossága) és a héber mint a kommunikáció nyelve (kreatív nyelvhasználat, szövegalkotás).⁷¹

⁷⁰ Megjegyzendő, hogy Neumann a magánhangzók bemutatásánál a szefárdi ejtést követi, azt tartja helyesnek, az askenázi ejtés létét csupán lábjegyzetben említi például a *kamec* esetében (az 1816-os prágai kiadásban 14). A maszkiloknak az askenázi és szefárdi ejtéshez való viszonyáról lásd Zimmels 1958, 87–88.

⁷¹ Nosek 1996, 89–90.

Stern Miksa Emmanuel a pozsonyi nyilvános zsidó iskolában szerzett tanítási tapasztalatai alapján állította össze héber nyelvtanát: *Maszlul lesson ever* (Pressburg, 1829) címmel. Magában a tankönyvben is érzékelhető a héber visszaszorulása a század elejéhez képest. Gót betűs német az alapnyelv, az elszórtan megjelenő rövid héber magyarázatok nem a tanulót, hanem a tanárt célozzák, a fordítási feladatok szintje, vagyis a megcélzott nyelvi szint viszonylag alacsony. Azonban csaknem száz éven át tartó sikerének talán éppen ez a titka: megfelelően szelektált (értsd: az új oktatási rend keretei között reálisan megvalósítható) tananyag, az iskolai tapasztalatból fakadóan a diákok számára is jól áttekinthető felépítés (hangtan, szótan, fordítási gyakorlatok, ragozási táblázatok), érthető magyarázatok (ezt a nyelvtanoknál viszonylag ritka kérdés-felelet forma is erősíti). Stern könyvét az 1859-ben megnyílt zsidó tanítóképzőben is tankönyvként használták,⁷² magyar átdolgozását Bak Izrael készítette el 1867-ben.

Az alapos nyelvtanoktatásra való igény, illetve törekvés csökkenésének egy másik (explicit) jelzését is érdemes itt említenünk. Löw Lipót 1845-ben az *Útmutatóban* a héber nyelvet zsinagógai használatra és szentírásolvasásra tartja tanítandónak, szépirodalom vagy héberül való ismeretterjesztés (elemi iskolások számára) ekkor már szóba se jön. Ennek megfelelően a héberoktatásról a következőket jegyzi meg:

„Azonban számos tanítók e tárgyra nézve csekélységekkel törődni szeretnek, s azért említeni szükséges, miszerint a héber nyelvtan előadása csak annyiban célos, mennyiben a szentírás olvasására megkívántatik. Erre nézve pedig az ige hajlítása elegendő.”⁷³

D. VALLÁS- ÉS ERKÖLCSTAN

A zsidó hagyomány új tantárgyakká, tankönyvekké szervezésének, szerkesztésének alapvető problémája legélesebben a vallás- és erkölcsstan területén jelentkezett. A keresztény értelemben vett tétel hittan a zsidó oktatásban teljességgel ismeretlen volt, és valójában ennek tanai sem voltak pontokba szedve. A tankönyvekben leggyakrabban kiindulásként használt „pontok” – a Tízparancsolat

⁷² Bánóczy 1897, 44.

⁷³ Löw 1845, 6.

és a maimonidesi hitvallás 13 pontja – sem töltötték be ilyen funkciót, kiválasztásuk legfontosabb motívumai a körülöttük levő konszenzus és a keresztény modellekkel való párhuzam volt. Moses Mendelssohn a hitcikkelyek „hiányát” azzal magyarázta, hogy a zsidó vallás nem hitet, hanem cselekedeteket ír elő, a cselekedeteket meghatározó vallási parancsok pedig nem tűrik a rövidítést. Épp ezért Maimonides tizenhárom pontját csak mint egy lehetséges összefoglalást mutatta be a *Jerusalem* című alapvető munkájában (1783).

„Legelőször Majmonidesnek támadt az a gondolata, hogy ősei vallását az alapelvek egy bizonyos számában összevonja; hogy mint minden más tudománynak, a vallásnak is meglegyenek a maga alapelvei, amelyekből a többi levezethető volna. Ebből a véletlen gondolatból keletkezett a zsidó katekizmus tizenhárom hitcikkelye, amelynek a *Jigdal* című reggeli éneket és Chaszdáj, Albo meg Abar-banel egy néhány jó könyvét köszönhetjük. Ebben mutatkoztak ennek összes következményei. A hitbilincseket, hál’ istennek, eddig nekünk még nem kovácsolták. Chaszdáj megcáfolja és változtatásokat ajánl; Albo a számukat összevonja és csak három hitcikkelyről akar tudni, amelyek meglehetősen meg egyeznek azokkal, amelyeket Cherburg Herbert később katekizmusnak ajánlott.”⁷⁴

A legkorábbi néhány zsidó káté az olasz és a szefárdi zsidók (Amszterdam, Törökország) köréből került ki a 16. század végétől.⁷⁵ Igazán „tömeges” műfajjá azonban csak az 1780-as évektől, a berlini haszkala megjelenésétől vált. Praktikusan az oktatás új szerkezete, az ezekre az ismeretekre szánt szűk idő tette szükségessé, hogy tankönyvvé, formáját tekintve leggyakrabban katekizmussá szervezzék azt az ismeretanyagot, amelyet korábban magukból a forrásokból mérítve sajátítottak el. Azonban ebben a folyamatban az oktatás keretén túl mutató események a döntőek: a judaizmus fokozatos belső és külső átértékelése, ami során a 19. század második felére (Magyarországon a század végére) az elismert vallások egyike vált belőle. A ke-

⁷⁴ Magyarul Frisch Ármin: *Szemelvények a Biblia utáni zsidó irodalomból*. Budapest, 1906, 401.

⁷⁵ A legelső Avraham Jagel: *Lekah tov* (Velence, 1587) vallástana volt, számos kiadást megért. Katekizmusok gyűjteményét lásd Kaufmann 1884.

resztény társadalomba való betagozódás tette megkerülhetetlenné az olyan alapvető kérdésekben való egyértelmű állásfoglalást, mint hogy mi tesz zsidóvá, mi az, ami ebből alapvető, mi az, ami „baj nélkül” elhagyható, mi különböztet meg a keresztényektől, mik az új helyzetben a keresztényekkel szemben tanúsítandó erkölcsi és vallási normák.

A magyarországi zsidó oktatásban Herz Homberg vallástankönyvei a megjelenésüket követő két évtizedben – a már említett udvari rendeletnek köszönhetően – egyeduralomra tettek szert, ettől eltérő gyakorlatról csak az 1830-as évektől vannak adataink.⁷⁶ Az egyre szaporodó „helyi” tankönyvekből azonban nem emelkedett ki egyik sem oly módon, hogy használatára nézve egyetértés alakulhatott volna ki. Ilyenfajta egységnek a hiányát teszi szövé Pserhofer Samu cikke is a *Magyar Zsinagógában* (1847), s Löw Lipót szerkesztői jegyzetben több európai ország államilag jóváhagyott vallástanát állítja példaként.⁷⁷ Azonban a negyvenes években az irányzatok polarizálódása miatt már nem is volt esélye konszenzusteremtésnek. Bár az 1844. évi paksi rabbigyűlésen felmerült az a javaslat, hogy Schwab Löw pesti főrabbi szerkesszen egy általánosan elfogadott könyvet, de a gondolat nem talált támogatásra.

A tanrendekből tudjuk, hogy rendszerint külön tantárgyként szerepelt az erkölcsstan oktatása, az iskolai forrásokban mégsem ismerek tankönyv azonosítására alkalmas adatot. Erre a tárgyra nem volt „hivatalos” tankönyv se. Nem is feltétlenül használtak külön tankönyvet, hiszen a vallástanok, hacsak a szerző nem szerkesztett külön könyvet, akkor bizonyos fejezeteket, egységeket mindig szenteltek az erkölcs- és illemtan körébe sorolt kérdéseknek, azaz az ember (a gyermek) önmagával és embertársaival (szüleivel, testvéreivel, tanárával, társaival és más személyekkel) szembeni kötelességeinek.

⁷⁶ A vallástanok használatára vonatkozó iskolai adatok: Herz Homberg: *Bne Zion* (1812) – Pest, 1820/21, 1826/27 és 1829/30 (MOL); Herz Homberg: *Ben Jakir* (1814) – Sátoraljaújhely, 1838 (MOL), Nagykanizsa, 1832 (Villányi, 16); Joseph Johnson: *Alumé Jozsef* (Frankfurt, 1819, 2. kiad. Wien, 1824) – Puhó (Árva m.) Stern S. G. tanító 1830-as években (Büchler, *MZsSz*, 1890, 535).

⁷⁷ *Magyar Zsinagóga*, 1847, 69–70. Löw megjegyzése egyszersmind indirekt közlés arra nézve, hogy Homberg vallástanát a negyvenes években már nem tekintették hivatalos tankönyvnek.

Klubansky
Benoth Zion,

Ein Handbuch zum Unterrichte in der Religion=
und Sittenlehre für
israel. Mädchen Schulen.

Mebst einem Anhange der Schulgesetze, und täglichen
Schul-, Vor- und Nachgebethe,

von

L. Horowitz,

Lehrer an der israelitischen Mädchenschule

zu

Preßburg.

Preßburg, gedruckt bei Carl G. Sinscher.

8. kép. Horowitz, Lipót: Benoth Zion (Pressburg, 1831) vallástankönyv címlapja

Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem könyvtárának a gyűjteményéből

Ugyanakkor Wesselytől kezdve (*Széfer ha-middot* [A mértékek könyve]. Berlin, 1784) hagyománya volt az önálló erkölcsstannak is. Horowitz Lipót *Benoth Zionja* is valójában két külön tankönyv: erkölcsstan az 1., illetve vallástan a 2–3. osztályosoknak. Neumann Mose Samuel, bár egy időben és egy helyen a vallástannal, mégis külön jelentette meg erkölcs- és illemtanát (*Sittenlehre*. Pest, 1826). Ennek indokát az alcímek jelzik, más-más célcsoportnak szánta őket: erkölcs- és illemtanát minden valláshoz tartozó fiatalnak ajánlotta, míg vallástanát értelemszerűen csak zsidó diákoknak. Ugyanennek a megközelítésnek – vagyis hogy az erkölcsstannak vallásoktól független vagy vallások feletti általános normái fektethetők le – a fordított (és a sokkal általánosabb) megnyilvánulása, hogy Schönfeld Baruch a magyar fordításban is népszerű filantróp pedagógus, Campe erkölcsstankönyvét ültette át héberre (*Muszar haszkél*. Prag, 1831).⁷⁸ A zsidó közegbe ültetés szinte egyetlen tetten érhető jele, hogy a helytelen életmód elrettentő példajaként a héderben senyvedő fiú képe kerül elő.⁷⁹

A gyermek önmagával szembeni kötelességeinek megfogalmazásában kulcsszerepet játszottak a filantropista pedagógia egészségnevelési elvei. A filantropista testi nevelés a szabadban való mozgás jótékony hatását, a testi és az erkölcsi nevelés egységét, az egészség megőrzésének fontosságát hangsúlyozta. Az egész test fejlesztésének megfelelő módszerül a játékot (mozgásos játékokat), a munkát (különösen a kézimunkát) és a tornagyakorlatokat mutatták be.⁸⁰ Mindez – legalábbis a maszkilok szerint – éles ellentétben állt a héderek és jesivák világával, az egészségtelen, zsúfolt szobákban tanulással töltött teljes napokkal. Munk Adolf emlékirata a felvilágosult pedagógus szemléletével mutatja be részleteiben a gyermek szükségleteire nem tekintő nevelést: a héderben töltött napi 10 órát (4, illetve 6 óra szünet nélkül), a játék és pihenés tilalmát még hétvégén is, az egészségtelen környezetet, ruházkodást és táplálkozást.⁸¹ Az egészségnevelés területe – a korszak keresztény gyakorlathoz igazodva – az 1840-es évekre a nyilvános iskolák némelyiké-

⁷⁸ Eredetije Campe, Joachim Heinrich: *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen*. Dessau, 1777. Magyarul Földi Ferenc fordításában *Erkölcsei könyvecske*. Komárom, 1789.

⁷⁹ Schönfeld: *Muszar haszkél*, 1831, 13.

⁸⁰ Lásd Frank Antal: *Testi nevelés a filantrópoknál*. Budapest, 1922.

⁸¹ Munk 1942, különösen 32–25.

ben önálló tantárggyá fejlődött: Löw Lipót *Útmutatójában* már a természettudományos tárgyak között említi.⁸²

Az erkölcsi nevelés másik nagy területe a másokkal szembeni kötelességek – a társaságképes beszéd és magaviselet, illemszabályok, viselkedési normák – a zsidóságot ért külső kritika miatt kapott különleges jelentőséget, ezen ismeretek hiánya a keresztény környezettel való társadalmi érintkezés alapvető gátjának tűnt.

A szorosabban vett vallástanok formája leggyakrabban kérdés-felelet, vagyis a keresztény katekizmusok formája. Ezt a formai egyezést szokás összekapcsolni a Németországból kiinduló vallási reform új intézményeként megjelenő, ugyancsak keresztény mintát követő konfirmációval.⁸³ Először 1807-ben Wolfenbüttelben, a helyi iskolában tartottak ilyen szertartást. Magyarországon – a konfirmáció alkalmából mondott és kiadott ünnepi beszédek tanúsága szerint – az 1840-es években néhány modern községben szintén megjelent az új szokás.⁸⁴ Az összekapcsolás azonban két szempontból is tarthatatlannak tűnik: egyfelől más tantárgyak (nyelvtan, történelem, földrajz) szintén kérdés-felelet formába rendezett tankönyveiből világossá válik, hogy egy hatékonynak tartott és a korszakban divatos oktatási (és tankönyvírási) módszerrel állunk szemben; másfelől a kifejezetten konzervatív szerzők katekizmusai bizonyítják, hogy nem a forma diktálja a tartalmat. Az egyes vallástanok felépítésükben és tartalmukban is jelentős eltéréseket mutattak. Az alábbiakban ennek néhány szempontját vizsgálom példákkal illusztrálva.

A judaizmus – már említett – átértékelése, kívülállóságának megszüntetése, a vallás univerzalisztikus elemeinek felismerése a tankönyvek egy részében oly módon mutatkozik, hogy „a vallás” fogalmának általános leírásától indulnak el, s csak azután térnek rá a sajátos zsidó vonásokra. Ez lényegében Mendelssohn gondolatának leképezése, aki a zsidó vallás jellegzetességeit mint többletet, az univerzális vallást kiegészítő előírásokat értelmezte.⁸⁵ Neumann Salamon

⁸² Löw 1845, 7. A II. Ratio Educationis (1806) még a nyelvtanokhoz csatolt egészségügyi szabályzatot írt elő, az egészségtan a népiskolák kötelező tantárgyává 1868-ban vált. A tantárgy történetéről lásd Fehér 1987. A zsidó tankönyvirodalomban sem kizárólag erkölcsstanok részeként jelent meg: például Peter Beer *Toldot Jiszraéljének* függeléke is foglalkozott egészségneveléssel.

⁸³ Lásd például Eliav 1960, 166.

⁸⁴ Venetianer 1986, 176–177. felsorolt beszédek között: Kohn Sámuel – Lovasberény (1846) és Schiller Salamon Marcus – Eperjes (1845).

⁸⁵ Petuchowski 1964, 53.

Torat dat Jiszraél (Pesth, 1826) című munkájának hét fejezetéből csak a harmadik vezet át a zsidó vallás sajátosságaiba (Von Religion im Allgemeinen, und von der Israelitischen ins Besondere), addig a létezés és rendeltetés kérdéseit, a lélek halhatatlanságának bizonyítását tárgyalja általánosan. Ezzel szemben Frankel Bernard és Horowitz Lipót könyvei – a szerzők konzervatív elkötelezettségéből magyarázhatóan – nem gondolkodnak a zsidó vallásnál tágabb közegben, az általánosan megfogalmazott kérdések is csak ezen belül értelmeződnek.

A parancsolatok tételes felsorolására még ezen konzervatív vallásstanok sem törekednek, és a hagyományos tiltó (*lo taaszé*) és cselekvő (*taaszé*) felosztás helyett, szinte egységesen erkölcsi (morális) és ceremoniális parancsokra bontják őket. Innen már csak egy lépés, hogy az erkölcsieket feljebbvalónak, a zsidó élet mindennapi parancsait pedig, ceremoniális törvényekké lényegtelenítve másodlagosnak, külsőségnek tekintsék. Az utóbbiak több tankönyvből el is maradtak (például Schwab: *Emlékeztetés*, 1846), vagy csak egy kis részük (ünnepek, ima kellékei) került bele. A parancsolatok rendszerezésére, „felfűzésére” többen is (például Homberg és Rokonstein) alapnak veszik a tízparancsolatot: a szombati tilalom mellé gyűjtve az ünnepek és böjtnapok rendjét stb.

A parancsolatok közti súlyozás vagy azok megritkítása háttérben a magyarországi szerzőknél nem tűnik erőteljesnek a Talmud elutasításának – a szakirodalomban sokszor hangsúlyozott – motivációja. A héber terminológiában a rabbinikus kifejezéseket használják, az ünnepek körében a posztbiblikus ünnepeket is rendre említik, és egyes szerzőknél a talmudi hivatkozások, illetve idézetek sem ritkák (például Rokonstein Lipót: *Dat Jehuda*, 1841). Ezen jegyek jelentőségét igazán csak szóbeli tant elutasító, az eredeti judaizmus és történelmi judaizmus megkülönböztetésével érvelő, egyes pontokon már a karaita felfogással rokonítható németországi vagy angliai vallásstanokkal való összevetésben ismerhetjük fel.⁸⁶ Jellegzetes ugyanakkor, hogy Frankel, aki pedig a Biblia mellett a Talmudot és *Sulhan*

⁸⁶ Egy térben és időben közeli példát idézek. Juda Leib Ben Zeev: *Jeszodé ha-dat* (Wien, 1811) a rabbinikus hagyomány helyett a tisztán bibliaira alapoz, s ennek megfelelően szigorúan bibliai terminológiával jelöl meg másként ismert fogalmakat is, *tefilin* helyett *totafot*, *ros ha-sana* helyett *jom ha-zikkaron* stb. Ugyanezen az alapon hagyja el az ünnepeknek a diaszpórában szokásos másodnapját is. A maszkil-karaita párhuzamhoz lásd Petchowski 1964, 50 és Parus 1996, 97.

arukhot is a hagyomány részeként deklarálja, mégsem él Talmudidézetekkel mondandója alátámasztásához: megelégszik az „ellenfél” által is használt forrásokkal: a Bibliával és Maimonidesszel.⁸⁷

A judaizmus újragondolásának, újraértelmezésének leginkább aktuális és talán legsarkalatosabb pontja a környező társadalomhoz, a befogadó államhoz és néphez való viszony ügye. Itt olyan alapvető kérdések vártak válaszra, mint a más vallásúakhoz való viszonyulás, az együttélés módozatai, a kettős erkölcs problémája, a hazafiúi hűségnek a Cionba vágyódással és a Messiás-várással való ütköztetése, a tórai parancsok vagy az állami törvények prioritása például katonáskodás esetén. A válaszok az idő előrehaladtával egyre határozottabbá és a külső elvárásoknak megfelelővé váltak. A hazafiság kérdésében például a századelőn még megfogalmazódott az a nézet, hogy csak a Messiás eljöveteleig lesznek a befogadó ország alattvalói, és a hangsúly a kötelességteljesítésen volt.⁸⁸ Az 1840-es évekre a reformkörökben elhalt a Cionba vágyódás hangja. Ugyanúgy, mint az imákban is: ha nem is törlik el, a valóságát elveszik. Jellegzetes Rokonstein Lipót „túlfordítása” a kérdés alap szöveghelyében: *Dina de-malkhuta dina* [= A királyság törvényei törvények] (Talmud bavli, Gittin, 10b) nála így hangzik: „A hon törvényei, mint a hitői oly szentek.”⁸⁹

Hasonló folyamat játszódott le a keresztényekhez való viszony átértékelésében. Homberg a század elején még különféle érveket keres mellettük: ők is hiszik a teremtő Istent, a befogadásért hálával tartozik a zsidóságnak, tórai parancs írja elő az *idegen* szeretetét.⁹⁰ Harminc évvel később már szó sincs idegenekről, immár a felebaráti szeretet parancsa az, amely meghatározza a viselkedés kereteit: ezzel érvel Rokonstein és Schwab is.⁹¹ Még Frankel is engedékenynek mutatkozik: Malakhi (Malakiás próféta) 2,10-et idézve tanítja, hogy minden ügyben igazságosan és szeretettel kell velük bánni, a beteget meglátogatni, a halottat eltemetni, a szegénynek adakozni kell.⁹²

⁸⁷ Frankel: *More derekh*, 1829. A hagyomány forrásait a 15–16. oldalon nevezi meg.

⁸⁸ Petuchowski 1964, 50.

⁸⁹ Rokonstein: *Dat Jehuda*, 1841, 64.

⁹⁰ Herz Homberg: *Imré sefer*. Wien, 1808.

⁹¹ Az *ah* (testvér) és *réa* (felebarát) halákhikus kategóriák értelmezéséhez Chorin Áron *Davar be-itto* (1820) című munkájáról lásd Strbik Andrea 1996.

⁹² Frankel: *Torat ha-emuna* (1831), 45–46. A bibliai idézet így hangzik: „Hiszen egy atyánk van mindnyájunknak, egy Isten teremtett bennünket!”

E. BIBLISCHE GESCHICHTE / TOLDOT JISZRAÉL – BIBLIAI TÖRTÉNET ÉS ZSIDÓ TÖRTÉNELEM

A műfaj előképeit keresztény és zsidó hagyományban egyaránt azonosíthatjuk. A keresztény népoktatásban a bibliai történetek rövid összefoglalása terjedt el. Magyar nyelven a legismertebb Losontzi Hányoki István *Szent Históriája* (1744), amely később a *Hármas kis tükör* részeként jelent meg.⁹³ A zsidó hagyományban pedig széles körben elterjedtek Mózes öt könyvének jiddis nyelvű parafrázisai (*Cene-rene*) a héberül nem tudók: nők, gyermekek és tanulatlan férfiak olvasmányaként. A maszkilok bibliafeldolgozásai a két előkép közül a keresztény hagyományhoz álltak közelebb.

A legfontosabb változtatás, hogy bibliai történeteiket nem pótszereknek, segédeszköznek szánták, hanem kifejezetten az eredeti szöveg helyett, azt megelőzve kívánták tanítani, kiváltva a nevelési szempontból alkalmatlanabbnak tartott Biblia-szöveget. Az eredeti szöveg „módszertani” gyengeségeiről, illetve az átdolgozás előnyeiről Neumann Mose Sámuel *Ha-joser ve-ha-berit* (1821) munkájának hosszas előszavából idézünk alább. A bevezetés terjedelme (10 oldal) árulkodó: Neumannak – akárcsak a műfajteremtő Peter Beernek – volt mit megindokolnia, a legszentebb szöveg ilyenfajta semmibe vételét még a világi műveltség elsajátítását és az új szellemű fordítások használatát egyébként támogató zsidók sem igen tudták elfogadni.⁹⁴ Az ellentét feloldásának iskolai gyakorlata az lett, hogy a Tóra szövegét még a nyilvános iskolákban is héber eredetiben tanulták, a bibliai történet inkább történelemként, illetve az eredetiben nem olvasott történeti könyvek áttekintésére szolgált.

⁹³ Losontzi *Szent Históriája* maga is többszöri átdolgozás eredménye. Osterwald János Friedrich (1663–1747) francia nyelvű bibliai történetét Maróthy György debreceni professzor fordította magyarra (*A Szent Históriának rövid summája*), Losontzi ennek a kérdés-felelet formára való átdolgozását készítette el. (Lásd Osváth Ferenc bevezetését a *Hármas kis tükör* 1942-es újrakiadásához.)

⁹⁴ Lásd például Samuel Landau határozott ellenzését. Szerinte az ilyen munkák csak eltávolítják a gyerekeket a Tórától magától, továbbá azt a hamis képzetet keltik, hogy a Tóra történelmi elbeszélések gyűjteménye lenne (Silber 1985, 10 idézi *Ahavat Cion*. Prag, 1827).

Neumann Mose Sámuel a műfaj legitimitásának bizonyítására írt bevezetésében a következő gondolatmenetet követte.⁹⁵

Amikor korábbi tankönyvei nyomán igaz és tudományszerető ismerősei a Biblia oktatását segítő könyv megírására biztatták, ő vonakodott.

„Mert az Úr élő szavai azok, egy pásztortól adattak, egy forrásból, az élő víz forrásból áradtak, amelynek vize soha el nem apad. Nem lehet hozzátenni, sem elvenni egyetlen szót sem. Ki merészelne közelíteni, kezét emelni rájuk, és megváltoztatni bennük bármit?”

„Felkérői” három pontban sorakoztatták fel érveiket az eredeti szöveggel szemben.

„1. Az ember nem ugyanúgy beszél idős és nagy tudású barátjával, mint egy kicsivel, akinek rövid (korlátozott) a nyelve és felfogása. [...] Mennyivel inkább szükséges a felfogás ereje és a gyermek egészének törvénye szerint megváltoztatni a stílust, a szerkesztést és a szavakat, [nem pedig] Isten élő szavaiból és prófétáinak, a szent embereknek a verseiből tanítani a gyermeket a Szentírásra.

2. [...] Ha a gyermek a Tanakh könyveinek rendje szerint tanul, megnyúlnak a napok, amíg befejezi azokat, és még az után sem ismeri őket megfelelően, rendezetten és összekapcsolva, hanem sorrend nélkül, átugorva, kapkodva, összekuszálva, ahogyan az írásban szerepel, ahol nincs korábban és nincs később. [...]

3. A szentírás történetei közül sok elmondja és elbeszéli férfiak és nők tetteit szerelem, vágyódás és paráznaság eseteiben, mint Lót a lányaival, Sikem Dinával, Reuvén Bilhával, Juda és Tamar és sok hasonló, melyek nem a gyermeki és ifjúi szem rájuk nyitására állnak. [...]”⁹⁶

⁹⁵ Neumann M. S.: *Széfer ha-joser ve-ha-berit* (1821) Előszava. Az idézetek forrása: 2a–b, 3b és 4a oldalak.

⁹⁶ Az említett részeket Neumann egészében kihagyta a történetekből. József és Potifár feleségének az esetét viszont, ami a történet menete szempontjából megkerülhetetlen, körülírta: „És József szép termetű és szép külsejű volt, és az ura felesége vele való vétkezésre csábította”. Majd lábjegyzetben megjegyezte: „Ha a gyermek megkérdi, hogy milyen vétekre, akkor a midrás alapján válaszolhatjuk, hogy Potifár megölését kívánta és Józseffel való házasságot” (92).

Ezen érvekre Neumannak sem lehetett ellenvetése, sőt úgy találta, hogy mindezen elvek a rabbinikus hagyományból is igazolhatók. Semot rabba 28–29. fej., Va-jikra rabba 7. fej., Sabbath traktátus 6. fej. és Megilla traktátus 4. fej. a felhozott idézetek forrása, majd így összegezte vizsgálódásait:

„Azután, hogy megértettem ezeket a szavakat, azt mondtam, nemde ez nem új dolog, amit kértek és kívántak tőlem a szerettem és ismerőim, és elfordult az aggodalom és félelem a szíveimtől. [...]

Ezek után már bátran írt saját munkájáról mint a tanítás leghelyesebb módjáról:

„Megerszerkesztettem és elkészítettem ezt a *Széfer ha-josef ve-ha-berit* az Izrael fiai számára legjobb és leghasznosabb módon, hogy helyes útjuk és egyenes ösvényük legyen eljutni az Úr szövetségéhez, és vele a szentírás tanulásából megismerni teremtésüket, eredetüket, leszármazásukat és történetüket, hitük alapjait és törvényeit, ahogyan illő a zsenge korú és csekély tudású gyermekekhez és ifjakhoz. És nem fognak beszédükben eltévelyedni, sem szívükben vétkezni, sem serdült korukban megszegyenülni attól, amit gyermekként tanultak.”

A szexuális bűnök bevallott elhallgatása, kihagyása mellett sok egyéb elvétel és hozzátétel jellemzi a *Biblische Geschichte* műfaját. Az egyes változtatások felismerhető vagy feltételezhető indokai különfélék. Itt csak három példát említek. Erős törekvés a Bibliához mint a keresztény környezettel közös hagyományhoz való közelítés, ennek jegyében kevesebb hangsúlyt kap Izrael kiválasztottsága és az idegen kultusztól való elhatárolódás is: Peter Beer (*Toldot Jiszraél*, 1796) például egészében elhagyja Illés és a Baal próféták párharcát, a Baal próféták megszegyenítését. Az elvételek mellett a hozzátételek is jellegzetesek. Beer az értelmező megjegyzéseit rendszerint a német jegyzetekben teszi meg, de időnként a főszövegbe is beleszó ilyesmit. Neumann ezzel szemben minden elkülönítés nélkül (azonos státsban) közli teológiai és természettudományos értelmező kiegészítéseit, például a teremtéstörténetnél rövid földrajzi és természetrajzi összefoglalót ad, a sokféleség bemutatásával „beláttatva”, hogy mindez magától nem jöhetett létre, Isten teremtő munkájának az eredménye. Minden szerző törekszik a bibliai történeteket az erköl-

csi nevelés szolgálatába állítani, s ennek érdekében ugyancsak jellegzetesek a sarkított jellemábrázolások, illetve a tanulságok célzott megfogalmazása.

א			
der Ewige az Örökkévaló	schuf teremté	Tagen napban	*) In sechs Hat
יְיָ	בָּרָא	יָמִים	בְּשֵׁשֶׁת
und Alles és mindent	die Erde a' földet	und és	den Himmel az eget
וְכֹל	אֶת הָאָרֶץ	וְאֶת	אֶת-הַשָּׁמַיִם
blos csupán	aus Nichts semmiből	in ihnen ist bennök van	was mi
כִּי-אֵם	מֵאֵין	בָּהֶם	אֲשֶׁר
schuf er teremté	Am ersten - Tage Az első - napon	durch seinen Willen akarata által	
בָּרָא	בַּיּוֹם-הָרִאשׁוֹן	בְּרָצוֹנוֹ:	
machte er alkota	Am zweiten Tage Másod-napon	das Licht a' világosságot	
עָשָׂה	בַּיּוֹם-הַשֵּׁנִי	אֶת-הָאוֹר	
und nannte és nevezé	dem Wasser a' vizek-	mitten közepette	eine Ausdehnung területet
וַיִּקְרָא	הַמַּיִם	בְּתוֹךְ	רָקִיעַ

*) Die Vorwörter werden, wie bekannt, im Ungrischen dem Hauptworte nachgesetzt.

9. kép. A teremtéstörténet három nyelven
Neumann Salamon, Toldot Jiszraél (Ofen, 1840) 5. oldal
Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből

A héber nyelvű parafrázisok nyelvi szempontból is komoly kihívást jelentenek alkotóiknak: meg kell találniuk azt a stílust, amely megfelelően biblikus, de ugyanakkor egyszerű és közérthető. A Biblia nyelvi imitálása odáig is elment, hogy a haszkala korszak más héber műveivel ellentétben vav-consecutivos igealakokat is alkalmaztak. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a gyűjteményben szereplő – vagyis a feltehetően használt – bibliai történetek közt nincs egynyelvű héber, a német nyelvű fordítás „mankóként” mindig a héber szöveg mellett állt. Magyar nyelven Neumann Salamon óbudai tanító háromnyelvű munkáját találtam (*Toldot Jiszraél*. Ofen, 1840).⁹⁷ Neumann Salamon – mint a cím is mutatja és az előszóban is közli – Peter Beer hatalmas karriert befutó munkájából vette át a héber szöveget (de csak a Genesis egységét), és ehhez készített szóról szóra haladó magyar és német fordítást, az utóbbiban szintén Beer szövegére támaszkodva.

A vallástanokhoz hasonlóan ebben a témában is ismerünk a műfaj kereteit, formáit átvevő, de azokat konzervatív szemlélettel, tartalommal megtöltő tankönyveket. Frankl Bernhard egynyelvű német (héber karakterrel szedve) kétkötetes munkája (*Or ha-emuna*. Pressburg, 1841–45) egyike ezeknek.⁹⁸ Munkája műfaját maga *ce-ne-renének* határozza meg, előszavában is a két hagyományos célcsoportot, a nőket és a gyerekeket nevezi meg. Hagyományos az approbációk sora is, amit Avraham Samuel Benjamin Szófér (Ktav Szófér, a Hatam Szófér fia) nyitott.

A zsidó *Biblische Geschichte* által áttekintett időszak rendszerint nem terjedt Mózes halálán túlra. Kivételt épp Peter Beer munkája jelent, aki a babilóni fogságból való visszatérés koráig, vagyis Ezra és Nehemia könyvét is belevéve foglalta össze a Biblia történeti hagyományanyagát. Majd 35 év elteltével közreadta a munka második kötetét, amely a második templom korának eseményeit dolgozta fel héberül, elsődleges forrásként a Makkabeusok könyveit és Josephus Flaviust megjelölve. Ennek párhuzama, vagy ha tetszik, variációja

⁹⁷ Esetleg erre a munkára utalhat a kecskeméti iskola 1840-ben készített tanterve, amely a II. osztályban magyar nyelvű *Biblische Geschichte*t ír elő (MOL C69 1841/15). Tankönyvhasználat szempontjából értékelhető iskolai adatunk csak Nagykanizsáról van, ahol 1832-ben Beer *Toldot Jiszraél*jéből tanultak (Villányi 17).

⁹⁸ Vallástana alapján Horowitz Lipót *Bét Jakov* (Ofen, 1832) című munkáját is idetartozónak vélem, de ehhez a munkához nem tudtam hozzáférni.

Stern Miksa Emmanuel 1843-ban publikált műve, amely – szintén Beer első kötete folytatásának szánva – ugyancsak a templom lerombolásáig terjedő időszakot ismertette. Abban is hasonlóságot mutat a két munka, hogy a posztbiblikus korszak zsidó történelmét is a bibliai történeti elbeszélések stílusában írja le.

A zsidó történelem mint iskolai tárgy még tágabb időszakot felölelhetett, mint az említett héber munkák. A lugosi zsidó iskola nyilvánossági kérelméhez mellékelte tantervben (1847) például a 3. osztály számára „zsidók története a száműzetésig”, a 4. osztálynak pedig „a száműzetéstől a legújabb időkig” korszaka szerepelt.⁹⁹ Ennek oktatásában – ha nem is tankönyvként, hanem tanári kézikönyvként – a zsidó tudományosság kezdetének német nyelvű történeti összefoglalásai segíthettek; hogy magyarországi szerzőt említsünk: Löwisohn Salamon: *Vorlesungen über die neuere Geschichte der Juden*, I. (Wien, 1820, Beck).

⁹⁹ MOL C69-1848/15.

MELLÉKLET: TANKÖNYVEK GYŰJTEMÉNYE

A jegyzékben a könyvek tantárgyak szerinti bontásban szerepelnek. Az egyes tárgyakon belül két csoportot különböztettem meg. Egyfelől a magyarországi zsidó szerzőknek a vizsgált korszakban (1780–1850) megjelent tankönyveit, másfelől azon tankönyveket, melyeknek szerzői külföldiek, de adatunk van munkáiknak a hazai zsidó oktatásban való használatára. Nem zsidó tankönyveket a gyűjtemény nem tartalmaz, ezek használatára vonatkozó adatok a fejezet fő szövegében szerepelnek. Az egyes műveknél feltüntettem a feltárt elérhetőséget vagy ennek hiányában a bibliográfiai hivatkozást (# jelzéssel). A könyvtári feltárás – különböző okok miatt – több könyvtár esetében csak részleges lehetett, megelégedtem egy, esetenként két könyvtári *holding* jelzésével. A héber címek átírásában a dolgozat elején ismertetett elveket alkalmaztam, a héber karakterekkel írt német alcímek esetében a latin betűs forma az irodalmi német helyesírást követi.

A lelőhelyek jelölése

JNUL – Jewish National and University Library, Jerusalem
MTA-Jud – Magyar Tudományos Akadémia Judaisztikai Kutatócsoport könyvtára
MZSL – Magyar Zsidó Levéltár
ORI – Országos Rabbiképző Intézet könyvtára
OSZK – Országos Széchényi Könyvtár
ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
SZEbp – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye

A bibliográfiai hivatkozások feloldása

- Ofek = Ofek, Uriel: *Hebrew Children's Literature: the Beginnings* (Tel-Aviv, 1979, The Porter Institute for Poetics and Semiotics) (héber nyelvű)
- Rappel = Rappel, Dov: *Bibliography of Jewish Textbooks (1488–1918)*. *Dor leDor*, VIII (1995)
- Reich = Reich Ignácz: *Beth El. Ehrentempel verdienter ungarisches Israeliten*, I–III (Pest, 1862–1882)
- Shavit = Shavit, Zohar – Ewers, Hans-Heino (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Kinder- und Jugendliteratur von der Haskala bis 1945: Die deutsch- und hebräisch-sprachigen Schriften des deutschsprachigen Raums. Ein bibliographisches handbuch*. Band 1–2. (Stuttgart–Weimar, 1996, J. B. Metzler)
- Strbik = Strbik Andrea: *Héber nyelvtanok Magyarországon*. A Magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája (1635–1995). (Budapest, 1999, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris)
- Szinnyei = Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. kötet (Budapest, 1980–1981)
- Venetianer = Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története* (Budapest, 1986, Könyvértékesítő)
- Zeitlin = Zeitlin, William: *Bibliotheca Hebraica Post-Mendelssohniana*. I–II. (Leipzig, 1891–1895, Köhler)
- ZSL = Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon* (Budapest, 1929)

A–B. Olvasókönyvek, tankönyvként használt szövegkiadások

1. Bloch Móric: Mózes öt könyve / Hamisa humsé Tora
חמשה חומשי תורה
Buda, 1840–1841, Magyar Kir. Egyetem betűivel
5 kötet és pótfüzet térképmelléklettel
Héber és magyar szöveg, magyar jegyzetek
MZsL (1. kötet)
2. Kadisch, Zerach ben Meir: Ocar ha-hajjim
אוצר החיים [Az élet kincse]
Prága, 1832, M. I. Landau
3 kötetben, héber és héber karakterekkel írt német
Shavit, no. 1196 (JNUL)
3. Kohn Salamon: Anleitung zum Lesenlehren nach einem möglichst einfachen und leichten Lehrgange
Útasítás az olvasástanítására a legegyszerűbb s legkönnyebb módszer után
Ofen, 1850, Universitats-Druckerei
72 oldal, párhuzamosan német és magyar nyelvű, OSzK
4. Löwy, Marcus Ephraim: Kleine Sammlung von Lehr- und Andachts-Uebungen zum Gebrauche der Jugend
Pesth, 1828, Trattner v. Petróza
36 oldal, német nyelvű
OSzK
5. Rosenthal Móric – Bloch Móric: Israel könyörgései egész évre
2 kötetben
Pozsony, 1841, Korn Fülöp
További kiadás: 1843
Szinnyei, I, 440

6. Ben Zeev – Juda Leib: Bét ha-széfer
 בית הספר [Az iskola / A könyv háza]
 Első kiadás: Wien, 1806, Schmid
 2 kötetben (121 + 160 oldal), héber és héber karakterekkel írt német
 8. kiadás: Wien, 1842, Schmid bearb. Mendel ben Stern (= Stern, Miksa
 Emmanuel)
 # Fürst II, 387, Shavit, no. 189
7. Friedlander, David: Lesebuch für Jüdische Kinder
 Zum Besten der jüdischen Freyschule.
 Reprint: Frankfurt aM., 1989, Dipa
 Eredeti kiadás: Berlin, 1779
 46 oldal, német (és héber)
 ÖNB
8. Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im
 Königreiche Böhmen
 Bestehend in der Anleitung zur Rechtschaffenheit
 Prag, 1781, Kaiserlich-königliche Normalschule
 2. jav. kiadás: Prag, 1784 – Bearb. Moses Wiener
 További kiadások: Prag, 1788, 1811
 146 oldal (1811), német nyelvű
 # Shavit, no. 1464
9. Mayer (Meir), Wolf: Résit limmudim
 ראשית למודים [A tanulás kezdete]
 Hebraischer Lese- und Sprachunterricht für die zarte Jugend nebst
 moralischen Erzählungen und Fabeln
 Tartalmazza továbbá: Anleitung zu jüdisch-deutsch lesen und
 schreiben
 Prag, 1833
 # Shavit, no. 1635
10. Mendelssohn, Moses, ford. komm., bevez., / Dubno, Salomo – Wessely,
 Hartwig – Homberg, Herz – Jaroslaw, Aron, komm., Széfer netivot ha-salom
 ספר נתיבות השלום
 [A béke ösvényei, avagy a munka, amely magába foglalja a Tóra öt
 könyvét német fordítással (targum askenazi) és magyarázattal (béur =
 Biur)]

Első kiadás: Berlin, 1780–1783

5 kötet (229 + 204 + 218 + 144 + 125 oldal), német nyelven héber karakterekkel

Bécsi és prágai kiadások: Wien, 1791, 1809, 1817, 1826, 1836; Prag, 1801, 1836

Shavit, no. 1656

11. Rehfuss, Carl, Areset szefataim

אַרְשֵׁת שְׁפָתַי [Az ajkak beszéde]

oder Leselehre der hebraischen Sprache nach der Lautiermethode

Ofen, 1845, Löwy

Első kiadás: Frankfurt aM, 1833

20 oldal, 3 táblázattal (1833 kiadás)

További magyarországi kiadások: Ofen, 1834, Universitats-Druckerei, Ofen, 1858

ÖNB

C. Héber nyelvtanítás

12. Neumann, Mose Samuel: Magal joser, limmud hokhmat ha-dikduk al-pi higgajon

ספר מעגל ישר

[Egyenes ösvény,* a nyelvtan tudományának tanulása logikai alapon]

Prag, 1816, Scholl – 2. kiadás

162 oldal, héber és héber karakterekkel írt német

1. kiadás: Wien, 1808; 3. kiadás: Wien, 1831

[1808-ban előfizetői lista]

ORI (1816-os, hiányos példány), JNUL (1808-as és 1831-es kiadások)

A könyv utolsó egysége, a ragozási táblázatok önállóan is megjelentek:

Neumann, Mose Samuel: *Luah ha-poalim* [Az igék táblája]

Wien, 1837

13. Neumann, Mose Samuel: Széfer hinnukh leson ivrit

ספר חנוך לשון עברית [A héber nyelv tankönyve]

Prag, 1817, Scholl

156 oldal, héber és héber karakterekkel írt német

Első kiadás: Wien, 1815

ORI, MTA-Jud.

* Példabeszédek k. 4,11

156 oldal, héber és héber karakterekkel írt német
Első kiadás: Wien, 1815
ORI, MTA-Jud.

14. Neumann, Mose Samuel: Miktevé ivrit

מכתבי עברית [Héber levelek]

Prag, 1817, Scholl – 2. kiadás

208 oldal, héber és héber karakterekkel írt német

1. kiadás: Wien, 1815, K. K. Taubstummen-Instituts-Druckerei. További kiadások: Prag, 1827, Wien, 1820, 1834, 1847, 1856, ... 1894

ORI

15. Poper Marcus / Popper Mordehai: Torat leson ha-kodes

תורת לשון הקודש [A szent nyelv törvénye]

Kurzgefaßte Regeln der hebraischen Sprache

Wien, 1822

További kiadás: 1827

Rappel, פ/ 8, Shavit, no. 1833

16. Stern Miksa Emanuel: Maszlul leson ever

מסלול לשון עבר [A héber nyelv ösvénye]

Leitfaden der hebraischen Sprache. Ein vollständig zum Vortrage geeignetes in Fragen und Antworten eingerichtetes Handbuch der ebraischen Sprache. Als Wiederholungsbuch für die Jugend

Wien, 1860, J. Knöpflmacher und Söhne – 4. kiadás

108 oldal, héber és német nyelvű

1. kiadás: Pressburg, 1827, továbbiak: 1829, 1832, 1844, 1852,³ 1868,... 1904, 1925

Magyar átdolgozását Bak Izrael készítette: Pozsony, 1867

OSzK (1852), JNUL (1860)

D. Vallás- és erkölcsstan

17. Braun Móricz ford.

Philippsohn Ludwig: Vallástan az izraelita ifjúság számára.

Religionslehre für die israelitische Jugend

Pest, 1845, Löwy

38 + 6 oldal

OSzK

18. Frankel, Bernard: More derekh

מורה דרך [Útmutató]

Wegweiser zur wahren Glückseligkeit der Menschen. Ein fahliches

Religionsbuch für die israelitische Jugend

Pressburg, 1829, Carl Snischek

126 oldal, német nyelvű

ORI, OSzK

19. Frankel, Bernard: Torat ha-emuna li-vnot Cijon

תורת האמונה לבנות ציון [Hittan Cion leányainak]

Religionslehre für die weibliche jugend Mosaischen Bekenntnisses;

Lebensgeschichte Moses

Pressburg, 1831, Snischek

65 + 46 oldal, német nyelvű

[Előfizetői lista]

ORI, OSzK

20. Horowitz, Lipót: Benoth Zion

Ein Handbuch zum Unterricht in der Religion- und Sittenlehre für
israel[itische] Mädchenschulen

Pressburg, 1831, Carl C. Snischek

99 oldal, német nyelvű

2. javított kiadás: 1844

Reich szerint (és Shavit, no. 1041 a DBA-ra hivatkozva) legalább 4 ki-
adása volt

[Előfizetői lista 1831-ből]

ZSL, 380 szerint részben magyarra is fordították

ORI, JNUL, ÖNB, OSzK

21. Neumann, Mose Samuel: Ros emuna
 ראש אמונה [A hit kezdete]
 Lehrbuch der jüdischen Religion für die israelitische Jugend
 Wien, 1820
 # Ofek, 69, Shavit, no. 1744
22. Neumann, Mose Samuel: Torat dat Jiszaél
 תורת דת ישראל [Izrael hittana]
 Israelitische Religionslehre zum heilbringen den Unterricht für die
 Israelitische Jugend
 Pesth, 1826, Matthias Trattner
 65 oldal, német nyelvé
 ORI, OSzK
23. Neumann, Mose Samuel: Sittenlehre zur Veredlung des Verstandes und
 des Herzens der Jugend aller Glaubens-Genossen
 Pesth, 1826, Matthias Trattner
 36 oldal, német nyelvé
 ORI, OSzK
24. Preßburger (Pozsonyi) Gavriel Jichak: Religiöse Gespräche für das
 kindliche und jugendliche Alter der Israeliten
 Enthaltend Glaubenslehren, durch Vernunft-Gründe, aus den
 vorzüglichsten klassischen Schriften, unterstützt, als Emunot ve-déot,
 More nevokhim, Ibn Ezra, Baal ikarim, Abrabanel und den
 Mendelssohnischen Schriften
 Prag, 1825, Scholl und Landau
 80 oldal, német nyelven héber karakterekkel
 # Shavit, no. 1887
25. Rokonstáin Lépond (Rokonstein Lipót): Dat Jehuda
 דת יהודה [Juda vallása]
 Zsidó hit- 's erkölcs-tan
 Buda, 1841, Magyar Kir. Egyetem betűivel
 70 oldal, magyar nyelvé
 OSzK

26. Rosenmark Herman: Israelitische Religions- und Sittenlehre in leichtfaßlichen und lehrreichen Reim- und Denkversen für Kinder ersten Schulalters
 Warasdin, 1847
 90 oldal, német nyelvű
 További kiadás: 2. jav., bőv. kiadás Wien, 1853
 OSzK (1847), ÖNB (1853)
27. Schwab, Arszlán: Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra
 Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt
 Buda, 1846, Magyar Kir. Egyetem
 26 oldal, magyar és német nyelvű
 További kiadások: (Szeged) 1884, 1887, 1896
 ORI, MZSL, OSzK
28. Skreinka, Lazar: Vorübungen zum Unterrichte aus der Rabbinisch-Mosaischen Religion, der Biblischen Geschichte und Sittenlehre. Für die minder reife Jugend
 Arad, 1837, J. Beiche
 143 oldal, német nyelvű
 A 2. kiadás címe: Analytische Elementarlehre der Rabbinisch-Mosaischen Religion, der Biblischen Geschichte und der Sittenlehre
 Arad, 1846, Schmidt
 JNUL, OSzK

D. 1. Erkölcsi olvasmányok

29. Englander, Hermann: Benot Cion
 בנות ציון [Cion lányai]
 Eine Bildungs- und Unterhaltungs-Schrift für Israels Söhne und Töchter
 Ofen, 1847
 122 oldal, német héber karakterekkel
 Megelőző kiadások: Wien, 1828 és 1829
 OSzK, ÖNB

30. Frankl, Bernard: Ein Straußchen orientalischer Pflanzen zur Bildung des Geistes und Herzens
enthaltend: Rabbinische Legenden, Parabeln und moralische Erzählungen
Pressburg, 1837, Anton Schmid
40 oldal, német nyelvű
OSzK
31. Pollák, Móric: Moralische Erzählungen
Ein Lehr- und Lesebuch für die israelitische Schuljugend
Ofen, 1836, Universitats Buchdruckerei
82 lap, német nyelvű, héber karakterekkel
ORI
32. Schönfeld, Baruch: Muszar haszkél
מוסר השכל [Az értelem erkölcsse]
Prag, 1831, M. I. Landau
Campe, Joachim Heinrich: Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Standen (Dessau, 1777) könyvének fordítása
70 oldal, héber nyelvű
JNUL
- *
33. Homberg, Herz: Imré sefer
אמרי שפר [Szép szavak]
Ein religiöses und moralisches Lehrbuch, hebraisch und deutsch, der israelitischen Jugend gewidmet
Wien, 1808, Georg Hraschanky
489 oldal, héber és héber karakterekkel írt német
[Előfizetői listán: Óbuda, Pest, Pozsony, Komárom, Nagymarton, Kismarton]
Első kiadás: Wien, 1802; további kiadások: Augsburg, 1812; Warschau, 1895
ORI, JNUL
34. Homberg, Herz: Bne Zion
Ein religiös-moralisches Lehrbuch für die Jugend israelitischer Nation
Wien, 1812, Verlagsgewölbe des K. K. Schulbücher. Verschleißes bey St. Anna

182 oldal, német nyelvű

További kiadások: (Wien) 1823, 1825, 1829, 1837, 1849

JNUL, ÖNB

35. Homberg, Herz: Ben Jakir

בן יקיר [Drága gyermek]

Über Glaubenswahrheiten und Sittenlehre für die israelitische Jugend
in Fragen und Antworten

Wien, 1814

126 + 63 oldal, héber és német nyelvű, héber karakterekkel

További kiadások: (Wien) 1815, 1820, (Prag) 1826, (Warschau) 1824,
1834, 1839

ÖNB

36. Johlson, Josef: Alumé Jozséf

אלומי יוסף [József kévéi]

Unterricht in der Mosaischen Religion für die israelitische Jugend
beiderlei Geschlechts; nebst einem Anhang von den
Ceremonialgesetzen und Gebrauchen

Frankfurt aM., 1814, Jager

224 oldal, német és héber

További kiadások: Frankfurt, 1819; Wien, 1824

Shavit, no. 1122

E. Biblische Geschichte / Toldot Jisrael

37. Breuer Leopold: Biblische Geschichte und Geschichte der Juden und
des Judentums bis Alexander der Große

Wien, 1840

Német nyelvű

Shavit, no. 348

38. Englander, Hermann: Széfer korot Jiszraél

ספר קורות ישראל [Izrael története]

Die Geschichte der heiligen Schrift

von Entstehung der Welt bis zur Zerstörung Jerusalems, im biblischen
Urtext; nebst einer treuen deutschen Übersetzung, Bezeichnung der
Stammwörter und moralischen Anwendungen

I. kötet: Mózes haláláig (több része nem jelent meg)
Wien, 1837, Anton Edler von Schmid
217 oldal, héber és német tüköroldalak, de a jegyzetek, magyarázatok csak németül
ÖNB, JNUL

39. Englander, Hermann: Biblische Geschichte für den ersten Religionsunterricht der israelitischen Jugend
Wien, 1847, Franz Edlen von Schmid und J. J. Busch
230 oldal, német nyelvű
Shavit, no. 586

40. Frenk Beer (Frankel Bernard): Széfer or ha-emuna
ספר אור האמונה [A hit fénye]
Licht des Glaubens. Enthalt das Geschichtliche der fünf Bücher Mozes
Pressburg, 1841–45, Schmidt
Első kiadás: Wien, 5581 [1820/21]
2 kötetben (128 + 127 oldal) német nyelvű, héber karakterekkel
ORI, OSZK, JNUL

41. Horowitz, Lipót: Bét Jaakov
בית יעקב [Jákob háza]
Kurzer Abriß der Geschichte des Israeliten zum Vortrage in Schulen
Ofen, 1832, Universitätsdruckerei
48 oldal, német, héber karakterekkel
Shavit, no. 1042 (ÖNB)

42. Neumann, Mose Samuel: Széfer torat ha-elohim
ספר תורת האלהים [Isten tanítása]
Die Lehre Gottes, d. i, ein kurzes Lesebuch, aus der Heiligen Bibel übertragen zum Unterricht der Kinder Israels.
I. Theil: enthaltend eine kurze Übertragung aus dem Pentateuch.
II. Theil: enthaltend die Zeiten, die Israel seit den Tagen Josuas Bin-Nun erlebte.
Breslau, 1815–17
85 + 77 oldal
Rappel, 1/14, Shavit, no. 1743

43. Neumann, Mose Samuel: Széfer ha-joser ve-ha-berit, résit limmudim
lildé bené Jiszraél
ספר הישר והברית ראשית למודים לילדי ישראל
[Az igazság és a szövetség könyve, Izrael gyermekeinek első oktatására]
Erzählungen und Hauptlehren der Heiligen Geschichte, Moral und
Sittensprüche
Wien, 1821, Anton Strauss
176 oldal, héber és német nyelvű
[Előfizetői lista]
ORI (hiányos példány), ÖNB, JNUL
44. Neumann Salamon: Toldot Jiszraél
תולדות ישראל [Izrael története]
Toldoth Israel, oder Kurze biblische Geschichte mit einer deutschen
und ungarischen wörtlichen Interlinear Übersetzung
Ofen, 1840, Universitats Buchdruckerei
60 oldal, héber, német és magyar nyelvű
További kiadások: 1841, 1848
ORI, SzEBp, OSzK
45. Stern, Emanuel Miksa: Toldot Jiszraél, II.
תולדות ישראל [Izrael története]
Oder Geschichte der Israeliten seit der Rückkehr aus der babylonischen
Gefangenschaft bis zur abermaligen Zerstörung Jerusalem's durch die
Römer
Wien, F. 1843, Edler von Schmid
(Peter Beer azonos című munkájának folytatásaként tekintve II. rész)
137 oldal, héber és német nyelvű
JNUL (Varsava, 1880, Alexander Ginsz)
46. Beer, Peter: Toldot Jiszraél, I.
תולדות ישראל [Izrael története]
Prag, 1796, kn.
Tartalmaz továbbá rövid nyelvtani szabályokat (a helyes kiejtés előírásait)
295 számozott oldal + számozatlanok
Héber és héber karakterekkel írt német szöveg

JNUL, ORI, OSzK (1860-as kiadás)
Második kötete: Beer, Peter, Toldot Jiszraél, II
Prag, 1831, M. I. Landau
90 oldal, héber nyelvű
JNUL

F. Reál és gyakorlati tárgyak

47. Blum Joachim: Gyakorlati útmutatás a kereskedelmi írásmód, írásbeli föltevések, gyakorlati számolások és könyvvitelnek rövid idő alatti alapos megtanulására két részben
I. rész: 1. Üzleti írásbeli föltevések, 2. Gyakorlati számolások, 3. Egyszerű könyvvitel 4. Kereskedelmi földleírás
Magyar változata: Fekete Soma
Pest, 1846, Trattner-Károlyi
[Eredeti kiadás: Die Lehrwissenschaften des Kaufmannes, Újvidék, 1846]
57 oldal, magyar nyelvű
Második része ismeretlen
OSzK
48. Brill Azariel: Éjn ha-arec, kolél mumlekhet Ungarn
עין הארץ כולל מומלכת אנגארן
[A föld forrása, magába foglalja a magyar királyságot]
Ofen, 1821, Universitats Buchdruckerei
1 nagy alakú táblázat, héber nyelvű
OSzK
49. Klaber, Herz: Theoretisch-praktische Anweisung zum Kopfrechnen, und zu mehren praktischen Rechnungs vortheilen
Átdolgozás, kiegészítés: Koref Hermann
Pesth, 1842, Kilián-Weber
220 oldal, német nyelvű
OSzK
50. Koref, Hermann: Elementar Geometrie zum Gebrauch für den ersten Unterricht in dieser Wissenschaft
Nebst einem Anhange über Toiseé-Rechnung,

I. Theil, Pesth, 1844, Löwy Ephraim Markus
88 oldal, német nyelvű
OSzK

51. Löwensohn, Isaak: Der Schnell-Rechner, ein praktisches Rechenbuch für Lehrer und Lehrlinge durch beinahe 500 Exempeln deutlich erklärt, nebst einer ungarischen Praktik
Pesth, 1833, Universitats
330 oldal, német nyelvű
További kiadások: (Pest) 1842, 1845
OSzK

52. Neumann, Mose Samuel: Ha-kadur, oder geografia
הכדור אדער געאגראפֿיא [A földgömb, avagy geográfia]
Enthaltend die mathematisch-physisch-politische Erd- und Landerbeschreibung
Prag, 1831, M. I. Landau
Héber karakterekkel írt német
Első kiadás: Wien, ?? (előszó: 1828)
ORI

53. Neumann, Mose Samuel: Melekhet ha-hesbon, oder Rechenbüchlein
מלכאת החשבון אדער רעכענביכלייך
[A számolás tudománya, avagy számtankönyvecske]
Wien, 1831, Anton Edlem von Schmid – 2. bővített, javított kiadás
71 oldal, héber karakterekkel írt német
Első kiadás: 1822, további kiadás: 1837
ORI

54. Neumann, Salamon: Első oktatás a föld leírásában, különös tekintettel Magyar Országra
magyar és német nyelven, kérdéses feleletekben, az elemi iskolák növendékeinek felfogó erejéhez képest röviden előadta.
Buda, 1845, Gyurián és Bagó betűivel
147 oldal, magyar és német nyelvű
További kiadás: 1864 (ugyanekkor magyar egynyelvű kiadás is)
OSzK

55. Pick Dávid: Kaufmannische Terminologie mit deutscher und ungarischer Erklärung
Pápa, 1848
Venetianer, 183
56. Schacherles Jakob (Koppel): Parperoot le-hokhma
פרפראות לחכמה [Csemegék a tudományhoz]
Wien, 1814, K. K. Taubstummen-Instituts-Druckerei
61 oldal, héber nyelvű
JNUL
57. Lindau, Baruch: Résit limmudim
ראשית למודים [A tanulás kezdete]
Krakau, 1821, Rafael Spira – 3. kiadás
175 oldal
Első kiadás: Berlin, 1788; további kiadások: Prag, 1788; Brünn, 1796;
Krakau, 1802; Lemberg, 1869
Héber nyelvű
JNUL

G. Magyar nyelv és magyar nemzeti tárgyak

58. Blájer Ignác: Olvasókönyv
Oskolák számára
Első vagy prózai rész
Pápa, 1848, Berger Jónás, Könyvárus,
161 oldal, magyar nyelvű, német szószedettel
Második része ismeretlen
MZsL
59. Bloch Mórítz: Ungarischer Unterricht in der Klein-Kinder-Schule, oder
Elementar-Kursus des ungarischen Sprachbuches
Ofen, 1841, Königl. Ungar. Universitats-Buchdruckerei
74 oldal, német és magyar nyelvű
További kiadás: 1844
OSzK

60. Bloch Móritz: Ausführliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche...
Pesth, 1842, Geibel
8+334 oldal, További kiadások: 1846, 1848
OSzK
61. Hartman Leopold (Lipót): Praktischer Lehrgang zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache
Nach dem Französischen von Dr. F. Ahn.
1. Cursus, 1–2. Abt.
Gross-Canisa, 1845–1846, Wajdits
OSzK
62. Neumann, Salamon: Ganz neuer Stufengang beim Unterrichte in der magyar Sprache,
oder Elementar-Sprachlehre für Kinder und Erwachsene, welche diese Sprache auf eine leichte Art und in sehr kurzer Zeit erlernen wollen.
Nebst einer stufenweisen Sammlung von Haupt- und Beiwörtern, für Gebrauch seiner Schuljugend herausgegeben
I. Heft
Ofen, 1840
Szinnyei, IX, 1015.
63. Neumann, Salamon: Zwei Lehrurse für den öffentlichen Unterricht im Ungrisch- (!) und Deutschlesen und dem Nothwendigsten und Wissenswerthsten aus der ungrischen und deutschen Sprachlehre
Als Lese- und Lehrbuch für den Gebrauch seiner Schüler
herausgegeben
I–II. Curs
Ofen, 1840, Gyurián és Bagó
96 oldal, német és magyar nyelvű
További kiadások: 1842⁴; *Der Schnelle Ungar* címmel: 1854⁷, 1859⁸
OSzK
64. Neumann, Salamon: A magyarok története magyar és német nyelven kérdésekben és feleletekben az elemi iskolák növendékeinek felfogó erejéhez képest röviden előadva, több nagyobb munka alapján
Buda, 1844, Gyurián és Bagó betűivel – 2. bővített, javított kiadás

101 oldal, magyar és német

1. kiadás ismeretlen. További kiadások: 1851³, 1855⁴, 1859⁵, 1862,
1863, 1866, 1885¹⁴, 1893¹⁵

OSzK

65. Neumann, Salamon: Magyar–német köszöntő könyv

Legújabb köszöntő az ifjúság és nagyobb korúak számára magyar és német nyelven – üdvözlések gyűjteménye újévi, születés és névnap ünnepélyekre. Szülék – nagyszülék – gyámszülék – keresztszülék – tanítók – testvérek – más rokonok – és jótevőkhöz folyó és kötött beszédben, levélformában és előszóvali előadásokra készítve. Részint írta, részint magyarította Neumann S.

Pest, 1848, Geibel Károly

127 oldal, magyar és német

OSzK

66. Rosenthal Móritz: Magyarische Vorlesungen für die Schüler der ersten öffentlichen Kommerzialschule in Pest

Buda, 1839, Gyurian és Bagó

OSzK

67. R. S. (Rosenzweig Salamon): Magyar olvasó és szógyarapító könyvecske a pesti izr. rendes főtanoda elemi tanítványai számára

Pest, 1844/5?, Lőwy Ephraim Markus

a kiadó hirdetése Szegfy Móric munkájában [no. 68.]

68. Szegfy Móricz: Elemi beszéd és szemléleti gyakorlatok

Pest, 1845, Lőwy Ephraim Márk

Magyar és német nyelvű

MZSL

A TANKÖNYVSZERZŐK FONTOSABB ÉLETRAJZI ADATAI*

Blájer (Bleuer) Ignác

A pesti egyetem filozófia kurzusát végezte el. A negyvenes évek közepétől Pápán a nyilvános zsidó iskolában tanított magyar nyelvet, és Ehrenfeld Lipóttal közösen a magyar irodalom oktatását is bevezették az iskolában. Joél könyvének magyar fordítását tette közzé a *Magyar Zsinagógában* (1844).

Hudi 1984, 13f.

Bloch Móric (Ballagi Mór) (1815–1891)

Nyelvész, teológus, akadémikus. Tizenévesen Nagyváradon és Pápán bét ha-midrásban tanult, világi tudományokkal surányi nevelősködése idején kezdett foglalkozni. A pápai református kollégiumba, majd 1837-ben a pesti Műegyetemre iratkozott be, de vallása miatt mérnöki tanulmányait 1839-től Párizsban kellett folytatnia. 1840-ben br. Eötvös József hívására hazatért, és néhány évig a zsidóság emancipációjának és magyarosodásának ügyéért küzdött. Ebben az időszakban jelentek meg német nyelvű magyar nyelvtanai, Pentateuch és Józsue könyvének fordítása, röpirati és hírlapi állásfoglalásai.

1843-ban áttért az evangélikus hitre, 1844-től 1848-ig a szarvasi evangélikus főiskolán, 1851-től a kecskeméti, majd 1855-től a pesti református teológiai intézetben tanított. A Magyar Tudományos Akadémiának 1840-től levelező, 1858-tól rendes tagja volt.

(Az 1843 után kiadott munkáit nem vettem fel a jegyzékbe.)

Róla bőszeges az irodalom, pl.: Waktor 1995, 44–47; Strbik 1999, 58–59.

* Mivel ezen adatok elérhetősége sok esetben nem magától értetődő, # jel alatt feltüntettem a magyarországi szerzőkre vonatkozó feltárt irodalmat. A következő szerzőkről nem sikerült életrajzi adatokat találnom: Braun Móric, Pressburger (Pozsonyi) Gábrriel Izsák és Schacherles Jakov.

Blum Joachim

Az újverbászi (Bács-Bodrog m.) zsidó iskola egyik első tanára és igazgatója. A helyi főelemi és algimnázium zsidó vallástanára 1888-ig.

További munkája: *Or limmud ha-kria. Das anschauliche Hebräischlesen* (Pressburg, 1857); magyarul: *A szemléleti héber olvasás* (Pest, 1867).

Szinnyei, I. 1108, Venetianer 225.

Breuer Leopold/Lipót (1791, Gyulafehérvár–1872, Bécs)

Az 1830-as évek első felében Pesten volt házitanító, és közéleti szerepet is vállalt. Ő fogalmazta az 1832. évi Országgyűlés elé a hazai zsidóság nevében terjesztett memorandumot, és részt vett a pesti zsidó iskola korszerűsítésének előkészítésében. 1835-től a bécsi zsidó iskola vallástanára lett. Tankönyvei – az idézett történelemkönyv mellett vallástankönyvet is írt: *Israelitische Glaubens- und Pflichtenlehre* (Wien, 1851) – a korszakban igen népszerűek voltak.

ZSL, 139.

Brill Azriel (1778–1853)

Tanulmányait Prágában és Nikolsburgban végezte, a Talmud mellett világi ismereteket is elsajátított. A pesti zsidó iskolában vállalt tanítói állást: hébert, számtant és földrajzot tanított. Ez utóbbi oktatási segédleteként szerkesztette Magyarország földrajzi és történelmi áttekintését. Később községi jegyző, 1827-től rabbinikus bírósági tag lett Wahrman Izrael mellett.

Löwinger Adolf: Brill Azriél. *Magyar-Zsidó Szemle*, 16 (1899), 272–278.

Engländer (Gabriel Hirsch) Hermann (ben Löb) (1775 k.– ?)

Író, tanár. 1820 és 1850 között Bécsben élt, vallás- és hébertanárként működött.

Idézett munkái mellett nőknek, illetve gyermekeknek szóló imakönyveit, alkalmi beszédeit ismerjük.

Shavit 1115.

Frankel Bernard (Fränk/Fränkel, Beer/Bernhard/Bernát, / R. Jissachar Beer ben Gerson ha-levi Fränk) (1770 k.–1845)

Apja Törökországból vándorolt be, innen kapta a család a Fränk nevet. Ő maga már Pozsonyban élte le teljes életét. R. Moses Schreiber tanítványa és bizalmas embere volt, 41 éven át állt a község szolgálatában mint samesz, sakter és jegyző.

A listában szereplő munkáin kívül írt jiddis nyelvű népszerű minhag könyveket gyermekek tanítására és nők számára.

Ben-Menachem, Naftali: *Sinai*, 34 (1969), 39–52 (héber); [A ZSL, 292–293. tévesen két külön személyként tárgyalja!]

Hartman (Hartmann/Hártman) Lipót (Leopold) (?? –1881)

A nagykanizsai nyilvános zsidó iskolában tanító, majd igazgató. A magyarosodás elkötelezett híve volt, a pesti magyar nyelvet terjesztő egyesület tiszteletbeli tagjának választotta. 1857-ben Zágrábba települt, könyvnyomtatással és könyvkereskedéssel foglalkozott.

Nyelvkönyve az Ahn-Seidenstücker-féle módszereét vette át, alkalmazta a magyar nyelvre. A módszerről és adaptációjáról cikket tett közzé az *Életképekben* (1847, I.). J. F. Ahn (1796–1865) német pedagógus módszerének lényege, hogy a nyelvtani szabályokat példamondatokból vezeti le. Ugyanerre a módszerre alapozva német nyelvkönyvet is szerkesztett: *Gyakorlati módszer a német nyelvnek gyors, könnyű és alapos megtanulására*. 1. folyam – Nagykanizsa, 1851; 2. folyam – Zágráb, 1864.

1848-ban *Magyar zsidó vagy zsidó magyar?* címmel röpiratot tett közzé (Pécs, 1848).

Szinnyei, IV, 485.

Horowitz Lipót (Leopold) Lázár (Lewi) (1799–1884)

Pozsonyban és Prágában tanult. Házitanító Pozsonyban, majd 1829-ben magán leányiskolát létesített ugyanott. Tankönyvei elsődleges célközönsége az iskola tanulói voltak. Idős éveit (1857-től) Szegeden töltötte, irodalmi munkásságának szentelve idejét. Többek között Löw Lipót folyóiratának, a *Ben-Chananjának* volt a munkatársa.

Reich, I, 243–260; ZSL, 380; Shavit 1147, Szinnyei IV, 1115.

Kadisch, Zerach ben Meir

Rohoncon (Rechnitz, Vas megye, ma: Ausztria) tanító a század első felében.

Kohn Salamon (1807–1884)

Egyike az 1834-ben Prágából a pesti iskolához szerződött tanároknak. 1834–74-ig tanított ott elemi tárgyakat (írás, olvasás, számtan), később mértant, könyvvitelt is. 1857–69-ig, nyugdíjazásáig igazgató-tanító. A mintafőelemi tanáraként a Országos Izraelita Tanítóképző munkájában is részt vett 1859 és 1872 között.

Mandl 1896, 25f., Bánóczi 1897, 50–51.

Koref Hermann

Tanulmányait Prágában végezte. 1834-ben Wolfgang Wessely ajánlására szerződött a pesti nyilvános iskola, ahol elsősorban természettudományi, műszaki és kereskedelmi tárgyakat tanított felsőbb évfolyamokon (földrajz, természetrajz, természettan, mértan, térgeometria, gépészet, építészet, kereskedelmi könyvvitel). 1849-ben, az iskola átalakításakor több tanítóval együtt elbocsájtották, tanári pályáját magán iskolában folytatta.

Mandl 1896, 25–45; Szinnyei VI, 1007–1008.

Löwensohn Isaak (Izsák)

Szalonakon (Schaining, Vas m., ma: Ausztria) tanító.

Szinnyei, VIII, 44.

Löwy Markus Efraim

Pesti zsidó könyvkiadó és kereskedő a Király utcában. Nevével az általa szerkesztett olvasókönyv mellett több tankönyv impresszumában is találkozunk.

Neumann Mose Samuel (1769, Bán, Nyitra m.–1831, Pest)

Talmud-tanulmányait Boskowitzban és Prágában végezte. 1799-ben házi-tanító Pozsonyban, a nősülés után (1802), Kittseeben (Köpcsény) telepedett le, de eközben házi tanítóskodott és egyben tanult is Bécsben. 1822-től haláláig Pesten élt. Héber és német nyelvű tankönyvek és gyerekirodalom teljes választékát publikálta.

Reich II, 456–460; Nosek: *Judaica Bohemiae*, 30–31. sz. (1996), 72–90, ZsL, 652, Szinnyei, IX, 1014–1015.

Neumann Salamon (? , Pápa – 1877, Óbuda)

Az 1820-as évek végén került Óbudára, ahol több mint 40 éven át tanított, az 1860-as években igazgatója is volt az iskolának. 1868 után, amikor a zsidó hitközség átadta iskoláját Óbuda városának, városi szolgálatba került, s 1873-ban ezüst érdemkereszttel kitüntetve vonult nyugdíjba.

A gyűjteményben szereplő munkákon túl, 1850 után további tankönyveket tett közzé: *Neuer praktischer Lehrmeister der ungarischen und deutschen Sprache* (Pest, 1851) és *Olvasókönyv izraelita népiskolák számára* (Pest, 1864). Megjelentek német nyelvű gyermekversei is pl. *Gott, wie mager! Kinderlied* (Pest, 1864).

Szinnyei, IX, 1015–1016.

Pick Dávid

Pedagógus, az 1850-es években magán kereskedelmi iskolát vezetett.

További munkái is ebbe az oktatási szférába tartoznak: *Egyszerű kereskedői könyvvitel* (Pest, 1850); *Handbuch der deutschen Sprachlehre* (Pest, 1852); *Geographischer Überblick des öster. Kaiserstaates mit besonderer Rücksicht auf Handel und Industrie* (Pest, 1853).

Venetianer 227.

Popper Mordechai (Marcus)

Tanár Neszmélyben (Komárom m.).

Nyelvtanán kívül héber nyelvű drámáját ismerjük: *Pirké Rabbi Akiva* (Wien, 1808).

Zeitlin 278.

Rokonstein (Rockonstein) Lipót

Bölcsészdoktor és rabbi. A negyvenes évek elején nyilvános tanító szülőhelyén, Szentesen a héber-magyar iskolában. Vallástankönyvét ebben a minőségében írta. Később rabbiként működött több községben is: Bács-topolyán, Zágrábban, 1865-től 1871-ig Szombathelyen. Tankönyvén kívül jelentek meg nyomtatásban a magyarosodást pártoló hírlapi cikkei és magyar, német és héber nyelven kiadott beszédei is.

Szinnyei, XI, 1093; ZSL, 749.

Rosenmark Herman

A varasdi nyilvános zsidó iskola tanára.

Rosenthal Móric

Tanító Andán, a pesti kereskedelmi iskolában, majd a budai nyilvános zsidó iskolában. A zsidóság teljes magyarosodásának egyik első képviselője. Ennek elveit *A zsidó és korszellem Európában* (Pest, 1841) című értekezésében fejtette ki. Magyar tankönyve mellett a liturgia magyarításában szerzett érdemeket: *Pirké Aboth* (Buda, 1841), *Jisrael könyörgései* (Pozsony, 1841), *Siré David ha-melekh* (Zsoltárok) (Buda, 1841), *Haggada* (Pozsony, 1844). A *Pannonia* című német irodalmi hetilap számára is dolgozott.

Szinnyei, XI, 1180–1181, Túróczi–Zsoldos 1940, 116.

Rosenzweig Salamon

Óbudán tanított, majd 1838-ban a pesti nyilvános zsidó iskolához szerződött magyar tanítónak. A Honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület választmányi tagja. Nyelvkönyvén kívül írt magyar verseket

is: kettő az 1848. évi első magyar-zsidó naptárban jelent meg. 1857-ben látása elvesztése miatt nyugdíjba vonult. A magyarosodás hatvanas évek eleji új hulláma idején tette közzé *Ima és szavalmányi könyvecske ifjabb és serdültebb zsidó növendékek számára* (Pest, 1863) című munkáját.

Szinnyi, XI, 1184.

Schönfeld Baruch (1778, Szenice – 1852/1853, Pest)

Prágában tanult és tanító volt Morvaországban, majd Észak-Magyarország több községében is. 1832-ben Bécsben hivatalos tanári képesítést is szerzett, ezzel először Prossnitz nyilvános zsidó iskolájába szerződött. Hagyományos értelemben vett tankönyvet nem írt, munkái inkább nevelő célzatú gyerekirodalomnak tekinthetők. A gyűjteményben szereplő erkölcsstana mellett versesköteteket tett közzé: *Ceror perahim* [Virágfüzér] (Wien, 1814) és *Anaf éc avot* [Atyák fájának ága] (Ofen, 1841). Az utóbbi a rabbinikus irodalomból, elsősorban midrásokból merített témákat dolgoz fel verses formában. Rendszeresen publikált a *Bikkuré ha-ittim* évkönyvekben irodalomról, héber nyelvről, oktatásügyről.

Reich, I, 204–226; ZSL, 775; Shavit 1203.

Schwab Löw (Arszlán) (1794–1857)

1836-tól a pesti zsidó község rabbija. Nagy műveltségű rabbi, csak a mérsékelt reformok támogatója. Publicisztikai tevékenységével segítette a zsidó emancipációs törekvéseket. Szerepet játszott a Magyar Izraelita Kézmű és Földművelő Egylet megalapításában, a zsidó kórház és a Dohány utcai zsinagóga építésében. Vallástankönyve, melyet a községi elöljáróság kérésére készített, fél századon át népszerű munka volt.

ZSL, 776.

Skreinka (Skrein) Lazar

Morvaországi származású. Simándon rabbi, majd a pozsonyi Primärschule tanára. 1830 és 1850 között Aradon hitoktató, a nyilvános zsidó iskola tanára, 1838–44 között igazgatója. Az iskolában héber nyelvtan és vallástan mellett világi ismereteket (földrajzot, természettant, számolást, fogalmazást) tanított felsőbb éveseknek. Vallástanának mindkét kiadása Aradon jelent meg.

Szinnyi, XII, 1187, Shavit, 1207, ZSL, 793.

Stern Miksa (Max/Mendel) Emmanuel (1811, Pozsony – 1873, Bécs)

Apja mellett tanítóként működött szülővárosában Pozsonyban, a jegyzékbe foglalt nyelvtanát még ekkor publikálta. Apja halála után, 1833-tól Bécsben Anton Schmid nyomdájában a keleti nyomtatványok korrekto-

ra lett. 1835-től 1837-ig Kismartonban tanított, de utána visszatért a Schmid-nyomdába. Szerkesztette *Kokhvé Jichak* [Izsák csillagai] című héber irodalmi évkönyvet, fontos középkori héber szövegek kiadását gondozta, irodalmi munkásságáért császári kitüntetésben is részesült. Jelentős volt fordítói tevékenysége (liturgia és bibliai szövegek) és a német modelleket követő héber szépirodalmi működése.

Reich, I, 146–157; ZSL, 808, Strbik 1999, 57–58.

Szegfy Móric (Szegfi Mór Mihály) (1825–1896)

Prágában és Berlinben tanult. A negyvenes években a pesti magyarító egyesület titkára, nyelv- és írástanára lett. Részt vett a szabadságharcban, utána emigrálni kényszerült, ahonnan 1861-ben tért vissza. Hírlapi és regényíróként, a kiegyezés után (már keresztény hitre térve) a kereskedelmi minisztériumban fogalmazóként, titkárként, később középiskolai tanárként működött.

ZSL, 832; Szinnyi, XIII, 558–559.

*

Beer Peter (1758–1838)

1780-tól pedagógiát tanult a bécsi egyetemen, egyike az első zsidóknak, akik tanári képezést szereztek. Mattersdorfban, szülővárosában, Neubidschowban, majd 1811-től a prágai nyilvános zsidó iskolában tanított erkölcsöt, történelmet, természettant és földrajzot. A Habsburg Birodalom zsidó felvilágosodásának egyik vezéralakja.

Johlson Josef (1777–1851)

1813-tól a frankfurti Philanthropin vallástanára. Népszerű vallástanok és nyelvkönyvek szerzője.

Homberg, Naphtali Herz (1749–1841)

Mendelssohn családjánál házitanító, majd II. József időszakában a galíciai zsidó iskolák felügyelője volt. A század elején Bécsben héber könyvcenzor, 1814-től Prágában tanított. A zsidók helyzetének rendezéséről több tervezetet készített a kormány számára. 1812-ben írt *Bne Zion* című katekizmusát I. Ferenc kötelező tankönyvnek jelölte ki az egész birodalomban.

Klüber Herz

A prágai zsidó mintaiskola matematika-, kereskedelmi számtan- és földrajztanára.

Lindau, Baruch (1759–1849)

A haszkala egyik úttörője. Nagy számban publikált verseket, meséket, természettudományos írásokat.

Mayer, Wolf (1778–1850)

A prágai zsidó mintaiskola első héber és Biblia tanára.

Rehfuss, Carl (1792–1842)

Pedagógus, 1809–1816 között tanár Baselban és Bühlben, 1819-ben a Badeni Hercegség tanfelügyelőjévé nevezték ki.

KITEKINTÉS

1848. április 8-án, az Országgyűlés bezárásakor – mondhatjuk: a forradalom lendületében – Löw Lipót rabbi magyar nyelvű prédikációt tartott, melynek nyomtatott változata *Az Isten újat teremtett* címmel jelent meg.¹ Az Országgyűlés, mint tudjuk, jogilag nem hozott előrelépést a zsidóság helyzetében, így Löw az erkölcsi eredményekről, az „új kor szelleme” által megkövetelt magatartásról szólt. A zsidóság szükséges további átalakulása kapcsán sürgetőleg, de határtalan reményekkel beszélt az oktatásügy helyzetéről.

„Elmúlt az idő, hol vakbuzgó vezérek viszályos perlekedéssel kínozták azon lelkes férfiakat, kik jó elemi tanodát felállítani iparkodának.

Elmúlt az idő, hol egy korszerű papnevelő intézet felállítása ugyanazon vezérek koholmányai által hátraszorított.

Elmúlt az idő, hol százan meg százan sereglettek össze a sötétség oskoláiban, hogy fonák casuistica szőrszálhasogatásai által az élettől s a polgári társadalomtól elidegenüljenek.

Elmúlt az idő, hol tudatlan és babonás emberek balúttakra vezették a népet, veszedelmes újítóknak rágalmazván mindenkit, ki a vallást casuistikai kinövésektől tisztítván s a szentírás zászlóját felemelvén, Jesájással tanítá: Jákob háza, jertek, hogy járjunk az Isten világosságában (Jesaj. 2, 5).”²

Valóban hamarosan – a neoabszolutizmus korszakában – bekövetkeztek a zsidó oktatásügyet érintő jelentős változások: ha nem is épp úgy, ahogy Löw a forradalom időszakában várta vagy remélte. Az átalakulásban az új szellemű belső erők helyett ismét a külső, az állami kényszer volt meghatározó. Azt, hogy az állami „segédlettel” végbemenő oktatási modernizáció sem volt Löw Lipót ellenére, legjobban az bizonyítja, hogy (immár szegedi rabbiként)

¹ Első kiadása Blajer Ignác *Olvasókönyvében* (Pápa, 1848). Újabb közzététele: Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*. Budapest, 2000, Múlt és Jövő, 106–112.

² Blajer 1848, 72.

szerepet vállalt ebben a rendben is: 1851-ben szervezeti szabályzat-tervezetet dolgozott ki, 1857-ben Csongrád megye zsidó iskoláinak tanfelügyelőjévé nevezték ki.³ Tudjuk azt is, az ortodoxia „vakbuzgó vezéreinek” napja nem áldozott le, bár az állami akarattal szemben nekik is meg kellett valamelyest hajolni.

A neoabszolutizmus időszakának oktatáspolitikáját a minden más területen is irányadó törekvések jellemezték: az összbirodalmi rendszerbe való teljes beolvasztás, ezzel egyidejűleg a magyar nemzeti jelleg visszaszorítása, valamint a modernizáció felgyorsítása (civilizátori szerep). A bécsi kormányzat Magyarország nem magyar népességét igyekezett saját politikájának megnyerni, ahhoz felhasználni. Mint Philip J. Adler rámutat, a zsidósággal és kiváltképp a zsidó oktatásüggyel kapcsolatos intézkedések hosszú távon épp ellenkezőleg hatottak: a szekuláris oktatás, a kulturális elkülönülés megszüntetése a magyarsághoz való asszimilálódást segítette elő.⁴ A közoktatás alapelveit a már 1849 végén kiadott *Grundzüge für die provisorische Organization des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn* határozta meg.⁵

A zsidó iskolaügy megreformálásának kezdő lépése az iskolaalap (*Israelitischer Schulfond*) felállítása volt. Az uralkodó, az 1849 nyarán Haynau által kivetett hadisarc elengedése fejében, 1850. szeptember 20-án rendelte el a pénzalap összegyűjtését, céljaul pedig (de csak 1856-ban) a következőket tűzte ki: egy rabbiképző létrehozása, mintaiskolák és tanítóképző nyitása, Magyarország, a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság zsidó népesség alapfokú oktatásának fejlesztése, valamint a fogyatékos zsidó gyermekek intézményeinek támogatása.⁶ Az alaphoz szükséges összeget – az 1842–1846-os zsidó összeírás alapján – megyénként határozták meg, a behajtás ellenőrzése a megyefőnökök hatáskörébe tartozott.

Időközben helyzetfelmérés, teljes körű oktatási összeírás is készült a zsidó oktatási helyzetről: az 1850 végi–1851 eleji (1850/51. tanév) állapot rögzítése. Ennek módszeréről és eredményeiről azért kell részletesebben szólnunk, mert az 1848. előtti időszakban ilyen adatsorral nem rendelkezünk, s ezt a hiányt bizonyos mértékig pótolhatja az 1851. évi felmérés: alkalmas kiindulópont lehet időben visszamenő következtetések levonására is. Az összeírás

³ Mandl 1909, 188.

⁴ Adler 1974, 118.

⁵ A korszak oktatásügyének irányítója gr. Leo Thun-Hohenstein, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1811–1888) volt. Az általános oktatásügy történetéhez lásd például Horváth 1993.

⁶ Venetianer 1901, 527–528. Végül négy mintaiskola szerveződött: Pesten, Temesvárott, Pécsen és Sátoraljaújhelyen. A pesti iskolához csatlakozó tanítóképző 1859-ben nyílt meg.

tartalmazta járásonként a zsidók által lakott településeket, az adott település iskoláskorú (6 és 13 év közötti) gyermekeinek számát és az ott működő iskolák (és más oktatási formák) tanulólétszámát is. A hitközségi fenntartású iskolák mellett a hédereket, a vidéki házitanítókat is számba vették, vagyis képet kaphatunk az oktatás teljes spektrumáról és az oktatást nélkülöző gyermekek arányáról is. A felmérés részletes adatait egyes megyékről helytörténeti, helyi oktatástörténeti munkák teszik közzé, az országos szintű feldolgozás azonban még várat magára.⁷

Az adatok összesítésének egy része ismert: a monarchia hivatalos statisztikai kiadványa már 1856-ban közzé tette, hogy az összeírás idején a neoabszolútizmus időszakának közigazgatási beosztása szerinti szűkebb Magyarországon 137, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban 12, Horvátországban 1 zsidó *Volkschule* működött.⁸ Egyes részadatok ismeretében tudjuk, hogy ez a szám csak a zsidó községi fenntartású iskolákat foglalta magába, a magánjellegű intézmények továbbra is kimaradtak.

Adolf Ficker, az 1864–67-ig működő Unterrichtsrat adminisztratív-statisztikai igazgatója a Schmid-féle oktatási enciklopédiában egy évvel korábbi, 1850-es adatokat tett közzé: ebben Magyarországon 83, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban 12, Horvátországban 1, tehát összesen 96 zsidó iskolát regisztrált.⁹ Ugyanő 1858-ról a következő számsort adta: Magyarország 258, Vajdaság és Bánát 43, Horvátország 4, vagyis összesen 305 iskola.¹⁰ Az 1850. évi adatai – mint már említettük – nagyjából megegyeznek a jelen tanulmányban összegyűjtött állami felügyeletű (nyilvános) és községi iskolák összegével. Barna Jónás oktatástörténeti összefoglalója kiemeli, hogy az államilag elismert bizonyítvány kibocsátásának joga továbbra is csak az iskolák egy töredékét illette meg, sőt, a megszerzés feltételei a korábbinál lényegesen szigorúbbak voltak.¹¹ Mégis ilyesfajta különbségtétel sem Fickernél, sem az 1851. évi összeírásban nem jelentkezett. Az utóbbi csak a községi fenntartású, illetve a magánjellegű oktatást választja el egymástól.

⁷ A megyére vonatkozó adatokat teszi közzé: Halász 1994 (Zala megye), Schweitzer–Szilágyi 1982, 125–128 (Tolna megye).

⁸ *Tafeln zur statistik...* 1856, 2. kötet, VIII. füzet. Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy ugyanekkor Csehországban 21, Morvaországban 34 zsidó iskolát jegyeztek fel.

⁹ K. A. Schmid (ed.): *Encyclopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens* (Gotha, 1866). Vol. V. Österreich szócikk.

¹⁰ Ficker adatainak igazgatási körzetenkénti bontását hozza Silber 1985, 222. Ezt érdemes összevetni az 1864/65. tanév adataival is lásd Barsi 1868, 12–123.

¹¹ Barna 1896, 38. Eszerint 1850 és 1865 között összesen 29 iskola szerezte meg ezt a jogot.

A tájékozódás, felmérés időszakában részben hatósági ösztönzésre tervezetek, állásfoglalások sora fogalmazódott meg zsidó részről is.¹² Itt csupán a Hatam Szófér tanítványának, az ortodox Majer (Meir) Eisenstatt ungvári rabbinak a véleményét említem, aki a szekuláris és vallási oktatás teljes szétválasztását tartotta szükségesnek. A kényszerűen felállítandó világi iskoláknál a vallási jelleget olyannyira kerülni kívánta, hogy az olvasókönyvek vallási jellegét is helytelenítette: egyedüli vallási olvasmányként a Bibliát ismerte el. A világi iskolákban keresztény tanárokat is el tudott fogadni: ebben is a két forma minél élesebb elkülönítése mutatkozott. A vélekedések, mint maga az egész helyzet is, nagyban emlékeztetnek a II. József időszakára.

A párhuzam olyannyira kézenfekvő, a külső kényszer szerepe a szekuláris oktatás terjesztésében annyira dominánsnak mutatkozik, hogy megérthetjük azokat a szerzőket is, akik a köztes időszakot csak átmenetként, mellékesként kezelik az „érdemi” változásokat eredményező állami intézkedések korszakai között. Munkámban ezt a képet igyekeztem módosítani, pontosítani. Mivel legelső információimat én is csak a korábbi szakirodalmából szerezhettem, a feltárt adatok és tendenciák némelyike számomra is meglepetést okozott. Ellentétes volt a szakirodalom minden közlésével, így várakozásaimmal is például a II. József-kori iskolahálózatnak a Helytartótanács Departamentum Scholarum Nationalium forrásai alapján bizonyítható folytonossága. Hasonlóan előre nem is remélt eredmény a nem nyilvános oktatási formák modernizációjára vonatkozó források, adatok fokozatos összerendeződése, egy viszonylag egységes tendencia kirajzolódása. Mint a latin betűs alfabetizáció terjedésének vizsgálatában rámutattam, ennek a – még mindig nem megfelelő mélységben feltárt – belső folyamatnak a jelentősége a zsidóság kulturális modernizációjában vetekszik az állami intézkedések hatásával.

¹² A folyamat részleteiről lásd Moskovits 1964, 17–29 és Venetianer 1901, 494f.

BIBLIOGRÁFIA

A. Levéltári források

Magyar Országos Levéltár

Helytartótanácsi levéltár Departamentum Scholarum Nationalium (C69)
– a tankerületek statisztikai jelentései az 1791, 1792, 1802, 1809, 1814, 1821, 1827, 1830, 1836. évkörökből és az Ügyosztály zsidó iskolákra vonatkozó fasciculusainak anyaga

Magyar Zsidó Levéltár

Pesti Izraelita Rendes Főtanoda iratai

A pesti község képviselőtestületének jegyzőkönyvei (Gemeinde Protocoll 1840–1842)

Mandl Bernát kéziratos hagyatékának oktatásügyre vonatkozó jegyzetei

B. Nyomtatott források

(A tankönyvek gyűjteményében szereplő anyag kivételével!)

A Budai Királyi Nemzeti Fő-oskolának érdeme szerint felosztott Ifjúsága (Buda, 1800 és 1810, 1811, 1822, 1841); címváltozat: *A Budai Királyi Elemi Főtanoda ifjúságának érdem szerint sorozata*, 1847/8, I.

A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egyletnek felsőbb helyen K. K. jóváhagyott alapszabályai (Pest, 1847, Landerer és Heckenast)

A magyar nyelv terjedése. *Hasznos Multságok*, 1832, I. félév, 21. szám (március 14.), 163–165.

A Pesti Királyi Nemzeti Fő-oskolában levő ifjúságnak az ...félesztendő folyása alatt tett érdem szerint rendre való felosztása (Pest, 1809 és 1812, 1820, 1821, 1824, 1826, 1828, 1829, 1831, 1832, 1833, 1834, 1836, 1837, 1838, 1839, 1840, 1843); címváltozat: *A Pesti Királyi Elemi Főtanodába járó ifjúságának érdemsora*, 1845, 1848

- Ágai Adolf: Régi naplók. Az én szüleim. *IMIT Évkönyv*, 1900, 22–43 és 1901, 65–83.
- Anrede eines Israeliten an seine Mitbrüder in Pressburg, um sie zur Verbesserung der Schulanstalten aufzumuntern. *Pressburger Zeitung*, 48 (1811), 15–16. sz. melléklet.
- Az 1735–39. évek zsidó conscriptioi. In Grünwald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár*. VII. köt. (Budapest, 1963), 219–689.
- B. Lukács Ágnes: *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években*. Budapest, 1978, KSHI. (Történeti Statisztikai füzetek, 1.)
- Bajkay Endre: Nyilvános iskola Pesten. *Pesti Hírlap*, I (1841), 34. sz., 282–283.
- Bárándy János: *Ueber Ungarns Zustände*. Preßburg, 1847, Schmid.
- Barsi József (szerk.): Magyarország közoktatási statisztikája 1864/5–1867/8-ban. *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, I (1868), V. füz.
- Beer, Peter: *Lebensgeschichte*. Prag, 1839.
- Blau Lajos: Brill S. L. középiskolai, érettségi és egyetemi bizonyítványai. *Magyar Zsidó Szemle*, 16 (1899), 254–258.
- Bloch Móricz: Felszólítás egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében. *Athenaeum*, V (1841), febr. 9. 270–271.
- Classification der Schüler und Schülerinnen an der öffentlichen israelitisch-deutschen Lehranstalt zu Varasdin*. 1839. II. sem. (Kiadási adatok nélkül.)
- Diamant, Paul J. (Hrsg.): *Minna Diamant 1815–1840: Ihre Freunde und Verwandeten. Ein Briefwechsek aus der Biedermeierzeit*. Tel Aviv, 1863, Olamenu.
- Diósy Márton: *A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet, röviden magyarító egylet célja, szerkezete, működései és történetének vázlatja. Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre*. Pest, 1848, Landerer és Heckenast, 83–93.
- Einhorn Ignác: *Visszapillantás. Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre* Pest, 1848, Landerer és Heckenast, 241–258.
- Első magyar-zsidó naptár és évkönyv az 1848-ik szökőévre*. Pest, 1848, Landerer és Heckenast.
- Felkai László: *Tantervi változatok a magyarországi zsidó iskolákban (1780–1990)*. Budapest, 1995, Országos Közoktatási Intézet.
- Fényes Elek: *Magyarország leírása*. 1–2. Pest, 1847, Heckenast.
- Fényes Elek: *Magyarország statistikája*. 1–3. Pest, 1842–43, Trattner.
- Fi- és nőnevelő, szépművészeti, társadalmi, egészségi és jótékony intézetek. *Hetilap*, 2 (1846), 955–957.
- Frisch Ármin: *Szemelvények a Biblia utáni zsidó irodalomból*. Budapest, 1906, Pallas.

- Goldberger Izidor: Kesztenbaum Márton 1825-ben kelt végrendelete. *Magyar Zsidó Szemle*, 22 (1905), 122–130.
- Goldmark Károly: *Emlékek életemből*. Budapest, 1980.
- Hazai Intézet. *Hasznos Mulatságok*, 1831. II. félév, 49. szám (december 17.), 389–391.
- II. József türelmi rendelete. (Systematica Gentis Judaicae Regulatio). Ford. Borbély Judit. In Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég, 261–268.
- Jeitteles, Ignatz: Ereignisse, die Israeliten in Ungarn betreffend. *Sulamith*, III, 2 (1811), 289–291.
- Jost, Isaac Marcus: *Culturgeschichte der Israeliten der ersten Hälfte des 19. Jahrhundert*. Breslau, 1846, Jacobsohn.
- Kazinczy Ferenc: Kaestenbaum Testamentoma. *Tudományos Gyűjtemény*, XIV (1830), 3. sz., 132–134.
- Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. (Első megjelenése: Tudományos Gyűjtemény, 1828; felhasznált kiadás: Budapest, 1879.)
- Kaufmann, Dávid (Hrsg.): Autobiographische Blätter von Leopold Dukes. *Allgemeine Zeitung des Judentum*, 56 (1892), 113–115, 137–138, 149–151.
- Kohn Sámuel: A paksi rabbigyűlés határozatai, 1844. aug. 19–22. *Magyar Zsidó Szemle*, 15 (1898), 373–376.
- Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*. Budapest, 2000, Múlt és Jövő.
- Körösi József: *Pest szabad királyi város az 1870-dik évben*. Pest, 1871, Központi Statisztikai Hivatal.
- Léces Károly (szerk.): *A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája*. 1. XVIII. századi éremsorozatok. Budapest, 1989, OPKM. (A magyar neveléstörténet forrásai, 3.)
- Losontzi Hányoki István: *Hármas kis tükör*. Osváth Ferenc bevezetésével (az 1773-as pozsonyi kiadás alapján). Budapest, 1942.
- Löv Lipót: Versuch einer Statistick der Israeliten in Ungarn. *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn*, 1846, 121–128.
- Löv Lipót: A magyar nemzetiség és a zsidók. In uő: *Történelmi és vallástudományi értekezések*. Szeged, 1861, Burger.
- Löv Lipót: *Útmutatás a nagyobb izraelita községek kebelében intézendő reáloskolák szerkezetére, fenntartására s kormányzására*, 1845. Szeged, 1885.
- Löwisohn, Salamon: *Vorlesungen über die neuere Geschichte der Juden*. I. Wien, 1820, Beck.
- Magyar-héber leánynevelő intézet Pesten. *Hírnök*, 8 (1844), dec. 20. 591.
- Magyar Mihály: *Pest szabad királyi város házjegyzéke*. Pest, 1848, Trattner-Károlyi.

- Magyar nyelv az izraeliták között. *Athenaeum*, 5 (1841), II. félév 45. sz. (1841. okt. 12.), 720.
- Magyar Statisztikai Közlemények*, V. kötet. *A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. 3. rész. *A népesség részletes leírása*. Budapest, 1907, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyar Statisztikai Közlemények*, XXVII. kötet. *A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. 10. rész. *Végeredmények összefoglalása*. Budapest, 1909, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyar Statisztikai Közlemények*, XXXI. kötet. *A Magyar Szent Korona Országai népoktatásügyének fejlődése*. Budapest, 1913, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyar Statisztikai Közlemények*, LXIV. kötet. *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. Évi népszámlálása*. Budapest, 1920, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyar Zsinagóga*, I. füzet. Szerk. Löw (Löv) Lipót. Pápa, 1847.
- Mendes-Flohr, P. – Reinharz, J. (eds.): *Jews in the Modern World. A Documentary History*. New York–Oxford, 1995, Oxford University Press.
- Moess Alfréd: *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája, 1749–1846*. Budapest, 1968.
- Munk Adolf (Meir Avrohom) héber nyelvű önéletrajzának fordítása. Nagykanizsa, 1942. Új kiadás: Méir Ávrám Munk: *Életem története*. Michael K. Silber utószavával. Budapest–Jeruzsálem, 2002, Múlt és Jövő.
- Nagy József: Falusi zsidó-élet Vas megyében. *IMIT Évkönyv*, 1904, 174–205.
- Néhány szó a zsidók fölszabadításáról egy zsidótól. *Pesti Hírlap*, 2 (1842), május 1., 309.
- Oesterreicher, Elias: *Die Jude in Ungarn wie er war, wie er ist, und wie er seyn wird*. Pest, 1842, Trattner-Károlyi.
- Pesti Hírlap*, Fővárosi újdonságok rovat híradásai: 5 (1845), július 17. 39; október 12. 243; október 23. 270; 6 (1846), április 12. 248; április 19. 263.
- Politische Verfassung der deutschen Schulen in den K. auch K. K. deutschen Erbstaaten*. Wien, 1806, St. Anna.
- Pollák Henrik: *Adatok a magyar izraeliták statisztikájához. Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre*. Pest, 1848, Landerer, 107–142.
- Pozsonyból. *Magyar Hírmondó*, 1783, 64. sz. (Kisasszony hava 16), 508.
- Pserhofer Samu: Egy izraelita atya igénytelen észrevételei a gyermekek hitbéli neveléséről. *Magyar Zsinagóga*, I. füzet (Pápa, 1847), 67–73.
- Ratio Educationis*. Fordította és jegyzetekkel ellátta Mészáros István. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó.
- Ravasz János (szerk.): *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből, 1100–1849*. Budapest, 1966, Tankönyvkiadó.

- Rokonstein Lipót: Zsidó szózatok. *Budapesti Híradó*, 1846. ápr. 12. 244–245.
- Rosenthal Móric: *Dávid király énekei. Mendelsohn után.* Buda, 1841.
- Rosenthal Móritz: *A zsidó és a korszellem Európában.* Pest, 1841, Beimel József betűivel.
- Schams, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern.* Pest, 1821, Hartlebens.
- Schlesinger Ignác: *Közlemények a nehéz kézműveket és a földművelést az izraeliták közt terjesztő pesti egyesület köréből. Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre.* Pest, 1848, Landerer, 207–210.
- Schwab Löw: *Rede zur Feier des Geburtstags seiner Majestät des allergnädigsten Kaisers und Königs, Ferdinand I. (V.) gehalten in dem israelitischen Tempel zu Pesth, am 19. April 1840.* Pesth, 1840, Trattner-Károlyi.
- Schwartner, Martin: *Statistik des Königreich Ungern.* 1–3. Ofen, 1809–1811, Königl Universitäts-Schriften.
- Singer Abrahám: *Iskolai bizonyítványok, mint házassági kellékek. Magyar Zsidó Szemle*, 2 (1885), 77.
- Szabad királyi Pest városában létező reál- és elemi-tanodák 1850/1-iki iskolai évben.* Pest, 1851, Trattner.
- Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie, 1849–51.* Neue Folge I, 1–2. Wien, 1856 és 1852–54, Neue Folge II, 1–2. Wien, 1859.
- Thirring Gusztáv: *Budapest közoktatásügye az 1905/06. tanévben és a községi iskolák statisztikája, 1828–1907.* Budapest, 1908. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 39.)
- Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest, 1938, Akadémia.
- Übersicht aller Normal- und Elementar-Schulen in der Königl. freien Hauptstadt Ofen und Altofen für das Schuljahr 1851/2.* Ofen, 1852, Bagó.
- Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim.* Budapest, 1905, Franklin.
- Weiss, Markus Nissa: *Der erlöste Markus Nissa Weiss an Christen und Juden.* Pest, 1808.
- Zsidó-fiataltságot mesterségtanulásra buzdító egyesület. *Pesti Hírlap*, 3 (1843), febr. 9. 93.

B.2. Források héber nyelven
(A tankönyvek kivételével)

- Ben Zeev, 1811 = יהודה ליב בן זאב, יסודי הדת (וינה, תקע"א)
- Feingold, 1995 = בן-עמי פיינגולד – אריה לוי, "מצב המורה, מאת משה נויבאוואר" = דור לדור, ט (תשנ"ה) ע'114-122
- Friesenhausen, 1820 = פריזנהויזן, דוד, מוסדות תבל (וינה, תק"פ)
- Hatam Szófér, Derasot = ספר חתם סופר – דרשות 1. ואוצר אמרות טהרות משה סופר (קלוזענבורג, 1929)
- Kunitzer, 1805 = קוניץ משה, בית רבי (וינה, תקס"ה)
- Kunitzer, 1857 = קוניץ, משה, המצרף, חלק ב. (פראג, תרי"ז)
- Löwinger, 1814 = לעווינגר, איצק, קול תשועה (אופן, 1814)
- Neumann, 1805 = ניימאן, משה שמואל, בת יפתח (וינה, 1805)
- Neumann, 1814 = ניימאן, משה שמואל, שירי מוסר עם אגרת תרופה (וינה, 1814)
- Rottenbauer, 1814 = ראטטענבויער, יוסף, זכרון תודה (אופן, 1814)
- Schreiber, 1933 = סופר, שלמה, ספר איגרות סופרים (Wien–Budapest: Schlesinger, 1933)
- Schönfeld, 1841 = שענפעלד, ברוך ענף עץ אבות (אופן, 1841)

= Weingarten, 1943 = וינגרטן, שמואל הכהן, " החת"ם-סופר וההשכלה" =
סיני, י"ב (תש"ג) ע' ש"ס-שס"ט

Weiss, 1895 = וייס, אייזיק הירש, זיכרונותי (וורשא, תרנ"ה)

Wessely, 1782 = וויזל, נפתלי הירץ, "דברי שלום ואמת" בתוך: מכתבים
שונים (וינה, 1827) ע' 1-22.

Wessely, 1784 = וויזל, נפתלי הירץ, ספר המדות (ברלין, 1784)

C. Segédletek

- Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Adattár* Budapest, 1996, História – MTA Történettudományi Intézet. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak, 4.)
- Baloghy István (szerk.): *A Magyar Királyi Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke, 1777–1877.* Budapest, 1882, Magyar Kir. Egyetemi Nyomda.
- Drescher Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek, 1538–1875.* Reprint: Budapest, 1986, Állami Könyvterjesztő V.
- Encyclopaedia Judaica.* Jerusalem, 1972, Keter, Vol. 1–16.
- Faragó Éva (szerk.): *A magyar memoár-irodalom, 1945–1980. Bibliográfia.* Budapest, 1983, Szabó Ervin Könyvtár.
- Fehér Erzsébet: Egészségnevelési tankönyvek, 1777–1868 között. *Magyar Pedagógia*, 27 (1987), 4. sz., 408–423.
- Fehér Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek, 1777–1848.* Budapest, 1996, OPKM.
- Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon.* Budapest, 1989.
- Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Budapest, 1992, Balassi Kiadó.
- Kaufmann Dávid: Zsidó Káték. *Magyar Zsidó Szemle*, 1 (1884), 107–114.
- Kuthi Zsigmond: Hazánk zsidófelekezeti tankönyvirodalma. *Melléklet Izraelita Tanügyi Értesítő*, 26 (1901), 8. számához, 1–12.
- Rappel, Dov: *Bibliography of Jewish Textbooks (1488–1918).* *Dor leDor*, VIII (1995).
- Reich Ignácz: *Beth El. Ehrentempel verdienter ungarisches Israeliten.* I–III. Pest, 1862–1882.
- Shavit, Zohar – Ewers, Hans-Heino (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Kinder- und Jugendliteratur von der Haskala bis 1945: Die deutsch- und hebräischsprachigen Schriften des deutschsprachigen Raums. Ein bibliographisches handbuch.* Band 1–2. Stuttgart–Weimar, 1996, J. B. Metzler.
- Strbik Andrea: *Héber nyelvtanok Magyarországon. A Magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája (1635–1995).* Budapest, 1999, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. kötet. Budapest, 1980–1981.
- Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon.* Budapest, 1929.
- Wachstein, Bernhard: *Die Hebräische Publizistik in Wien.* I. Wien, 1930.

- Wachstein, Bernhard: Die Ofener hebräischen Drucke. In Elbogen, I. et al. (Hrsg.): *Festschrift für Heinrich Brody*. Sonderheft der Soncino-Blätter. Berlin, 1930.
- Weisz Pál: A Magyar Zsidó Szemlében (1884–1929) megjelent tanügyi vonatkozású cikkek jegyzéke. *Magyar Zsidó Szemle*, 48 (1931), 61–74.
- Würzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien, 1856–1891, 1–60.
- Zeitlin, William: *Bibliotheca Hebraica Post-Mendelssohniana*. I–II. Leipzig, 1891–95, Köhler.
- Zeitlin, William: *Bibliotheca Epistolographica*. Bibliographie der hebräischen Briefsteller. *Zeitschrift für Hebräische Bibliographie*, 22 (1919), 32–48.

D. Tanulmányok, monográfiák

- Abramsky, C.: The Crisis of Authority within European Jewry in the 18th century. In Stein, Siegfried – Loewe, Raphael (eds.): *Studies in Jewish Religious and Intellectual History*. 1979, University of Alabama Press, 13–28.
- Adler, Philip J.: The Introduction of Public Schooling for the Jews of Hungary (1849–1860). *Jewish Social Studies*, 36 (1974), no. 2. 118–133.
- Altmann, Alexander (ed.): *Studies in Nineteenth-century Jewish Intellectual History*. Cambridge, MA, 1964, Harvard.
- Altmann, Alexander: *Moses Mendelssohn. A Biographical Study*. Philadelphia, 1973, Jewish Publication Society.
- Bacher Vilmos: Az ó-zsidó iskola. *IMIT Évkönyv*, 1903, 243–281.
- Bácskai Vera: A pesti zsidóság a 19. század első felében. *Budapesti Negyed*, 1995, 8. szám, 5–21.
- Balogh Katalin: *Magyar bibliai-fordítások az eredeti héber szöveg szempontjából*. MS, Szakdolgozat. 1997.
- Balogh László (szerk.): *A zsidó iskolaügy története Magyarországon*. Budapest, OPKM, 1994. (Neveléstörténeti füzetek, 14.)
- Bánóczi József: *Az Országos Izraelita Tanítóképző-Intézet története, 1857–1897*. Budapest, 1897, Hornyánszky.
- Barna Jónás – Csukási Fülöp (szerk.): *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. I–II. Budapest, 1896, Corvina.
- Ben-David, Joseph: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon. *Világosság*, 38 (1997), 8. szám, 3–32.
- Berger Benő: A Pozsonyi kongr. izr. hitközség fiúiskolájának monográfiája. In Barna Jónás – Csukási Fülöp (szerk.): *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. I. Budapest, 1896, Corvina, 331–352.

- Berger J. Lipót: Az óbudai izraelita hitközség iskolájának monográfiája. In Barna Jónás –Csukási Fülöp (szerk.): *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. I. Budapest, 1896, Corvina, 245–259.
- Bergl József: *A magyarországi zsidók története*. Kaposvár, 1879, Jeteles Herman.
- Bernstein Béla: Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn. In Braun, M. – Rosenthal, F. (Hrsg.): *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*. Breslau, 1900, 599–628.
- Biale, David: *Gershom Scholem, Kabbala and Counter-History*. Cambridge, MA – London, 1979, Harvard University Press.
- Biale, David: Childhood, Marriage and the Family in the Eastern European Jewish Enlightenment. In Cohen, Steven M. – Hyman, Paula E. (eds.): *The Jewish Family. Myths and Reality*. New York–London, 1986, Holmes and Meier, 45–61.
- Blau Lajos: *Brill Sámuel Löw, a pesti rabbiság elnöke (1814–1897). Élet- és jellemrajz*. Budapest, 1902, Athenaeum.
- Blau Lajos: A Rabbiképző iskolatörténeti világításban. In uő: *Zsidók és a világgkultúra*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó, 483–488. (Első megjelenés: *Múlt és Jövő*, 1917. okt.)
- Bortniker, Elijah: Jewish Education – 16th–18th centuries és Education – Modern Period. In *Encyclopaedia Judaica*. Jerusalem, 1972, Keter, vol. 6, 413–430.
- Breuer, Edward: (Re)creating traditions of Language and Texts: the Haskala and Cultural Continuity. *Modern Judaism*, 16 (1996), 161–183.
- Büchler Sándor: Adalékok a hazai zsidó hitközségek történetéhez (1830–1848). *Magyar Zsidó Szemle*, 7 (1890), 468. skk., 533. skk., 589. skk.
- Büchler Sándor: A magyarországi zsidó iskolák múltjából. *Magyar Zsidó Szemle*, 11 (1894), 435–452.
- Büchler Sándor: Egy magyar zsidó költő. *IMIT Évkönyv*, 1895, 387–403.
- Büchler Sándor: A zsidó reform úttörői Magyarországon. *Magyar Zsidó Szemle*, 17 (1900), 107–119.
- Büchler Sándor: De Judaeis. *IMIT Évkönyv*, 1900, 286–304.
- Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten. A legrégebb időktől 1867-ig*. Budapest, 1901, Franklin.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: Hebrew Poetry in Hungary. in Braham, R. L. (ed.): *Hungarian-Jewish Studies, I*. New York, 1966, 295–342.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *Censorship and Freedom of Expression in Jewish History*. New York, 1977, Sepher-Hermon Press with Yeshiva University.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: A magyarországi héber költészet tematikája. In *Évkönyv, 1985–1991*. Budapest, 1991, ORI, 317–330.

- Cohen, Tova: The Maskil as Lamdan. The Influence of Jewish Education on Haskala Writing Techniques. In Abramson, G. – Parfitt, T. (eds.): *Jewish Education and Learning*. Harwood Academic Publication. 1994, 61–73.
- Csetényi Imre: Zsidó vonatkozások a reformkor szépirodalmi sajtójában, 1825–48. In Hevesi S. – Klein M. – Friedman D. (szerk.): *Blau Lajos Jubileumi emlékkönyv*. Budapest, 1926, 116–131.
- Csetényi Imre: A negyvenes évek liberális sajtója és a zsidókérdés. In Hevesi S. – Guttmann M. – Löwinger S. (szerk.): *Tanulmányok Blau Lajos emlékére*. Budapest, 1938, 68–81.
- Dán Róbert: Early Hebrew prints in Buda. In Király Péter (szerk.): *Typographia Universitatis Hungaricae Budaë, 1777–1848*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó, 225–230.
- Dóka Klára: Zsidó kézművesek emancipációja a XIX. század közepén. Pest város példája alapján. In Orosz István – Pölöskei Ferenc: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. Budapest, 1994, Korona Kiadó, 73–90.
- Fazekas László: *Márkus Nissa Weiss és a zsidó vallásreform ügye Magyarországon*. MS, Szakdolgozat. 1994.
- Fehér Erzsébet: Két dokumentum a sátoraljaújhelyi izraelita iskola reformkori indulásáról. In Balogh László (szerk.): *A zsidó iskolaügy története Magyarországon*. Budapest, 1994, OPKM, 114–119.
- Feiner, Shmuel: Mendelssohn and „Mendelssohn’s Disciples”. A Re-examination. *Leo Baeck Institute Year Book*, XL (1995), 133–167.
- Feiner, Shmuel: The Pseudo-Enlightenment and the Question of the Jewish Modernization. *Jewish Social Studies*, Ns. vol. 3. no. 1 (1996), 62–88.
- Felkai László: Zsidó hitoktatás a magyarországi iskolákban. In Schweitzer József (szerk.): *A tanítás az élet kapuja. Tanulmányok az ORI fennállásának 120. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1999, Universitas – Országos Főrabbi Hivatal, 146–156.
- Finánczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I–II. Budapest, 1899–1902, MTA.
- Fishman, Isidore: *The History of Jewish Education in Central-Europe from the End of the 16th to the End of the 18th century*. London, 1944, Goldston.
- Fleckenstein Sándorné: Kétnyelvű ábécéskönyvek a reformkorban. In Mészáros István (szerk.): *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Budapest, 1980, Akadémiai, 119–126.
- Frank Antal: *A testi nevelés a filantrópistáknál*. Forrástanulmány. Budapest, 1922, Pesti Könyvnyomda.
- Fürst Aladár: Nagymagyarország zsidó középiskolái. *IMIT Évkönyv*, 1931, 210–237.

- Gál Éva: Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez. In *Évkönyv*, 1975/76. Budapest, 1976, MIOK, 101–121.
- Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. *Századok*, 126 (1992), 1. sz., 3–12.
- Gerő András: Zsidó utak és magyar keretek a XIX. században. In uő: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993, Atlantisz, 295–317.
- Glatzer, N. N.: The Beginning of Modern Jewish Studies. In Altmann, Alexander (ed.): *Studies in Nineteenth-century Jewish Intellectual History*. Cambridge MA, 1964, Harvard, 27–45.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég.
- Groszmann Zsigmond: A pesti zsidóság második nemzedéke. In Hevesi Simon et al. (szerk.): *Zikkaron Jehuda. Tanulmányok Blau Lajos emlékére*. Budapest, 1938, Neuwald, 127–139.
- Grünwald Fülöp: *A zsidók története Budán*. Budapest, 1938.
- Grünwald Fülöp: Oesterreicher Manes József. In *Évkönyv*, 1973/74. Budapest, 1974, MIOK, 55–58.
- Grünwald Miksa: *Zsidó Biedermeier*. Budapest, 1937. (Minerva könyvtár, 112.)
- Guttmann, Alexander: *The Struggle over Reform in Rabbinical Literature*. Jerusalem–New York, 1977, The World Union for Progressive Judaism.
- Halász Imre: Az izraelita iskolaalap és Zala megye zsidó kisiskolái a XIX. század közepén. In Balogh László (szerk.): *A zsidó iskolaügy története Magyarországon*. Budapest, 1994, OPKM.
- Haraszi György: A Ben Chananja szerkesztője. Ecsetvonások a zszurnaliszta Löw Lipót arcképéhez. In Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 61–77.
- Harsányi László: *A szentesi izraelita hitközség története*. Budapest, 1970, MIOK.
- Herzog Emil: *A zsidók története Liptószentmiklóson*. Budapest, 1895.
- Hildesheimer, Meir: The German Language and Secular Studies. Attitudes towards them in the Thought of Hatam Sofer and his Disciples. *Proceedings of American Academy for Jewish Research*, 62 (1996), 129–163.
- Hodik, Fritz P.: *Beiträge zur Geschichte der Mattersdorfer Judengemeinde im 18. und der ersten Halfe des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt, 1975, Diss.
- Horváth Márton (szerk.): *A magyar nevelés története*. I. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.
- Horváth Márton (szerk.): *A magyar nevelés története*. II. Budapest, 1993, Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Hudi József: A veszprém megyei zsidóság elemi oktatása a Reformkorban. *Megyei Pedagógiai Híradó*, 14 (1984), 3. szám, 11–17.

- Imre Sándor: Kazinczy Ferencz iskolai inspektorsága. *Budapesti Szemle*, 1895, 83. szám, 161–194.
- Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In *A zsidókérdésről*. Szombathely, 1989, Németh László Szakkollégium, 95–135.
- Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945. Történeti szociológiai tanulmányok*. Budapest, 1997, Replika kör.
- Katz, Jacob: Orthodoxy in Historical Perspective. In Medding, Peter Y. (ed.): *Studies in Contemporary Jewry*. II. Bloomington, 1986, Indiana University Press, 3–17.
- Katz, Jacob (ed.): *Toward Modernity. The European Jewish Model*. New Brunswick – Oxford, 1987, Transaction Books.
- Katz, Jacob: Chátám Szófér életrajzához. *Századok*, 126 (1992), I. szám, 80–112.
- Katz, Jacob: *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York, 1993.
- Katz, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emencipáció évszázada 1770–1870*. Budapest, 1995, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Katzburg, Nataniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, 1999, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó.
- Kayserling, Mayer: Századunk elejéből. Kultúrmozzanatok a magyar zsidóság újabb történetében. *IMIT Évkönyv*, 1896, 93–99.
- Kestenberg-Gladstein, Ruth: *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern*. I. *Das Zeitalter der Aufklärung, 1780–1830*. Tübingen, 1969, J. C. B. Mohr.
- Kiss Áron: *Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez*. Budapest, 1874, Kocsi Nyomda.
- Kiss Áron: *A magyar népiskolai tanítás története*. I–II. Budapest, 1881–83, Franklin.
- Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a Reformkortól a Holocaustig*. I–II. Budapest, 1997, Múlt és Jövő könyvek.
- Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó Budapest*. Budapest, 1995, Városháza.
- Kosáry Domokos: A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformjai, 1765–1790 és az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején, 1790–1830. In Horváth Márton (szerk.): *A magyar nevelés története*. I. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 143–210 és 211–255.
- Kósa László: A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. *Népi kultúra – népi társadalom*, 13 (1983), 211–235.
- Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Szegedi Zsidó Hitközség.

- Lowenstein, Steven: The Shifting Boundary Between Eastern and Western Jewry. *Jewish Social Studies*, Ns. vol. 4. no. 1 (1997), 60–78.
- Löwenstein, Steven M.: The Readership of Mendelssohn's Bible Translation. *Hebrew Union College Annual*, 53 (1982), 179–213.
- Löwinger Adolf: Brill Azriél. *Magyar Zsidó Szemle*, 16 (1899), 272–278.
- Mandl Bernát: *A pesti izraelita hitközség VI osztályú elemi fiúiskolájának története*. Budapest, 1896, Corvina.
- Mandl Bernát: Kazinczy és a zsidók. *IMIT Évkönyv*, 5 (1899), 60–73.
- Mandl Bernát: A magyarhoni zsidók tanügye II. József alatt. *IMIT Évkönyv*, 7 (1901), 166–220.
- Mandl Bernát: *Das jüdische Schulwesen in Ungarn unter Kaiser Josef II.* Frankfurt aM., 1903.
- Mandl Bernát: Magyarországi zsidók földművelési törekvései a XVIII. században. *IMIT Évkönyv*, 1907, 280–298.
- Mandl Bernát: A magyarországi zsidó iskolák állapota a XIX. században és fontos feladatai a XX. században. *IMIT Évkönyv*, 1909, 167–199.
- Marczali Henrik: A magyarországi zsidók II. József korában. *Magyar Zsidó Szemle*, 1 (1884), 353–363.
- McCagg, William. O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670–1918*. Budapest, 1992, Cserépfalvi.
- Mészáros István: Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei. *Magyar Könyvszemle*, 99 (1983), 129–137.
- Mészáros István: *Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása, 1777–1830 között*. Budapest, 1984, Tankönyvkiadó.
- Mészáros István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest, 1989, Tankönyvkiadó.
- Moskovits, Aron: *Jewish Education in Hungary, 1848–1948*. New York, 1964, Bloch.
- Mózes Teréz: *Várad zsidók*. Nagyvárad, 1995, Literátor.
- Nosek, Bedrich: Jewish Hebrew Studies in the Czech Lands in the Pre-Enlightenment and Enlightenment Periods. IV. Moshe Shemuel Neumann and his Efforts to Revive Hebrew. *Judaica Bohemiae*, 30–30 (1996), 72–90.
- P. Szathmáry Károly: *A magyar kiseddévás és nevelés rövid története*. Budapest, 1887, Pesti Könyvnyomda.
- Parush, Iris: The Politics of Literacy: Women and Foreign Languages in Jewish Society of 19th-century Eastern Europe. *Modern Judaism*, 15 (1995), 183–206.
- Pelli, Moshe: *The Age of Haskalah. Studies in Hebrew Literature of the Enlightenment in Germany*. Leiden, 1979, Brill.

- Pelli, Moshe: On the Role of Melitza in the Literature of Hebrew Enlightenment. In Glinert, Lewis (ed.): *Hebrew in Ashkenaz*. 1993, Oxford University Press, 99–110.
- Petuchowski, J. J.: Manuals and Catechisms of the Jewish Religion in the Early Period of emancipation. In Altmann, A. (ed.): *Studies in the 19th-century Jewish Intellectual History*. Cambridge, 1964, MA, Harvard, 47–64.
- A pozsonyi Talmud-tórával egyesített orthodox izraelita elemi fiúiskola keletkezésének és fejlődésének története. In Barna Jónás – Csukási Fülöp (szerk.): *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. I. Budapest, 1896, Corvina, 414–428.
- Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997, Csokonai.
- Rapos József: *Brunswick Teréz grófhölgynek a legnagyobb magyar honleányának élete és műve, vagyis köz-alapnevelés-ügy múltja és jelene hazánkban*. Pest, 1868.
- Richtmann Mózes: A régi Magyarország zsidósága (1711–1825). *Magyar Zsidó Szemle*, 29 (1912), 19–40, 91–122, 241–245, 298–318.
- Roskies, David G.: The Medium and Message of the Maskilic Chapbook. *Jewish Social Studies*, 1979, 275–290.
- Samet, Moshe: The Beginnings of Orthodoxy. *Modern Judaism*, 8 (1988), 249–269.
- Sándor Anna: Oesterreicher Manes József arcképéhez. In *Évkönyv*, 1979/80. Budapest, 1980, MIOK, 292–300.
- Schmelzer Menahem: Löw Henrik Jakab, egy magyar mászkil Lord Byron Káin-jánál héber fordítója. In Landeszman Gy. – Deutsch R. (szerk.): *Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára*. Budapest, 1992, Budapesti Zsidó Hitközség, 121–126.
- Schön József: A zsidó népiskola fejlődése történetéhez Magyarországon. *Magyar Zsidó Szemle*, 3 (1886), 485–493.
- Schweitzer József – Szilágyi Mihály: *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig*. Budapest, 1982, MIOK. (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, 11.)
- Shavit, Yaacov: A Duty too Heavy to Bear: Hebrew in the Berlin Haskalah, 1783–1819: Between Classic, Modern and Romantic. In Glinert, Lewis (ed.): *Hebrew in Ashkenaz*. Oxford, 1993, University Press, 11–128.
- Shavit, Zohar: From Friedländer's lesebuch to the Jewish Campe. The Beginnings of Hebrew Children's Literature in Germany. *Leo Baeck Institute Year Book*, 33 (1988), 385–415.
- Shavit, Zohar: 1779. David Friedländer and Moses Mendelssohn publish the Lesebuch für jüdische Kinder. In Gilman, Sander L. – Zipes, Jack (eds.):

- Yale Companion to Jewish Writing and Thought in German Culture, 1096–1996*. New Haven – London, 1997, Yale University Press.
- Silber, Michael K.: The Historical Experience of German Jewry and its Impact on Haskala and Reform in Hungary. In Katz, Jacob (ed.): *Toward Modernity*. New Brunswick – Oxford, 1987, 107–157.
- Silber, Michael K.: The Emergence of Ultra-orthodoxy: The Invention of a Tradition. In Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition*. New York – Jerusalem, 1992, The Jewish Theological Seminary of America, 22–84.
- Silberschlag, Eisig: Parapoetic Attitudes and Values in early Nineteenth-Century Hebrew Poetry. In Altmann, A. (ed.): *Studies in 19th-century Jewish Intellectual History*. Cambridge, MA, 1964, Harvard, 117–139.
- Simon László: *Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848)*. Debrecen, 1936.
- Soós Imre: *Mezővárosi normaiskolák az egri egyházmegyében 1779-től 1845-ig*. Eger, 1992.
- Stampfer, Shaul: Heder Study, Knowledge of Torah, and the Maintenance of Social Stratification in Traditional East European Jewish Society. In *Studies in Jewish Education*. Vol. 3. Jerusalem, 1988, Magnes Press, 271–289.
- Stampfer, Shaul: Gender Differentiation and Education of the Jewish Woman in Nineteenth-Century Eastern Europe. In Polonsky, Antony (ed.): *From Shtetl to Socialism: Studies from Polin*. London, 1993a, Littman, 187–211.
- Stampfer, Shaul: What Did „Knowing Hebrew” Mean in Eastern Europe? In Glinert, Lewis (ed.): *Hebrew in Ashkenaz*. 1993, Oxford University Press, 129–140.
- Stampfer, Shaul: Hungarian Yeshivot, Lithuanian Yeshivot and Joseph Ben-David. *Jewish History*, 11 (1997), 1. 131–141.
- Strbik Andrea: *Chorin Áron héber értekezései: A „testvér” és a „felebarát” a Davar be-itto című munkájában*. MS, Szakdolgozat. Budapest, 1996.
- Surányi István: A székesfehérvári Goldziher Ignác izraelita elemi népiskola története, 1842–1943. In Balogh László (szerk.): *Iskolatörténet – Iskola-kultúra – Neveléstörténeti kutatások*. Budapest, 1996, OPKM, 29–34.
- Szakál János: *A magyar tanítóképzés története*. Budapest, 1934, Hollóssy Lajos.
- Székelyné Kőrösi Ilona: A zsidó elemi iskola Kecskeméten, 1840–1877. In Balogh László (szerk.): *A zsidó iskolaügy története Magyarországon*. Budapest, 1994, OPKM, 120–127.
- Szilágyi-Windt László: *Az újpesti zsidóság története*. Tel Aviv, 1975.
- T. Polónyi Nóra: A magyar népiskolai oktatás statisztikai forrásai (1777–1848). *Statisztikai Szemle*, 49 (1971), 3. szám, 296–301.

- Turóczi-Trostler József – Zsoldos Jenő (szerk.): *Száz év előtt. Az első magyar-zsidó írónemzedék*. Budapest, 1940, Pesti Izr. Hitk. Leánygimnáziumának „Báró Eötvös József” Önképzőköre.
- Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 126 (1992), 1. sz., 59–79.
- Varga Péter: *Die drei Mendelssohn's. Wirkungen der deutsch-jüdischen Aufklärung in Osteuropa*. Diss. 1998, Budapest.
- Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*. Budapest, 1986, Könyvértékesítő.
- Venetianer Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban*. Budapest, 1901, IMIT.
- Villányi Henrik: *A nagykanizsai izraelita hitközség tanintézeteinek története, azoknak alapításától napjainkig*. Nagykanizsa, 1891.
- Waktor Andrea: A XIX. századi családmodell és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. *Sic itur ad astra*, 1995, 1–2. sz., 43–92.
- Zimmels, H. J.: *Askenazim and Sephardim. Their Relations, Differences, and Problems as reflected in the Rabbinical Responsa*. London, 1958, Oxford University Press.

C-D. 2. Héber nyelvű segédletek és szakirodalom

- תל) III, אסף, שמחה: מקורות לתולדות החינוך בישראל, 1936 (אביב, 1936) ע' רנ"א - שכ"ט
- Ben-Menahem, 1969 = בן-מנחם, נפתלי: "ר' יששכר בער הלוי פרענק וספריו" = סיני, 34, (תשכ"ט) 52-39
- Bét éked szefarim = פריזברג, חיים דב: בית עקד ספרים, IV- I (תל-אביב, תשי"א)
- Carmilly, 1966 = כרמלי-וינברגר, משה: "התפתחות השירה העברית באונגאריה" = ארשת, ד (1966) 417-368; ה (1972) 265-254.
- Eliav, 1961 = אליאב, מרדכי: החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה (ירושלים, תשכ"א)
- Fahn, 1926 = פאהן, ראובן: "משה קוניץ" = רשומות, ד (תרפ"ו) 245-280.
- Feiner, 1995 h = פיינר, שמואל: "פרוגרמות חינוכיות ואידיאלים חברתיים: בית הספר 'חינוך נערים' בברלין 1825-1778" = ציון, ס (תשנ"ה) ב. 393. 424-
- Fuchs, 1979 = פוקס, אברהם: ישיבות הונגריה בגדולתן ובחרבן I-II (ירושלים, 1979)
- Gilon, 1986 = גילון, מאיר: "ר' דוד פריזנהויזן - בין קוטבי ההשכלה והחסידות" =
- Carmilly-Weinberger, M., ed., The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877-1977. (New York, 1986) Hebrew sect., 19-54.

,I, Grünwald, 1969 = גרינוואלד, יקותיאל יודא: היהודים באונגאריא,
(Vác, 1913, reprint: 1969)

E. Katz, 1960 = כ"ץ, אליעזר: החת"ם סופר (ירושלים, 1960)

Katz, 1979 = כ"ץ, יעקב: "לשאלת הקשר בין השבתאות לבין ההשכלה
והרפורמה" = Stein, S. – Loewe, R., eds., *Studies in Jewish Religious
and Intellectual History* (University of Alabama Press, 1979).

Levy, 1989 = לוי, אריה: "המסר הסמוי של ספרי לימוד להוראת עברית
במחצית השנייה של המאה הי"ט"
Elite Olshain, ed., *Hebrew as a Unifying Force in Hebrew Education*
(Tel-Aviv University, 1989), 11–33.

Nahsoni, 1981 = נחשוני, יהודה: רבינו משה סופר (ירושלים, 1981)

Ofek, 1979 = אופק, אוריאל: ספרות הילדים העברית – ההתחלה (תל-אביב,
1979)

Parush, 1996 = פרוש, איריס: מבט אחר על חיי העברית המתה. הבערות
המכוונת בלשון העברית בחברה היהודית המזרח אירופית במאה הי"ט
והשפעתה על הספרות העברית וקוראיה" = אלפייס, 13 (תשנ"ז) 106-65

Pinkasz – Hungaria = לביא, תיאודור - קצבורג, נתנאל, עור': פנקס
הקהילות – הונגריה (ירושלים: יד ושם, תשל"ו)

Pinkasz – Jugoslávia = לוקר, צבי, עור': פנקס הקהילות – יוגוסלאוויה
(ירושלים: יד ושם, תשמ"ח)

Pinkasz – Románia = אנצ'ל, ז'אן – לביא, תיאודור, עור': פנקס הקהילות
– רומניה (ירושלים: יד ושם, תש"ם)

Rappel, 1986 = רפל, דוב: "החינוך היהודי בגרמניה במאה הי"ט באספקלריה של ספרי הלימוד" = רפאל, יצחק, ער': ספר אביעד. קובץ מאמרים ומחקרים לזכר ישעיהו וולפסברג-אביעד (ירושלים, 1986), ע' ש"ה - שט"ז

Rappel, 1996 = רפל, דב: "חנות הספרים כמוסד חינוכי למשכיל היהודי" = רפל, דב, עור': מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים לפרופ' משה ארנד (ירושלים, 1996)

Samet, 1980 = סמט, משה: "מאבקי של חתם סופר בחדשנים" = M. E. Gonda - I. I. Cohen - I. Marton, eds., *The Jews in Hungary. Historical Researches* (Tel-Aviv, 1980), 92-103.

Shavit, 1986 = שביט, זהר: "הפונקציה של ספרות יידיש בהתפתחותה של ספרות הילדים העברית" = הספרות, י 3-4 (1986) 153-148

Silber, 1985 = סילבר, מיכאל: שורשי הפילוג ביהדות הונגריה: תמורות תרבותיות וחברתיות מימי יוסף השני עד ערב מהפכת 1848 (ירושלים, תשמ"ה)

Simon, 1953 = סימון, ע"א: "הפילאנתרופיניזם הפדאגוגי והחינוך היהודי" = דויס, משה, עור', ספר היובל לכבוד מרדכי מנחם קפלן (ניו-יורק, תשי"ג) קמ"ט-קס"ג.

Tal, 1984 = טל, אוריאל: "יהדות ותרבות אירופית בחינוך היהודי במאה הי"ט" = דור לדור, ב (תשמ"ד) 23-9

Walk, 1977 = ולק, יוסף: "בני ציון להרץ הומברג" = *Annual of Bar-Ilan University. Studies in Judaica and the Humanities*, Vol. 14-15. (1977), 218-232.

FÜGGELÉK: IDEGEN NYELVŰ IDÉZETEK EREDETI NYELVEN

1. fejezet (A hagyományos zsidó oktatás)

13. oldal: Talmud Jerusalmi, Berakhot 7d.

מודה אני לפניך יי' אלהי ואלוהי אבותי שנתת חלקי מיושבי בית המדרש ובתי כנסיות ולא נתת חלקי בבתי תרטיות ובבתי קרקסיות שאני עמל והן עמלין. אני שוקד והן שוקדין. אני עמל לירש גן עדן. והן עמלין לבאר שחת.

13. oldal: Sulhan arukh, Jore déa, Hilkhote talmud tora רמ"ו/י"ז

וקדושת בית המדרש חמורה מקדושת בית הכנסת

14. oldal: Talmud Bavli, Baba batra 21a.

שבתחלה מי שיש לו אב מלמדו תורה מי שאין לו אב לא היה למד תורה מאי דרוש ולמדתם אותם ולמדתם אתם. התקינו שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלים מאי דרוש כי מציון תצא תורה. ועדיין מי שיש לו אב היה מעלו ומלמדו מי שאין לו אב לא היה עולה ולמד. התקינו שיהו מושיבין בכל פלך ופלך ומכניסין אותן כבן ט"ז כבן י"ז ומי שהיה רבו כועס עליו מבעיט בו ויצא. עד שבא יהושע בן גמלא ותיקן שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה וכל עיר ועיר ומכניסין אותן כבן שש כבן שבע.

15. oldal: Misna, Pirké avot, 5, 24.

בן חמש שנים למקרא. בן עשר שנים למשנה. בן שלש עשרה למצות. בן חמש עשרה לתלמוד. בן שמונה עשרה לחפה. בן עשרים לרדוף.

19. oldal: I. H. Weiss: *Zikhronotai* (1895), 15.

המלמדים היו לרוב אנשים אשר מעט או הרבה למדו תורה בילדותם ובבחרותם ולא ראו סימן טוב בתלמודם, ונעשו סוחרים והפסידו הונם והלכו ותפשו אומנות מלמד בידיהם, ואף אם היו לומדי תורה מהוגנים לא היה להם הכשרון לחנך נערי בני ישראל על פי דרכם ולפעמים גם לא המדות הנדרשות ללמד לקטנים - מתינות וסבלנות - וזה היה דבר רע להם ורע לתלמידים.

27. oldal: Peter Beer: *Lebensgeschichte* (1839), 11–12.

Meine erste Condition war also in einem Dorfe in Ungarn an der obern Donau, Namens Nagyssek. In diesem Dorfe war nicht ein einziger Mensch, der deutsch verstand, und selbst in dem Hause, wo ich als Lehrer stand, war die Conversationssprache rein ungarisch, so dass ich mit ausserster Mühe nur meinen Eleven den Pentateuch in dem gewöhnlich so genannten jüdisch-deutschen Dialekte beizubringen vermochte. Da ich nun die ungarische Sprache nicht verstand, meine Eleven keine Luft zum Lernen hatten, und im Hause ausser dem Pentateuch und dem taglichen gebetbuche kein einziges hebraisches, noch ein in einer andern Sprache geschriebenes Buch zu finden war: ward ich, der ich an Lesen und Denken obgleich nur nach talmudischer Art, das heisst, den Scharfsinn und Witz in Anspruch nehmend, gewohnt war, von der Langeweile sehr geplagt.

3. fejezet (Nyilvános zsidó iskolák II. József korában)

48. oldal: Peter Beer: *Lebensgeschichte* (1839), 16.

Ich hörte die Vorlesungen über Padagogik überhaupt an der wiener Universität; Methodik, Katechetik u.s.w. insbesondere aber an der wiener Hauptmusterschule, und trat im Jahre 1783 an der neu errichteten deutschen Schule in Mattersdorf in Ungarn das Lehramt an, und stand demselben zwei Jahre vor. Während dieser Zeit trat ich meine schriftstellerische Laufbahn an, indem ich Ebert's Naturlehre ins Hebraische übersetzte.

50–51. oldal: I. H. Weiss: *Zikhronotai* (1895), 33–34.

ואמנם לא יוכחש כי רוב הרבנים ובני הקהלות לא אהבו את בתי הספר האלה, ומוריהם היו לשכים בעיניהם ולצנינים בצדיהם לכבוד הרבנים ולכבוד הקהלות נאמר כי לא היתה התנגדותם התנגדות אל הענין, כאילו היתה ידיעת לשון אשכנז והקריאה בספריה או לדעת ידיעות מדעיות אחרות כחטאת בעיניהם.

אם היו בעת ההיא מתנגדים בקהלות נגד בתי הספר ההם לא היה זה ממאסם בלמודים כי אם מאסו במלמדים. חם לבבם על המורים במ כי הם - על כל פנים לפי רובם - היו קוצים מכאיבים לבני עמם ולתורה. בראשונה לא היו יראי שמים לפי המדה אשר דרשו מהם הרבנים וכל היראים בעם. וזאת שנית לא היה להם חפץ לחיות עזר להגדיל תלמוד תורה, ותהי להפך כי היו מצירים למלמדי בתי ספר למקרא למשנה ולגמרא ולדקדוק לשון הקדש אשר היו בעיר, ואוי לו למורה כזה אם עבר לבו להורות בבית הספר שלו מהענינים הנלמדים בבית הספר מטעם הממשלה, אף אם רק כתיבת לשון אשכנז.

4. fejezet (Nyilvános zsidó oktatás, 1790–1840)

73. oldal: Ignatz Jeiteles, *Sulamith*, III, 2. (1811) 289–290.

Ungarn, ein Demant erster Grösse in Oesterreichs Staatenverein, hat theils aus Gründen, die in seiner Konstitution beruhen, theils aus Gründen, die hier der Ort nicht ist zu prüfen, besonders im Schulwesen nicht gleichen Schritt mit den übrigen Ländern des österreichischen Kaiserstaates gehalten, die Juden in Ungarn haben beinahe gar keine Schulanstalten, [...] selbst jüdische Privatlehrer ...gebildeterer art, Fehlen in Ungarn.

75. oldal: I. Ferenc levele Erdődy kancellárhoz, 1812 (Diamant, 1963, Anmerkungen, 27)

Da es mir nicht gleichgültig ist, dass die Kinder einer grossen und vermöglichen Judengemeinden nicht gehörig unterrichtet werden, aus der beiliegenden Anzeige aber, deren Verfasser mir bekannt ist, hervorkömmt, dass bei der Pressburger Juden-gemeinde die Shulanstalten im Verfall sind, so hat die Kanzlei nicht nur allein die Ursachen zu erheben, sondern auch die Sache dienlichen Verfügungen zu treffen, damit durch die Mitwirkung der vernünftigen und gut gesinnten Glieder dieser Gemeinde der erforderliche Fond zusammen gebracht, eine den Local Verhältnissen anpassende jüdische Schulanstalt gegründet, mit tüchtigen Lehrern besetzt und einer wirksamen Aufsicht unterzogen werde, das Erhobenme und Veranlasste aber Mir seiner Zeit anzuzeigen. Auch hat die Kanzlei auf die Lehranstalten anderer Judengemeinden ihre Aufmerksamkeit zu richten, und dafür zu sorgen, dass es wenigstens an den unent-behrlichsten gehörigen Unterrichte nirgends gebreche.

77. oldal: Richard Smith beszámolója, 1826 (idézi: Silber, 1985, 124.)

The masters have a fixed salary paid by their respective congregations, and every child has free access to the schools. The children are generally divided into four or five classes, and each master appoints an assistant from the larger children for each class. The children are taught the German, Latin, and Hebrew languages, writing, arithmetic, geography, natural History, singing, drawing, etc. etc. The prevailing difference of opinion, however, among the Jews, increases the difficulty of establishing and supporting these schools. The Talmudists consider them as an innovation, tending to root up Judaism, whilst the mostopulent consider them az too mean for them to send their children to: hence, for their own Children, the latter keep tutors in their houses and give more sparingly towards the support of the schools...

5. fejezet (Az oktatás belső megújulása)

101. oldal, jegyzetben: I. H. Weiss: *Zikhronotai* (1895), 15.

א"מ ז"ל (נולד תקל"ד מת תרי"ט) ספר לי כי בילדותי לא היה בעירנו כי אם אחדים שידעו לחתום שמם בכתב אשכנז. והיה שם צורבא מרבנן אחד אשר ידע בטיב כתיבה אשכנזית והיה אומנותו לכתוב את כל הכתובות על גבי באגרות אשר נשלחו מבני הקהלה ע"י הפאסט, וכן לקרוא להם את האגרות השלוחות להם מאינם ישראל וכתובות בל"א. ספר לי א"א ז"ל כמה יגיעות יגע זה העני עד שצלח בידו לכתוב האדרעססא כהוגן או לקרוא את האגרות הנ"ל.

114–115. oldal: Misné Tora, Hil. Talmud tora, I, 13.

אשה שלמדה תורה יש לה שכר אבל אינו כשכר האיש. מפני שלא נצטוית.
וכל העושה דבר שאינו מצווה עליו לעשותו אין שכרו כשכר המצווה שעשה
אלא פחות ממנו. ואע"פ שיש לה שכר צו חכמים שלא ילמד אדם את בתו
תורה. מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמדאלא הן מוציאות דברי
תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן. אמרו חכמים כל המלמד את בתו תורה
כאילו למדה תפלות. במה דברים אמורים בתורה שבעל פה אבל תורה
שבכתב לא ילמד אותה לכתחלה ואם למדה אינו כמלמדה תפלות.

6. fejezet (Az 1840-es évek)

132–133. oldal: Schwab Löw: *Rede zur Feier...* (1840), 11–14.

Die Liebe zum Vaterlande fordert zuvörderst von uns, daß wir uns bestreben, es in jeder Beziehung recht kennen zu lernen und mit den vielfachen Guten und Vortrefflichen, das ihm eigen ist, innigst vertraut zu werden. – Was wir nicht recht kennen, wovon wir nur unvollständige oder gar unrichtige Begriffe und Vorstellungen haben, können wir nicht lieben, können wir nicht nach Gebühr schätzen und würdigen, können wir bei unsern Thun und Wirken nicht so berücksichtigen, wie es die Natur und Beschaffenheit seines zustandes erfordert.

Wollen wir daher in Wahrheit söhne des Vaterlandes sein, und als solche in des Gesetzgebung und in der öffentlichen Meinung gelten; so müssen wir es kennen, wie das Kind das Vaterhaus kennt, müssen wir zu den Brüdern in *seiner* sprache reden, müssen wir wissen wie es des Guten, Schönen und Nützlichen so viel in sich faßt, wie es taglich zum Bessern fortschreitet, und immer herrlicher sich entwickelt, und wie sehr wir ursache haben, dem himonlichen Vater zu danken, daß er es uns zum irdischen Aufenthalt angewiesen hat.

Vaterlandskunde, als, vaterlandische Geschichte, vaterlandische Erd- und Naturbeschreibung, vaterlandische Sprache und Lite-ratur, müssen wir als einen der wichtigsten und würdigsten gegenstände des wissens betrachten, und sowohl in unsern Schulen, als bei der hauslichen Erziehung, nach Religion und heiliger Schrift, allen andern Wissen-schaften obenanstellen.

Ja, meine Theuren! hingezogen, von der Gewalt eines innigen Wohlwollens und Gemeinsinns zu unsern Brüdern hingezogen, müssen wir uns fühlen; denn die Liebe zum Vaterlande fordert zweitens von uns, daß sich unsre thätige Menschenliebe zu-nächst auf unsre Mitbürger und die Förderung gemeinnütziger zwecke im Vaterlande erstrecken.

Diese Liebe fordert aber noch drittens, daß wir uns von jedem gemeinschadlichen Erwerbszweig entfernt halten, und in unserm Geschäftsbetrieb, so wie in unserm ganzen Thun und Lassen als würdige, redliche und ehrenhafte Menschen be-tragen.

Von solchen, meine Theuren, müssen wir uns, müssen wir besonders das heranwachsende Geschlecht entfernt halten. Jemehr man uns hie und da besondern Hang zu solchen Ge-schaften und Gewerben vor-wirft, und eine Eigenthümlichkeit unsrer Nation nennt, desto mehr müssen wir dem Betriebe jedes nicht ganz reinen und lautern Gaschaftes entsagen, und uns dafür dem Handwerke und dem Landbau zuwenden. Diese Be-schäftigungen sind nicht nur den Gemeinwesen, sondern auch unsrer fittlichen Natur, weit nützlicher und zutraglicher.

146. oldal: A pozsonyi egylet alapszabálya, 1820. (*Sinai*, 1943, 367.)

כבר הגיע הזמן להוכיח לעולם כלו, שההטחה על פנינו מכמה צדדים, שאנו מוכשרים רק למסחר, ואיננו מוכשרים למלאכות ואומנויות מועילות, אינה מוצדקת, וכן עלינו להוכיח שרק ההזדמנות והכשרה חסרה לנו, בכדי להשתלם ולהעשות לחברים מועילים של החברה.

161–162. oldal: Moses Schreiber: *Derasot*, I. (1929), 100b.

ואמנם אי אפשר מבלי שידעו שארי החכמות כולם כי אי אפשר נהגיע לקבל עדות החודש מבלי שנדע כל דקדוקי הלוך החמה והלבנה ומסלוליהם, וא"א לדון המכשף אם לא נדע שרשי המכשף וחכמת בני קדם, והלכות טרפות מבלי נדע חכמת הנתוח על אופן היותר דק ועמוק, ושירי הלויים מבלי נדע חכמת המוסיקיא, וחלוקת א"י מבלי ידיעת מדידת הארץ וחכמת השיעור ואגרופיע, וזריעת כלאים ויניקתם מבלי הבדאנאמיע, וכמה הפליגו חכז"ל בל"ט מלאכות בשבת שנראה מהם בקיאותם בכל המלאכות כגון האריגה וכלי האריגה.

166. oldal: Moses Schreiber: *Derasot*, I. (1929), 81a.

והם יעמדו בצדקתם ובאמונתם יחי' והם הם המושלים על העולם ולא העולם בם והם גודרי גדרי ישראל.
נמצא מלבד שנעשה אדון ע"י חכמתו בנימוסיית ובמדיניית עוד נשאר הוא המושל בגבורתו ולא משלו הם בו שיתפתה אחריהם ח"ו אלא אחר שגלה להם טפח חזר לכסות טפחיים וצד תמותו במקומו עמד וריחו לא נמר (ירמי' מ"ח י"א) מתרגמי' לא פג.

Tankönyvek fejezet

201. oldal: Kunitzer: *Ha-macréf*, II. (1857) no. 157.

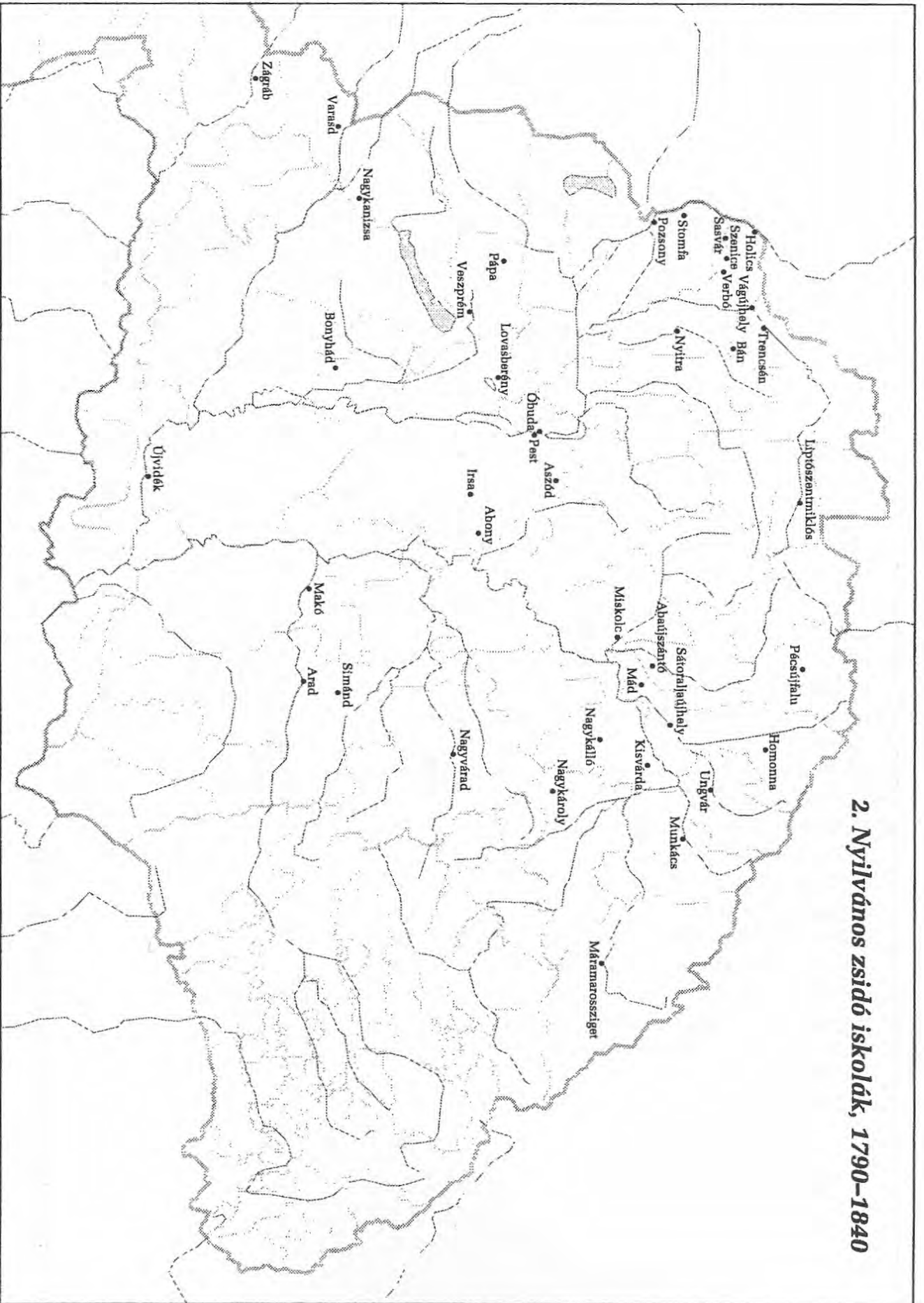
ומצאתי כ' בשלטי הגבורים... מי ששנה משנה ולא למד מקרא הרי זה בור עכ"ל. ובבית יוסף (י"ד סי' א') כ' בשם רב עמרם גאון כי אף כל שוחט ובודק צריך להיות בקי בכ"ד ספרי תנ"ך.

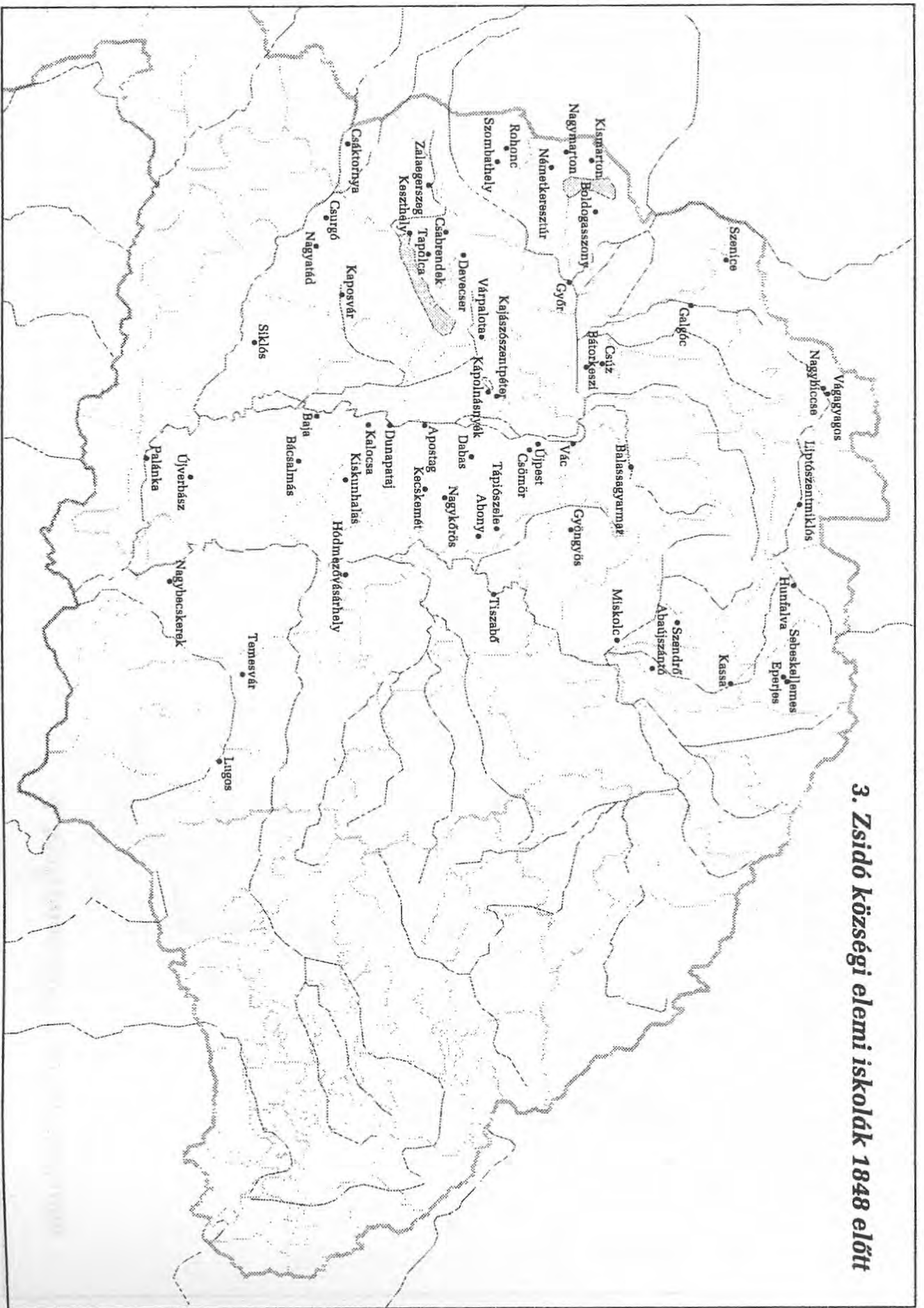
TÁBLÁZATOK, TÉRKÉPEK ÉS KÉPEK JEGYZÉKE

Táblázatok

3.1. táblázat. Nyilvános zsidó iskolák (1780–1790)	62
4.1. táblázat. A pesti nyilvános zsidó iskola tanulói (1814–1848)	85
4.2. táblázat. Nyilvános zsidó iskolák a tankerületi jelentésekben, összesítő táblázat (1790–1840)	87
4.3. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1790/1. évi tanév	90
4.4. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1800/1. évi tanév	91
4.5. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1807/8. évi tanév	92
4.6. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1812/13. évi tanév	93
4.7. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1819/20. évi tanév	94
4.8. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1825/26. évi tanév	95
4.9. táblázat. Zsidó iskolák a tankerületek jelentéseiben 1828/29. évi tanév	96
5.1. táblázat. Latin betűs alfabetizáció aránya Magyarország zsidó népességében, korcsoportok szerint (1900)	102
5.2. táblázat. Latin betűs alfabetizáció vallási és korcsoportok szerint – Pest, 1869	102
5.3. táblázat. Területi különbségek a latin betűs alfabetizáció elterjedtségében a zsidó népesség körében, korcsoportok szerint, 1900	127
5.4. táblázat. Zsidó községi elemi iskolák 1848 előtt	128
6.1. táblázat. Nyilvános zsidó iskolák az 1830 és 1840-es években	148
8.1. táblázat. Az egyes felekezetek iskoláinak tanulói vallási megoszlásban, 1864/65	169
8.2. táblázat. A Budai Királyi Nemzeti Fő-iskola zsidó tanulói (1788–1848)	177
8.3. táblázat. A Pesti Királyi Nemzeti Fő-iskola zsidó tanulói (1808–1848)	178

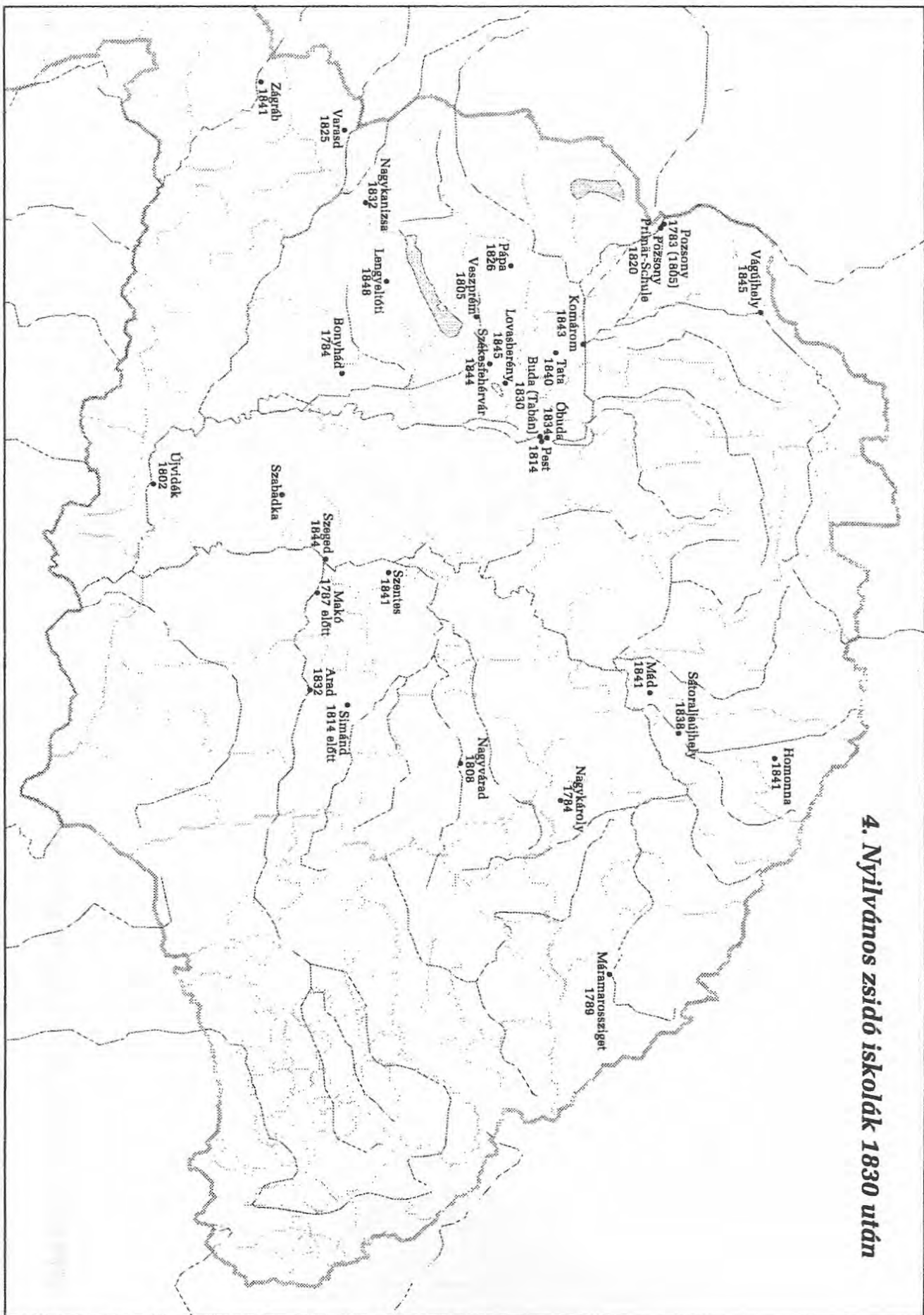
2. Nyilvános zsidó iskolák, 1790–1840

3. Zsidó községi elemi iskolák 1848 előtt

4. Nyilvános zsidó iskolák 1830 után

Képek

1. kép. *Wessely, Naphtali Herz, Divré salom ve-emet* (1782)
Wien, 1826, Anton Schmid kiadás címlapja
Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem könyvtárának
gyűjteményéből 34
2. kép. *V. Ferdinánd látogatása a pozsonyi Primärschulében. 1830. november 2.*
Weissenberg Ignaz G. (1784–1849) litográfia
A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok gyűjteményéből 79
3. kép. *Helfer Hermann magániskolájának tantárgyai, 1840*
A Magyar Országos Levéltár anyagából 112
4. kép. *Kohányi Sámuel, Első hangoztató és olvasókönyv a magyarországi
izraelita népiskolák számára* (Pest, 1861)
A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár anyagából 122
5. kép. *Schwab Arszlán, Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra*
(Buda, 1846) címlapja
Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből 138
6. kép. *Frankel Bernard, More derekh* (Pressburg, 1829) vallástankönyv
címlapja
Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből 190
7. kép. *Neumann Salamon, Toldot Jiszraél* (Ofen, 1840) kettős címlapja
Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből 192
8. kép. *Horowitz Lipót, Benoth Zion* (Pressburg, 1831) vallástankönyv címlapja
Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem könyvtárának gyűjteményéből 210
9. kép. *A teremtéstörténet három nyelven*
Neumann Salamon, *Toldot Jiszraél* (Ofen, 1840) 5. oldal
Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből 218

A hazai zsidó oktatásügy történetének kutatásában ez idáig a 19. század közepétől a II. világháborúig terjedő időszak kapott elsősorban figyelmet, az ezt megelőző korszak lényegesen elhanyagoltabb. Jelen munka az 1780 és 1850 közötti időszak alapfokú zsidó oktatásának bemutatására vállalkozik, középpontba az oktatás részleges modernizációjának társadalomtörténetbe ágyazott folyamatát állítva.

Kitekintésként, illetve viszonyítási pontként felvázolja a hagyományos zsidó oktatás különböző formáit, illetve a zsidó felvilágosodás oktatási programját. Külön fejezet foglalkozik II. József korszakának nyilvános zsidó iskoláival, majd két további időrendi fejezet mutatja be a nyilvános iskolahálózat későbbi történetét. Önálló egységekben tárgyalják ugyanennek a korszaknak más sokkal kevésbé feltárt aspektusait: a nem nyilvános formák (héder, talmud-tóra, házitanító) átalakulását, az ortodoxia sajátos törekvéseit, illetve a felekezeti kereteken kívüli iskoláztatás funkcióját, jellemzőit.

Források tekintetében a hagyományos oktatástörténeti és a jellegzetesen judaisztikai forrásokat egyaránt bevon a vizsgálatba. Kiemelten fontosnak tartja a témával kapcsolatos héber nyelvű, illetve héber betűs (jiddis vagy német) források feltárását (tankönyvek, gyermekirodalom, memoárirodalom, korabeli periodikák, responsum-irodalom, homiletika).

A tankönyvek tartalmi elemzésére vállalkozó fejezet a nemzetközi szakirodalom irányvonalán haladva a magyarországi zsidó oktatástörténetből teljességgel hiányzó kutatási irányt nyit meg. Épp ezért a vizsgálat tárgyává tehető tankönyvek azonosítása, gyűjteményük összeállítása önmagában is feladatot jelentett.

ISBN 963 9567 41 8

9 789639 567412

1890 Ft

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

GONDOLAT KIADÓ